

רבעון לספרות שירה וביקורת
סולמית שורפגל ומחבר

קשת

חורף
תשכ"ז
1967

ק ש ת

קשת

העורך:
אהרן אמיר

סגן העורך:
יהושע קנז

קשת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עס־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 611244. דמי חתימה לשנה: 14 ל"י; בחוץ-לארץ, \$7.00. חוברת בודדת: 4.00 ל"י; בחוץ-לארץ: \$2.00. מחיר המודעות: 250 ל"י לעמוד שלם; 150 ל"י לחצי עמוד; 90 ל"י לרבע עמוד. כתבייד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבייד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עס־הספר בע"מ.

שנה תשיעית, חוברת ב, חורף 1967

נסדר ונדפס בדפוס דבר בע"מ, תל-אביב

התוכן:

טוביה ריבנר: בין שברי הברזל (שיר)	4
ז'קלין כהנוב: למות מיתה מודרנית (א)	5
דוד רוקח: איירה (שיר)	28
יעקב שביט: אבן במים עומדים	30
שׂוּתָא רוֹסְתָאוּלִילִי: מתוך "עוטה עור־הנמר" (תרגום: סמדר)	50
אלקס קינן (קון): עיון ב"המשפט" לקפקא	56
ורדה דואר: שולחנות ההימורים (שירים)	77
חנוך גיא: שלושה שירים	78
שלמה וינר: אני נכנס אל החורשה (שיר)	79
יואב הלוי: שיבת האמונה	80
אסף דיין: בלדה	91
תיאודור התלגי: הכפר בגבול הארץ הרעה	92
צבי אפרת: את אומרת ביתכם (שירים)	100
גלית חזן: שני שירים	101
יגאל בן נתן: ללא כבלים	102
יחיאל חזק: במחשוף (שיר)	118
מירה מאיר: אנחנו לא מכאן (שיר)	119
עמוס רודנר: גבעת העזים	120
נחמן ליסט: צדק הקומינטרן (ז)	126
אליעזר גורדונוב: שיחות על גיאוגרפיה סוציאלית	141
סרז' גאנטנר: התנועה הלאומית הכורדית (ד)	159
בקרות קצרות	175
המשתתפים בחוברת	192

טוביה ריבנר : בין שברי הברזל

בין שברי הברזל, חלומות חלדה
מצאתיך

אבודה בידי התוהות :
האלו פניך, כתפניך, זהו שער הלילה ?

להבה אפלה ופיך שנה
איך שכחו השנים את עיניך

עלו מסביבך
עם חדי מוטות

האפר הלבן והדק מעליך
ברוחות הבאים והולכים

מצאתיך
ופני הפצועות לרוחות וידי הפתוחות

ז'קלין כהנוב: לנות ניתה נוודנית

א. "הימים המאושרים ביותר"

לעתים קרובות בני־אדם משמיעים את הברכה "עד מאה־ועשרים". הם מאמינים, או מתימרים להאמין, שהחיים הם טוב מוחלט. אבל כיום כשאני שומעת את האיחול החסוד הזה אני אומרת בלבי: "חס וחלילה!" שפן מתוך חבלי־הגסיסה הממושכים של אבי למדתי לדעת שחיי אדם לעת זיקנה לא תמיד ולא בכל המסיבות הם בגדר טוב מוחלט, כי השאלה איך אתה חי חשובה יותר מן השאלה כמה אתה חי. כשאנו אומרים "עד מאה־ועשרים" אנו מעלים לפנינו את הדמות של אב־משפחה מן הנוסח הישן, המוקף יראת־כבוד־שבאהבה מצד ארבעה או חמישה דורות של קרובים. שוכחים אנו שעד לפני כמה עשרות־שנים היה הטבע מפעיל, ברוב החברות, ברירה קפדנית, ורק אלה שזכו לבריאות־גוף בלתי־רגילה האריכו ימים למעלה משבעים שנה. עד לא־מכבר היו רק מעט דרכים, רופן בלתי־יעילות, להארכת חייו של אדם באורח מלאכותי.

עברו הימים בהם היתה דלקת־הריאות, שנקראה "ידידת הזקנים", מביאה מיתה מהירה למדי, ולא מכאיבה ביותר, לזקנים הרבה. מזמן שנתגלתה האנטי־ביוטיקה ממצים הזקנים עד־תום את קובעת הניווז הנורא—הגופני, החברתי והנפשי—הנובע משאר חלאים של זיקנה. מנגנון־הגוף נשחק, משובש, אבל את משך־פעולתו אפשר להאריך עד־בלי־די. אותם חלאים, כגון הסתיידות־העורקים, עם כל שהם מפריעים את פעולות גופנו, לעתים קרובות אינם פוגעים כלל בכשרו של אדם לחוש ולסבול מבחינה נפשית. הואיל והמדע הרפואי, חכמת־הניתוח והרוקחות, השפילו להתערב ביעילות בתהליכי החיים והמוות, מגיע זמן שנגזלת מבני־האדם אפילו רוממות־הכבוד של מיתה, שהיא עצמה הופכת להיות ללעג וקלס.

זכור לי שפאשר הגיע סבי ליובל־המאה שלו נאספנו סביבו כולנו לחוג את חג־הפסח. הוא היה מצונן, היה לו קצת חום, אבל את סדר־החג ערך כרגיל. בלילה ההוא אמר: "שבעתי ימים. הגיעה שעת. זה הפסח האחרון שלי". הוא מת בעצם הלילה ההוא, לאחר שבירך את כולנו. הרי זו מיתה נאה, מיתה מן הנוסח הישן שאותה כולנו יכולים להבין ולקבל. אבל אורח־מיתתו של בנו, הוא אבי—שמת בגיל 83, לאחר הרבה חדשים של גסיסה, בחדר שלא היה שלו, במיטה שלא היתה שלו, בבגדים שלא היו שלו, יחיד בקרב זרים—אורח־מיתתו שלו הוא דבר שאינני יכולה לקבלו גם לא למחול עליו, אף כי אינני יודעת אל־נכון למי ועל מה איני יכולה למחול. אבי מת במוסד הקרוי בלשון נקיה "בית־חולים למחלות כרוניות", אף כי מקום מסוג זה דומה יותר למחנה־ריכוז "עם טיפול מלא", שאליו אנו מטילים את זקנינו,

מדרכנו והלאה, מעינינו והלאה, משעה שהם מגיעים לדרגת תשישות וסניליות שבה שוב אין אנו יכולים—או אין אנו חפצים—לטפל בהם בבית. במקרה זה הקרבנות אינם מיעוט אֶתני או דתי אלא קבוצת־הגיל חסרת־המגן ביותר—הזקנים. אבי היה איש הנוסח הישן, זקן שמת מיתה מודרנית...

את חג־הפסח אשר קיויתי שיהיה הפסח האחרון שלו ביליתי עם אבי. החולים—שחוחים, מרעידים, מעוקמים, מזילים ריר—הוסעו על גלגלים, נגררו, נדחפו, נמשכו, לפעמים צמדים־צמדים כפרידות המובלות אל השוקת, לשבת, בעיניים בוהות, סביב השולחן. ידיהם המסוקסות והרועדות התיזו מזון על בגדיהם הבלויים, המלוקטים מכל הבא ליד. היו שרקקו על הרצפה, אחרים היה צינור מידלדל להם מפתח מכנסיהם. בני־זוג בליים־מוזקן היו ממשיכים במריבתם העתיקה, מיבבים, גונחים, בלי להקשיב איש לרעותו. כמה "ילדים" בגיל החמשים ישבו ליד הוריהם כדי לעזור להאכילם. בן אחד טוב הביא ברטט כ־בדיל מעוקמת, טעונה דג ממולא—אין מזלגות, אין סכינים—מן הצלחת אל אותו נמל נטוש, פיה של אמו הזקנה, כשהוא מלקט בקפידה את השפך מעל סנטרה השעיר. הוא קרא מן ההגדה.

גם אני הבאתי לאבא את ההגדה שלו. "אינך רוצה לקרוא מעט?" שאלתי. "לא", אמר בתוקף, "אינני רוצה". כמו כדי להבטיחני שלא עלי הוא כועס, אחז בידי—וכך החזקנו זו ביד זה.

מזמן לזמן הייתי מכניסה מלוא הכף לתוך פיו, כשאני אונסת עצמי לאכול אתו, כי אז היה מיטיב לאכול. מְקל־ט־הטלביזיה היה מופעל, למרבה־השמחה. משהו מקאהיר, נוף של הפירמידות, הנילוס. הבן הטוב מרעים היה בקול: "כי אני המוציאך מארץ מצרים..." העוקץ היה כבד־מנשוא כמעט. בינתו של אבא היתה צלולה די־הצורך כדי להבין מה־קשה על היהודים הזקנים האלה המיתה בישראל.

אותו לילה היה קילקול בחשמל. תוך כדי מהומה מחרידה נגררו החולים המבוהלים בחזרה והורמו אל מיטותיהם בידי שתי האחיות שבתורנות. משחק־התעוועים של צללי־ענק באורן המהבהב של כמה מנורות־נפט—הצעקות הכבושות, השוועות לעזרה—היו כחזיון מתוך הגיהנום. אמרתי לאבא, האוחז בידי: "אשֶׁאֵר אתך עד שתהיה במיטה. עד ששוב יידלק האור". ישבתי לצדו, ניסיתי להתלוצץ בעברית, אף כי תמיד דיברנו בינינו צרפתית. "אומרים: 'חושך־מצרים'... אבל זה חושך בארץ..." הוא תפס את העוקץ וצחק בחשיכה.

כאשר נדלק החשמל שוב באה האחות למרוח משחה על פצעיו, כשהיא מפשילה את מכנסי הפיג'אמה שלו. לעת הזאת כבר לא היה דבר נעלם ממני באנאטומיה של אבי, אף לא בזו של שאר הזקנים חבריו־לחדר. אולי אסור לילדים להביט בערות אביהם, אך דבר זה אינו תופס לגבי בתי־זקנים מעין אלה. האחות פשטה אחת מגרביה. במקום שהיו העקביים מעיקים על המיטה היו רגליו זרועות חבורות מזוהמות... עוד מעט יהיה זה מֶק...

משיצאתי החוצה, אסירת־תודה על האוויר הצח וניחוח הפרחים אחרי ריחותיו הרעים של בית־החולים, תליתי עיני בשמיים הזפים אשר ממעל ונשאתי תפילה

אל הכוכבים: "רחמו... קהוהו..." היה הדבר בתודש אפריל. עברו עוד קרוב לארבעה חדשים עד שמת אבא.

חיה מניחים לה לזחול ולהסתלק למקום אשר תמות שם, להיסתר. לא כך בן-האדם. עוד ארבעה זקנים חולים שאין להם תקוה התבוננו בגסיסתו של אבא. הם היו מפוחדים, באותם רגעים נוראים של צלילות-הדעת שבתוך פרקי-הזמן הממושכים והרחומים של נימום, או תרדמה, ממש כמו שהיו עדים מפוחדים לגסיסתם של קודמיו... היה מחזור גדול בחדרו של אבא, ומתוך עשרה או שנים-עשר הזקנים שהכרתי בחמשת חדשי שכיבתו בבית-מרים רק אחד יצא במעומד וחזר לביתו. פעם אמר לי אבא: "כה ארופים היו חיי, אך אולי רק עכשיו אכן למדתי משהו על החיים". אנחנו למדנו יחד אתו.

הלכנו לבית-החולים בלילה בו הודיעונו שאבא מת. שומר-הלילה פתח כאשר צילצלנו בפעמון. שם, על שולחן-הכתיבה במבוי הקטן, מונחת היתה טבעת-הנישואים של אבא, על-גבי פיסת נייר ששמו רשום עליה, וזאת נתנו לאמא, אך לא הבינונו אל-נכון מה הפירוש. אמרתי שאנו רוצות לראותו. שומר-הלילה אמר: "כבר שלחנו את אבא לאיכילוב. היה מסריח. אנחנו לא יכולים להחזיק אותם".

משום-מה הנחתי תחילה כי יש חדר המבטיח את רשות-היחיד ברגעים האחרונים הללו. למעשה לא קמה בי הרוח לשאול. אמא המסכנה! משך שנים טיפלה בזקן החולה הזה עד שנפל אבא ונשברו שתי ירכיו ושוב אי-אפשר היה לטפל בו בבית, אף כי משך חדשיים ניסינו. רק שבועות אחדים לפני מותו הביאה לבית-החולים עוגה, פרחים ומעט יין כדי "לחוג" עם אבא את יובל ה-50 לנישואיהם. עתה עמדה לה, מגלגלת את טבעת-הנישואים בין אצבעותיה, וגנחה מר: "לא נתנו לי אפילו להישאר אחרי-הצהריים. כל-כך רציתי להיות אתו עד הסוף, לעצום את עיניו. אף-על-פי-כן מת לבדו".

בעלי שאל אותי אם אני רוצה למסור מודעה לעתונים. אמרתי שלא, דבר זה רק יעכב את ההלוויה. רציתי שסוף-סוף ינוח אבא, ינוח וישקוט. אמא הסכימה, והוסיפה: "חוץ מזה, כאן בישראל כמעט אין לנו שום איש שהכיר אותנו באמת, שאיכפת היה לו באמת, והמעטים שיש לנו, אפשר להספיק ולהודיע להם—מחר". שוב נתקפה עווית של גניחות-בכי. בנסותה לנהוג על-פי מערכת המנהגים המסורתית שלה—או אולי פשוט המהוגנת—במצב מודרני שאתו לא יכלה להשלים בנפשה, אמרה: "אולי אנו צריכים להודיע למנהל, אדון שמעון, מתי תהיה ההלוויה, אף כי הוא לא הואיל כלל לחכות לנו הערב..."

שומר-הלילה אמר: "הוא יצא לחופשה. הוא עזב מיד לאחר שטילפן אליכם. רק סגנו יהיה אחראי כאן".

"באמת!" אמרה אמא. היא לא יכלה להודות בעובדה שיותר ממה שאנו מפקידים את זקנינו לטיפול בבתי-חולים מעין אלה הרינו מפקירים אותם שם, וכי כל כמה שיהיו העובדים מוכשרים ומשתדלים לעשות מה שאפשר—גסיסה ומוות הם לחם-חוקם. עסוקים הם כל-כך עד שאינם נותנים דעתם על רגשות, משפחות והלוויות.

וכי איך יוכלו, כאן בבית־מרים, כשהם מטופלים בשמונים פגרים חיים? אם הלך האחד, ובא האחר. כמעט אין שהות לנקות מיטה כי מיד מביאים באלונקה חולה חדש על מקומו. מסתבר שלא היו יכולים להמשיך בעבודה אילו הרשו לעצמם להרגיש...

על ראשי־בהונותינו נכנסנו לחדר בו היה קודם אבא, ליטול את מעט החפצים הנותרים שהיו שייכים לו, שאותם לא היתה אמא מוכנה להניח לבית־מרים. אחד מארבעת הזקנים התעורר והתרומם במיטתו. היה זה מר בן־עזרא, המורה הזקן לעברית, שתמיד היה מבקשני לחפש את בתו. בטוח היה שבאה לבקר אך פשוט לא ראתה אותו, לא מצאה את חדרו. הוא הכיר את קולותינו ונשא יבבתו: "מה קרה לאבא שלך?"

"חזור לישון, מר בן־עזרא. תישן. הכל בסדר". כפידי החליקה על לחייו הזיפניות. דמעות הרטיבוה. "לילה טוב, מר בן־עזרא. ליל־מנוחה, יקירי".

הוא תפס בידי, כמעט כמו אבא בשעתו, כשהוא מלחש: "לילה טוב... להתראות..." מוזר הדבר, אותו לילה ישנתי כבול־עץ, שנת־ישרים רוגעת שלא ידעתי כמותה זה חדשים. לא פקד אותי אותו חלום נורא על אבי, יהודי זקן שהעליתיו ממצרים לישראל, כשהוא קם ממיטתו בבית־החולים, מקרטע על קביים, חוצה בשדות לחפש אחרי, הולך הלוך וגבוה ככל שהוא מתקרב, עד שמצא את הבית, את חדרי, ואז צנח־נפל אפיים לפני, מת, וקומת־הרפאים אשר לו, פשוט־הזרועות, משוטחת על הארץ. בלילה ההוא, כמו גם בלילות הבאים, לא התעוררתי שטופת זיעה קרה במחשבה: "האם הוא ער? האם הוא סובל? האם אינו קורא באין עונה... הם חסרי־ישע כל־כך... אולי שוב נפל אבא מן המיטה ונפצע..." לעתים קרובות היה הדבר קורה לו, כי מחמת ירכיו השבורות מתקשה היה כל־כך להסתובב על משכבו בנסותו למצוא מצב שכיבה נוח יותר עד שכאשר הצליח סוף־סוף הרי לעתים קרובות היה נופל על הרצפה... ישנתי מפני שסוף־סוף היה הוא שרוי בתרדמה רחומה, הכל תס־ונשלם. אבא מצא את מנוחתו.

* * *

אם אני מספרת את סיפור־המעשה הזה כפי שנתנסינו בו, הרי זה מפני שעדה הייתי למצוקתם של רבים כל־כך מחבריו של אבי בבית־מרים ויודעת אני שאין להם מנוח, לשבר־יאדם אלה המוכרחים לשאת את חבלי־הגסיסה האלה שאין להם סוף, ואנחנו, בני משפחותיהם, נאלצים להתנסות בכך עמהם—על־כל־פנים, אלה מתוכנו שעודם טורחים לבקר אצלם. אני מקווה שתיאור החוויה הזאת יסייע לבריות לתפוס מה טיבה של מיתה מודרנית, מה צפוי לאלה המגיעים לשיבה רעה ותשושה. אם הודות לכך אפשר יהיה לחסוך קורטוב אחד מן הסבל הזה המיותר מזקנינו ומבני־משפחותיהם הרי שהסבל שעבר על אבי לא־יהיה כולו לשווא. אינני יודעת מה אפשר לעשות באשר לחבלי־הגסיסה המתמשכים באורח סאדיסטי, שאותם אנו כופים על בני־אדם מתוך האמונה שהחיים הם קודש, אך ראוי הוא לפחות שיידעו

בני־אדם מה טיבה של מיתה מודרנית ויחליטו אם נאה היא להוריהם—או להם עצמם.

דבר אחד רוצה אני להבהיר: אינני מצטערת על כך שאבא מת בגיל 83, לאחר שהאריך ימים יותר מדי. רק רגש־הרווחה חשתי במותו, על כי נגאל הוא ונגאלתי אני. צר רק שלא הקדים למות, בגיל 82, למשל. כאשר חלה בדלקת־הריאות. אלה הם דברים שאני יכולה לאָמרם ביחס לאבי דווקא מפני שהוא האיש בחיי שאותו אהבתי ביותר משך הזמן הארוך ביותר, באורח חד־משמעי ביותר, ואפילו בית־מרים לא הרס כליל את הקשר שבינינו. אבל אינני יכולה לזכור אותו בלי שאזכור את בית־מרים. אני מנסה להעלותו בזכרוני כדרך שהיה בילדותי, איך היה שורק בבואו הביתה, איך הייתי רצה במסדרון לקראתו. אני מנסה לזכור אותו כזקן חלוש כאן בישראל. אבל הזכרונות של תקופת־חיים שלמה אינם יכולים למחוק את התמונות של בית־מרים.

אבא המסכן! לרגעים היה צועק מנהמת־לבו: "אני קורא למוות, אני מתפלל למוות. אך הוא איננו בא, ואינני יודע איך להכריח אותו". זה היה לפני בית־מרים. שם לא אמר זאת, שלא לפגוע ברגשותינו. אבל איך יכול היה לאנוס את המוות אם משך שנים נתנו לו את כל התרופות המעפבות את הניוון האָטי והנחרץ של הסתיידות־העורקים בלי להביא לידי כל שיפור של ממש?

כשאני חוזרת במחשבתי אל השנים שעברו מאז באו הורי לישראל, אחרי מערכת־סיני, זוכרת אני כי שבע פעמים הזעקנו את "מגן־דוד־אדום" להוביל את אבא לחדר־מקרי־אסון של בית־חולים זה או אחר, וזאת בלי למנות מספר לפעמים שהצלנוהו בהזמינו רופא הביתה. הפעם השמינית היתה האחרונה. אבל בפעם ההיא נסע לבדו... לא רצינו להכניסו ל"מעון" או ל"בית־חולים" לזקנים כל זמן שאמי, שהיתה בת קרוב לשבעים ונותחה ניתוח קשה, יכולה היתה לטפל בו בעזרתי, בדירת החדר האחד באותו בית־אבות בו הצלחתי לשכנם במידה צנועה של נוחות...

אבא המסכן! כל־כך רצה למות במיטתו שלו, ועל כך נאבקנו נואשות כל־כך משך שנים, אמי ואני. לשווא. לחינם. רימו אותנו ה"נסים" של הרפואה המודרנית.

עם שהחיים כלים והולכים, העולם מצטמצם כדי חדר אחד על חפציו המוכרים, מיטה אחת שסביבה הדברים מסודרים בסדר מסוים המקנה לזקנים תחושה של בטחון. זה הדבר שהיה חשוב ביותר בעיני אבי: למות, בבוא העת, בפניה זו בבית, בבית־אבות. כמה שקט היה בשכבו בחדרי מקרי־האסון של בתי־חולים, כשהוא מבריא והולך. בתחילה, כשעדיין יכול להלך, כמעט במרוצה היה עולה במדרגות, בפחזות, כה שמח היה להימצא שוב בבית, שלום־ובטח. פעם אחת, לאחר התקפה שבגללה היה צריך להישאר לילה אחד בבית־החולים דונולו, סירב אפילו לחלוץ את נעליו ונשאר מלובש, כל הלילה כולו—מקלו, עניבתו ומגבעתו על כרסו—למען יידע לבטח כי ישוב הביתה. גם בפעם ההיא אכן חזר, אך לאחר אותו משבר בדוחק יכול היה לפסוע כמה פסיעות מהוססות במסדרון כדי להתחמם מעט בשמש, כשהוא נאחז במקלו מזה ובזרועי־אני מזה. כלום היה דבק כל־כך בחיים

אילו נרמז לו כיצד יסתיימו? מוניטין יצאו לו בשכונה שהוא מקפיד כל־כך על הופעתו ועל לבושו, והוא שמר על תהילתו זו, בעזרת אמי, אפילו כאשר נאסר עליו לצאת מחדרו. אף־על־פי כן מת בבלואיהם של עניים זקנים. הבאנו לו את בגדיו התחתונים ואת הפיג'אמה שלו עם ראשי־התיבות של שמו לבית־מרים, אבל חולים שמתלכלכים, ויש להחליף את בגדיהם הרבה פעמים ביום, לא היו זכאים למלבושים משלהם. כאשר ביקרה אמי אצל אבא היתה מגעת לידי ריתחה בראותה איזה זקן בלה אחר לובש את הפיג'אמה הטובה ביותר שלו, ולא זזה מעל האחיות עד ששבו וגילו את הפיג'אמה האבודה או את התחתונים החדשים כאשר לא מצאה אותם בשולחן־המיטה שלו. "שמעי, אנו צריכים לטפל כאן בשמונים איש. אינני יכול להרשות לאחיות להזניח אותם רק כדי לחפש את התחתונים של בעלך", אמר לה אדון שמעון—"בחוצפה שאין כדוגמתה", כפי שמסרה לי.

אלה שלא טיפלו בזקן מסויד־עורקים אינם יודעים מה טיבו של דבר—כה אטי הוא, כה ערמומי. בהיותו עדיין בבית היה אבא מדדה כדי להקדים ולהגיע לבית־השימוש, כשהוא נאחז בכורסה, בשידה, בקיר. לפעמים היינו גוררות אותו שמה, אמי או אני, אך לעתים קרובות לא הספקנו למועד. השתדלנו כמיטב יכולתנו שלא להשאירו ביחידות, אבל אי־אפשר היה להימנע מכך. לעתים קרובות היתה התקלה מתרחשת בפרק־הזמן הקצר בו היה נשאר בגפו. אז היה אבא מנסה לנקות בעצמו, מקלקל עוד יותר, וסופו נופל תשוש מחמת המאמץ. בוכה היה מרוב בושה ועלבון, ומגמגם: "חשבתי שהיה זה רק גז... אינני יכול להבדיל... לפעמים אני מחכה שם בפנים... ברגע שאני יוצא, זה בא..."

נדמה היה כאילו מתפתח אצלי חוש ששי לגבי מה שמתרחש אצל הורי. לפתע הייתי ממהרת אליהם, ככפוי־שד, ומוצאת והנה אמי ממררת בבכי היסטרי בתוך ים של סדינים, בגדים ורצפות צואות, כשאבי מכורבל בשמיכות חמות שלא יצטנן. ופעמים היו מוטלים זה בזרועות זו ובוכים. הוא היה אומר לה: "אני נשבע שחשבתי שזה רק גז. הו, מוטב היה לי למות ולא לגרום לך את כל הסבל הזה!" זאת כאשר עמד בו הכוח לדבר בבירור, ולא תמיד כך היה הדבר. היא היתה תוקעת לתוך אזניו, מפני שלעתים קרובות היתה שמיעתו כבדה בגלל המחלה: "לא הייתי צריכה לכעוס כל־כך. אפילו כשאני צועקת עליך, חביבי, אינני כועסת באמת. סלח לי! סלח לי!"

אני הייתי מרגיעה אותם, מנקה את הליכלוך. לעתים קרובות הייתי מקיאה מרוב גועל. אחר־כך הייתי מכינה להם ארוחת־צהריים, מושיבה אותם בשופי, וחוזרת הביתה. כל מה שהייתי מנסה לכתוב היה חסר משמעות, חסר כל משמעות שהיא.

לעתים קרובות היה מונע ממנה שינה בלילה—כשהוא מקרצף בבקבוק על הרצפה, אם זקוק היה לעזרה, או מכרסם פיסת סוכר. סוכר וממתקים הפכו להיות עינוגו העיקרי, נחמתו, וקשה היה להבין איך יכול היה להרבות בהם כל־כך, לגנוב אותם כאשר מצאה ידו, ועם זאת להישאר רזה כל־כך, במידה שלא תיאמן ממש.

הייתי אומרת לאמא: "אולי עכשיו כבר באמת היה כדאי שנכניס את אבא למוסד עם טיפול מלא?"

"אינני יכולה", היתה אומרת. "לבו יישבר. וגם לבי. הוא פינק אותי כשהייתי אשה צעירה. במשך כל השנים הטובות. אינני יכולה להפקיר אותו עכשיו כשהוא זקן וחולה. בבוקר כשהוא מתעורר הוא נהנה כל־כך לראות את האור! הוא מסתכל סביב־סביב, ממש כמו ילד קטן, וכשאני מביאה לו את ארוחת־הבוקר הוא מחזיק את ידי בהכרת־טובה ובחוס־רגש כל־כך. יש לו חיוך תמים, שובה־לב של ילד, והחיוך הזה הוא גמולי, אף כי יש זמנים שבהם האנוכיות המתלווה לסנליות מוציאה אותי כמעט מדעתי... כל זמן שהוא יכול עדיין ללכת, ולו אך קצת, כל זמן שאני עומדת על רגלי... אני רוצה שיהיה בבית. אני מקווה... כן, אני מקווה... שהוא יסתלק במנוחה, לפני שתצוף השאלה של בית־מחסה". ויש שהיתה אומרת: "נחזור לדון בשאלה אחרי שאחותך, והנכד היחיד שלו, יבואו מפאריז. זה ודאי יהיה הביקור האחרון שלהם. שייחנה, וניהנה כולנו, להיות יחד בבית. אחר־כך נראה".

כלום שמע אבא את שיחותינו, כשהוא סרוח על המיטה הזאת בעצימת־עיניים, או כשהוא מתנמנם לכאורה בכורסתו? לפרקים לא היה שומע כמעט כלל, ולפרקים היה אומר: "לא לצעוק בבקשה. אני שומע אתכן מצוין". אשר לאחותי, זו באה שלש פעמים במחשבה שזה הביקור האחרון.

הרופאה בתחנה העירונית של העזרה הסוציאלית, מקום שהיו הורי רשומים לטיפול רפואי, ביקשה לדבר אתי. היא אמרה לי שיהיה זה רצח לאמי אם לא נכניס "אותו" לאיזה מעון. האם יודעת אני איך בכתה האשה הזאת בלשכתה? "כמה זמן תוכל להמשיך, מה־גם שבהסתיידות־עורקים כמו אצלו יוכל הוא לחיות עוד הרבה, הרבה שנים. איך אוכל לצפות לכך שהיא תגיד שרצונה להכניס את בעלה למעון? תפקידי כבת הוא להכניסו לשם למרות טענותיה־שכנגד. עלי לשאת באחריות כלפי שניהם". היא נתנה לי פתק המתאר את מחלתו של אבא וממליץ על טיפול מוסדי, ובפתק הזה הודגשו הדגשה רבה המלים "עושה בתחתוניו".

זמן קצר לפני כן קראנו לרופא פרטי, גירונטולוג. שאלתי בעצתו, והוא אמר לי: "אמך תחזיק מעמד כל זמן שהיא משגיחה על אביך. היא לעולם לא תסלח לעצמה אם תכניס אותו למוסד. זאת היא הפרדה אכזרית מדי, והיא אפשרית רק בשני מקרים: כאשר שני בני־הזוג אין שלום ביניהם, ולא כך הדבר במקרה הזה; או כאשר שניהם ירודים כל־כך עד שאפשר להכניסם למוסד ביחד. דבר זה אינו בא בחשבון, שהרי אמך צעירה הרבה יותר מאביך, והיא מסוגלת בהחלט לדאוג לעצמה. הצער שבדבר לא די שיהרוג אותו אלא גם יהרוס אותה, והיא לעולם לא תוכל לסבול שיחזיקו אותו באחד מן המוסדות הללו. לכן וראי, ואז תביני אפילו הטובים שבהם מה טיבם בהשוואה לטיפול ביתי".

הלכתי אל העובדת הסוציאלית שטיפלה במקרה של הורי. היא קראה את פתק ה"עושה בתחתוניו" מרופאת העזרה הסוציאלית. היא אמרה: "אביך נדמה יהיה לו

שהגלו אותו, שהענישו אותו, בגלל דבר שבעצם אין לו שליטה עליו. ואפילו במעולים שבמוסדות מסוג זה, זקנים מידרדרים במהירות; הם יודעים שאין כל תקווה. חוץ מזה, לעיריה יש רק מוסד אחד, בגבעת-השלושה. שם מלא, ויש תור ארוך של מקרים מיואשים יותר מזה של אביך. כמה חולים אנו מכניסים לבתים פרטיים, ואנו עוזרים למשפחה בכיסוי חלק מן ההוצאות. אבל לא הייתי יועצת לך להכניס אותו למקום כזה. לכי לבקר בהם ותראי מה טיבם."

העירותי: "לדבריך, יש תור ארוך לגבעת-השלושה. לכן בין-כהרובה לא יוכל ללכת שמה ברגע זה. אך אם יהיה ברשימה הרי בעוד חדשים אחדים, או בעוד שנה, יוכל להתקבל. הוא לא יבריא. עלינו להביא בחשבון לא רק את ענין בית-השימוש אלא גם את העובדה שבגלל הסתיידות-העורקים הוא בלתי-יציב כל-כך. לעתים קרובות הוא נופל, ואמא לבדה עמלה להרימו. אינני יכולה להיות שם יומם ולילה. יום אחד יפול וישבור משהו. מה אז?"

היא נמלכה בדעתה. "אינך יכולה לקחתם אליך הביתה?"
 "לא", אמרתי. "ניסינו זאת קודם והדבר לא עלה יפה. בעלי עוזר להם, הוא מגלה התחשבות. אבל כשאדם עובד כל היום, יש לו זכות לבית משלו. יש גבולות למה שיכולה אשה לבקש מבעלה. את יודעת זאת לא-פחות ממני."

"טוב, אולי אפשר להכניסו לתור לגבעת-השלושה. כאשר יתקבל, הרי תשלמו חלק מן המחיר, כמובן. אבל אם תסרבו כשיהיה מקום פנוי, תאבדו את התור שלכם. יש לספר על כך לאביך עכשיו. אי-אפשר להכניס אותו בלי הסכמתו. דברי אליו בצורה הנעימה והחיובית ביותר. אך לא על זה שהוא מלכלך. אולי תוכלי להגיד לו שהרופא אומר שאם יישאר חודש-חדשיים בבית-חולים עם פיזיותרפיה וטיפול מקצועי תהיה הליכתו טובה יותר, ולאמך יהיה קל יותר להשגיח עליו. מי-יודע, אז אולי באמת ישתפר מצבו עד כדי כך שיוכל לחזור הביתה... דברי אליו קודם, וכאשר יקבל את הרעיון צלצלי אלי. שיהיה בריא... עד מאה ועשרים..."

"הו, בחייך! ... בזמן ההוא אהיה אני בת תשעים!"

כאשר שמעה אמי שדרושה הסכמתו של אבא אפילו כדי להתקבל באחד הימים באיזה עתיד מעורפל, תקפה אותה בהלה. "איך אני יכולה להגיד לו שאינני רוצה לטפל בו עוד? אינני יכולה. פשוט אינני יכולה."

"טוב, אני אדבר עם אבא. אני אגיד לו שלדעת הרופא יש בזה צורך לתקופה מסוימת, בשביל טיפול רפואי. אין לזה שום שייכות אליך."

"איך את רוצה שהוא יאמין בזה אם עליו להישאר בבית ולחכות חדשים על חדשים? אנא, אל תגידי לו. אני מבקשת ממך. הוא ייפגע עוד יותר אם יחשוב שאת רוצה להיפטר ממנו. הגידי לעובדת הסוציאלית ההיא שלא תבוא."

נכנסנו בוויכוח חמום וממושך. "בסדר", אמרתי לבסוף, "אבל רצוני שתביני דבר אחד, אמא. לא יהיה מקום בגבעת-השלושה כאשר נהיה זקוקים לו. ואם אז תקרה תאונה לאבא, יהיה עלינו להכניס אותו למעון פרטי בתנאי-חירום שאין גרועים יותר מהם. האם את תופסת זאת?"

"נקווה שאלוהים ירחם עליו, על כולנו, ושיסתלק בשקט לפני שנגיע לכך".
 העניינים הוסיפו להיגרר עוד חדשים אחדים. בסתיו לקה אבא בדלקת-הריאות.
 באמת-ובתמים כעסתי כשסחה לי אמא יום אחד: "אמש ראיתי לפני אביך אדומים
 מאד. מדדתי לו את החום. היה לו חום גבוה. רצתי מיד לקרוא לרופא-השכונה
 ואמרתי לו שאני בטוחה שזאת דלקת-הריאות. מיד נתנו לאבא אנטי-ביוטיקה.
 הצילו אותו".

"הצילו? ממה? ב ש ב י ל מה?" שאלתי אותה אכזרית.
 "אבל, חביבתי, איך את יכולה לדרוש ממני שלא אקרא לרופא כשאני רואה שהוא
 חולה? זה יהיה פשע".

היא בכתה. ודאי, הדין היה עמה, אך היא לא הצילה אותו ממוות שהיה ביש
 הרבה יותר מדלקת-ריאות. הוא נפל וחזר ונפל, עד לאותה נפילה ניצחת אחרונה
 שבה נשברו שתי ירכיו ולאחריה לא שב עוד להלך מעולם.

באותה נפילה החלה גסיסתו, והיא ארכה שבעה חדשים: הוא רומה, וכך רומינו
 גם אנו, מחמת עצם המאבק שניהלנו משך שנים, הוא ואמי ואני, מפני שבראשונה
 לא ידע גם אחד מאתנו לאן עתידים הדברים להתגלגל, וכן גם לא יכולנו להבחין
 אותה הבחנה דקה לכל הדעות בין הצלת חיים לבין הארכתה המלאכותית של
 גסיסה. גם אילו ידענו אולי לא היה הדבר משנה מאומה. פשוט אינני יודעת.

לקחנו את אבא לאיכילוב לתצלום-רנטגן. היה שבר דו-צדדי בירכיים. המנתח
 בחדר מקרי-האסון אמר כי אין מה לעשות, צריך פשוט להשכיב אותו במיטה כדי
 שיירפאו השברים ולחזור אחר-כך בעוד חודש לתצלום-רנטגן נוסף.
 אותו בוקר עצמו נשלח אבא בחזרה הביתה, ובמסדרון-השיש הפרוץ לרוח היה
 ממתין לאמבולנס. נראה היה בעליל כי זה מקרה חסרת-תקוה שלא כדאי לבזבז
 עליו מיטה של בית-חולים. נראה היה בעליל גם כי לאחר חודש של שכיבה בלי
 הליכה לעולם לא ישוב עוד להלך. שוב בא הגירונטולוג. הוא אמר שעלינו לשנות
 לעתים קרובות את מצב שכיבתו של אבא כדי למנוע פצעי-שכיבה, שבגילו
 ובמחזור-דם חלוש כשלו הם מתפתחים עד מהרה למק. מיתה כאובה ביותר.

הנה כי כן גררנו את אבא, משכנו אותו, הרמנו אותו, הפכנו אותו, צעקנו עליו
 בעודו מצווח מחמת הכאב. אחרי ככלות הכול, לא אמי ולא אני אין אנו אחיות
 מקצועיות היודעות לעשות זאת בלי להטריח את החולה הרבה ובלי להתאמץ
 יותר מדי. אותה תקופה לא שמע אבא כלל, והוא פחד כליכך עד שתחת לעזור לנו
 היה נצמד אל פאת מיטתו ומצמיד את רגליו בחזקה, כשעקביו משמשים לו
 בלמים, והיקשה עלינו עוד יותר להפכו על צדו, לרחצו, לנקותו כשאיננו "תאונות",
 לסוך את עורו היבש והמיתרמל כדי למנוע את הסכנה של סדקים מנוגעים, לשנות
 את תנוחתו, ולדחוק את עיגול הגומי אל מתחת לאחוריו הצנומים.

אני הייתי מבשלת בבית ומביאה את הסעודות, ושלוש פעמים ביום הלכתי לעזור
 לאמא להרימו ולהשכיבו. מצאתי אחר-חמן אחד מוצלח שהיה בא בכל יום (עשר

לירות ביום) לרחוץ אותו, להחליף את בגדיו ואת מצעיו, ולתת לו קצת טיפול פיזיותרפי, שלכאורה הפיג את הכאבים. לעתים קרובות היתה ה"תאונה" מתרחשת מיד לאחר צאתו של האתי-הרחמן. פעם אחת הכעיסני הדבר עד כדי כך שצרחתי על אבא: "הפעם תשב על הסיר עד שתגמור הכל". היה עלי לברוע ליד מיטתו ולצרוח לתוך אזנו השמאלית כדי שיבין. הוא התיפח והתחנן כילד קטן: "זה כואב יותר מדי. זה כואב יותר מדי! רחמנות, בבקשה!" "אנחנו מענות אותו", אמרה אמא, ולכן שוב תמכה אחת מאתנו בירכיו השבורות בעוד זולתה מסלקת את הסיר מתחתיו. "הניחי לו", הייתי אומרת לאמא, "תני לו לישון. די! די!"

"אם לא ישמרו על נקינותו יהיו לו זיהומים. כל מיתה שהיא טובה ממך". וכך היינו חוזרות-חלילה, מכלות כמויות גדולות של שעוונות וקרעי סדינים שהיינו תוחבות מתחתיו בשליש האסטרטגי האמצעי של המיטה. אמא כמעט לא יכלה עוד לעמוד על רגליה, וגם מצבי אני לא היה טוב הרבה יותר. הכרח גמור היה להכניס את אבא למעון, ואני התחלתי בצעדים הדרושים—ובהרבה צעדים מיותרים. לעת הזאת, כמובן, לא היה מקום בגבעת-השלושה, המעון היחיד בתל-אביב והסביבה השייך לעירייה. התחלתי אפוא לחפש מעונות פרטיים לזקנים חולים כרוניים. ברור היה שאם לא נמצא מקום לאבא הרי יהיו על צווארי שני נכים ולא אחד... הכינותי עצמי לגרוע מכל, אבל המציאות היתה גרועה מכל מה שהעלינו בדמיונו קודם.

במקום הראשון שהומלץ לפני התרשמתי ביותר מפבדה של דממת-המוות ששררה שם. אולי מפני שפרגוד עבה וגבוה של אילנות חצץ בינו לבין הרחוב, היה לך הרושם כאילו נכנסת לעולם חשוך ואסור. רובם של עיי-אדם אלה ישובים היו על כיסאות-נוח ערוכים בשורה לאורך קירו של מסדרון, וכשהיית עובר על פניהם לא היה בעיניהם הבהות דבר מלבד שביב של איבה עמומה. איש לא אמר מלה, איש לא השמיע קול. מקום זה היה בבעלותו של רופא אחד. הוא אמר לי שהמחיר הוא 17 ל"י ביום, במזומן, תשלום-מראש לחודש ימים. שום מקרים סוציאליים. תיארתי את מקרהו של אבא. זה מקרה קשה ביותר, העיר הרופא. יהיה עליו לבדקו בטרם יסכים לקבלו. אמרו לאבא שרופא אחד יבוא לבדוק אותו, אבל הרופא הזר הזה עורר בו חשדנות. סבורה הייתי כי הטוב ביותר יהיה לקחת את אמא לראות את המקום, ואבא חרד על שנצא שתינו יחד ונעזוב אותו לבדו. אך, הוא לא אמר מאומה.

באור-החשמל, וכשהיו החולים במיטותיהם לאחר פת-ערבית מוקדמת, לא נראה לנו "מעון" זה גרוע כל-כך. לפחות חולה אחד או שנים קראו בכעס לאחות. אף-על-פי כן היה לי הרושם שמרוויים אותם בסמים כדי שיהיו שקטים, שקט כזה היה בלתי-טבעי יותר מדי. האחות שם היתה ממארוקו ודיברה צרפתית, ולאמי חשוב היה שתוכל לבוא בדברים ולהסביר לכל האחראים איך בדיוק יש לטפל באבא. האחות פתחה את תיבת הרפואות ואמא נהנתה לזהות את שמותיהן של גלולות וטיפות שהיה אבא מקבל זה שנים. האחות הסבירה מה היתרון בכך שרופא מנהל מוסד שכזה; הוא בודק את החולים בכל יום ויום. היא אמרה לי שעלי להבין כי בשעה 11 בבוקר, לאחר שרחצו

אותם, ולפני ארוחת-הצהריים, החולים הם פשוט עייפים, אדישים. לכאורה היה זה תירוץ טוב, אך משום-מה לא הפיג את חשדותי. שאלתי מתי יהיה הרופא שם למחרת היום, כדי לעשות אתו את הסידורים הסופיים.

למחרת חזרתי במתכוון בשעה שידעתי שלא יהיה שם. שוב אותה דומיית-מוות עוינת... האחר-הרחמן האחראי בשעות-היום הודיעני שהוא מסרב לטפל באבי. ודאי, הרופא-הבעלים מעוניין למלא מיטה פנויה, שיחד עם התוספות היא מכניסה לו 6 עד 7 אלפים ל"י בשנה. אבל הוא יהיה האיש שעליו לעשות את העבודה המלוכלכת, הוא ולא הרופא. והוץ מזה, גילה האחר-הרחמן את אזוני, דרש ממני אותו ממזר זקן 17 ל"י ביום ברבזמן שהמחיר הקבוע שלו הוא 15, רק מפני שהרגיש שאני מיאשת. אמרתי לאמי שאי-אפשר להכניס את אבא לשם, אנו נהיה תלויים בסחיתותיו של ה"חובש" היומי, שיהיה האחראי העיקרי לטיפול באבא.

הייתי מיאשת. אם זה מה שמקבלים בעד 15 או 17 ל"י, מה יהיה טיבם של מקומות העולים 13 או 14 ל"י ביום? לאתר ששמעתי כל מיני עצות בדבר מה שאפשר להשיג על-ידי פרוטקציה, ניסיתי אפוא לסדר את אבא במחלקת-השיקום או בבית-חולים בעל שם טוב. אך הללו מקבלים רק אנשים שיש סיכוי להבריאם עד כדי כך שיוכלו לדאוג לעצמם. מקרהו של אבא היה לאחרי-אוש.

"אבל מדוע לא נוכל להכניס את אבא למוסד של 'מלבן'?" שאלה אמא.

"מפני שכאשר הגעתם לארץ הזאת", הטחתי לעומתה, "היה לי סידור מלא עם 'מלבן', וכעולים חדשים היתה לכם זכות למוסד של 'מלבן' בשנה הראשונה לשיבתכם כאן. הציעו לכם דירה קטנה ונחמדה, טיפול רפואי מלא, טיפול מתקדם שאין טוב ממנו בנמצא. כאשר באה העובדת הסוציאלית לדבר אתך בענין זה, דחית את הסידור הזה לגמרי. הדלת הזאת נעולה עכשיו."

"אבל הדירה ההיא היתה בבת-יים. איך יכולנו לגור בבת-יים, בארץ שלא ידענו עליה שום דבר, בזמן שאת גרה במרחק קילומטרים משם ביד-אליהו?"
 "בסדר. נניח שהצדק היה אתך. אבל את שאלת אותי מדוע לא נוכל להכניס את אבא למעון של 'מלבן'. אני אומרת לך מדוע. זה הכל."

"אבל יש לך ידידה שעובדת ב'מלבן'. אולי בקצת פרוטקציה..."
 "ריבונו של עולם! אינך יכולה להבין שיש תקנות? את חתמת על פיסת-נייר קטנה שבה כתוב שסירבת להתקבל ל'מלבן'."

"ברגע שאני אומרת משהו, כבר אין לך סבלנות אלי", התלוננה אמא. "איך אני יכולה לדעת מתי נוהגים בישראל לפי תקנות ומתי לפי פרוטקציה?"

היו ימים שבהם הצטערתי שאינני יתומה: מגלה הייתי כי יש גבולות מוגדרים לאהבת-בת. הדבר שהרגיז אותי ביותר היה הצירוף המוזר של רגשות עזים ומסוכי-סכים—אהבה, אמנס-כן, אבל גם ריתחה, סלידה פיזית כלפי אבא שלפעמים היתה כמעט שנאה, מהולה ברהמים, וברוך, נאמנות פראית אל עצמי-יובשרי ותשוקה ניצחת להשתחרר מנטל הדאגה הכבד הזה. בימים-משפבר, הירהרתי, היינו מעין משפחה שבטית, כולנו מתגוררים בריחוק שנים-שלושה בניינים זה מזה. קל היה הרבה יותר

לדאוג לזקנים. היו אחיות, בנות, כלות, שארות־בשר. כאן אני לבדי צריכה לשאת כל זה על שכמי. אז גם היה לנו כסף. ואנשים לא האריכו ימים כל־כך במצב שכזה. ועם כל זאת, סבורה אני שאפילו העניים היו מקבלים טיפול טוב יותר בבתי־החולים של הקהילה היהודית במצרים. לא היה שפע כזה של שיש, של ציוד, של ראָה. אך משום־מה היה זה אנושי יותר.

"שגיא חמורה שגיתי שהבאתי את הורי הנה... אבל כאן הם נמצאים, יקירי המסכנים. וכאן הנני אני..."

שכנה אחת סיפרה לי על בית־מרים. אביה מת שם. "הם חביבים מאד. מובן, הקרובים צריכים לעזור. בייחוד להאכיל את הוריהם". אבא, הירהרתי, מצליח עדיין לאכול בכוחות עצמו.

הלכתי לבקר בבית־מרים, באחד מאותם יישובים כפריים קטנים סביב תל־אביב שפיום השיכונים פולשים לתוכם. בית־מרים היה מוסד צנוע אך מואר ומאורר, מוקף פרחים, שיחייסמין עוטרים את שער־הכניסה. ישבתי בחדר־ההמתנה הקטן וחיפיתי עד שיסיים המנהל את ענייניו הדחופים, התבוננתי באלה שעדיין יכלו להלך, מרעידים, מתקדמים בצעדים קטנים ומקוטעים או נאחזים במין מכשיר של ברזל. אחדים מהם הציצו בי בסקרנות וחיכו ואמרו שלום. אי־כה עדיין היו חיים. עדיין היו בני־אדם—במידה שתספיק לך לרחם עליהם. מין נורא של רחמים, ובכל־זאת רחמים. רוב האחיות היו צעירות, שני הבחורים שהיו אחראים במקום נראו יעילים, אנושיים, טוב־לב. זעקות־חיה מוזרות בקעו מתוך ההמולה: "אחות! אחות!" יפהפיה אחת זקנה וכושלת, נעולה נעליים גבוהות־עקב ומטפחת־תחרה על תלת־לי־שיבתה הדלילים, שוטטה במסדרון, נשענת על מקלה, מפזמת לנפשה. כשהיא צועדת ברעד על ראשי־בהונותיה ואצבע על שפתיה, לחשה כקושרת־קשר כאשר ראתה אותי: "ש... ש... את לא תספרי?" היא הסירה את טבעותיה ורחצה את ידיה בפניור ואמרה באנגלית: "המגבות נקיות כאן... הראי, אינו סדוק. אינני אוהבת, אינני אוהבת, אינני אוהבת ללכת למקום שהזקנים המלוכלכים הללו הולכים". היא החליקה על שערותיה, החישה צעד מתנוודד בניענוע קל וחינני של ירכיה. מאחור היתה שמלתה לחה. האחות באה בטרם תרחיק הגברת אסתר לכת יותר מדי. הזקנה נסבה אלי בקריצה: "שלום לך, חביבתי, ותודה רבה".

אחר היה פרץ נורא של זעקות־שבר. חורבה בצורת אשה הודחלה ארבעתיים במסדרונות ושתי אחיות הביאוה בחזרה אל חדרה. ברנש נאה למדי בעל עיני־תכלת חודרות עמד ליד השער והקים מהומה. "איך אתם מעיזים להחזיק אותי פה?" צעק. "האחות אומרת שאני צריך ללכת ולנוח. מגוחך! בני צריך לבוא לקחתני, להחזיר אותי הביתה. באמת, לנוח! בפית יש לי ספה מצוינת לנוח עליה. אני יוצא החוצה, לראות מתי יבוא בני..."

אותו רגע נכנס המנהל לחדר־ההמתנה הקטן של המשרד. "בנך הביא אותך הנה", אמר בשקט רב. "ככל שתקדים להתרגל לרעיון כך ייטב".

הזקן צחק כמלגלג. "בני הביא אותי הנה? איך אתה יכול לספר שקרים כאלה! אמבולנס הביא אותי הנה, לא בני. אתה חושב שהוא היה עושה דבר כזה לאביו הזקן, מכניס אותו למקום מלא מטורפים? אל תשתטה". עיניו הכחולות יקדו מכעס, אבל מאחרי חמת-הזעם ניבט פחד גדול ונורא.

"טוב, שב לך שם קצת על המרפסת", אמר המנהל.

הזקן יצא וישב על המרצפת וזרועותיו חובקות את ברכיו.

המנהל פנה אלי. סיפרתי לו הכל על המקרה של אבא, נתתי לו אחד מן הפתקים הללו מן הרופאה של העזרה הסוציאלית. הוא קרא בו. "מקרה קשה. אבל אנו מקבלים כל אחד. בלי להתחשב בסיבוכים שפרוכים בהסתיידות-העורקים".

"אבא אינו מטורף", אמרתי. "רק סניילי. האם הם... אינם—משוגעים. כלומר, אחדים מהם".

"לא. אין אנו מקבלים חולים משוגעים. רק חולים בהסתיידות-העורקים. אבל ההסתיידות משפיעה על בני-אדם בהרבה צורות, הכל לפי חלק המוח שאינו מקבל נוזלים".

"אבל הזקנה היא, שנחלה על-ארבע, שנבחה כמעט?"

"אלה היו חבלי-הגסיסה שלה. עכשיו היא מתה. היה עלי לטפל בזה לפני שאוכל לצאת ולדבר אתך". הוא המשיך עניינית. "האם יש לאביך פצעי-שכיבה?"

"זה התחיל. ואתמול פתאום גדל אחד מהם בהרבה".

"אם כן, אסור לאבד זמן. בתוך שעות אחדות יכול להתפתח מק. אף-על-פי-כן, הייתי רוצה להיות בטוח בהחלט שאת משלימה עם העובדה שתכניסי את אביך הנה. הרבה משפחות עוברות לבטים קשים עד שהן משלימות בנפשן עם הדבר. אין אנו רוצים שיוציאו חולים ואחרי-כן יחזירו אותם שוב. יש לכך השפעה הרסנית מדי על כולם. וההשפעה על שאר החולים שלנו היא הרת-שואה. האם את בטוחה שהתגברת סופית על הלבטים האלה?"

"כן", אמרתי, "כן. חוץ מזה, עכשיו אין כבר ברירה".

"ובכן, הביאי אותו מחר. אל תרשי לאמך לבוא. החולה תלוי עד-לייאוש באדם שהיה האחראי העיקרי לטיפול בו. זה קשר חזק לא-פחות מן הקשר בין אם לילד. החולה נצמד, מתחנן, משתדל להשיג את שלו, והרי זה רק טבעי. זה הרסני מדי בשביל הזולת..."

עיניו הצופיות של המנהל היו נתונות בזקן שבחוץ, שהיה הולך-ומהלך ברחוב. הוא מיהר והחזירו. הזקן היה בוכה. "אני עייף עד-מוות. בסדר, אשכב קצת. אבל אתה מבטית. מבטית. אם... אם יבוא בני... לא, זאת אומרת, כאשר יבוא בני לקחת אותי.

אתה תעיר אותי. אתה תקרא לי. נכון?"

"איזו שאלה!" קרא שמעון, המנהל, כשהוא מלווה את הזקן בנועם פנימה. בשובו אמר לי: "תארי לעצמך איך זה יהיה אם יבוא בנו של האיש הזה היום..."

"מה יש לו? הוא נוח-לרגו והוא זועם, אבל נדמה שמצבו איננו רע כל-כך".

"כן, הוא שיגע את בני-משפחתו, ויומם ולילה היה מצווה עליהם לעשות את רצונו. הוא התגורר בחדר אחד עם שני נכדיו, והללו פשוט אינם יכולים לסבול זאת עוד.

חוץ מזה, הרי אותו זקן גם מלכלך... עוד דבר: אין טעם שתביאי את בגדיו של אביך, מחוץ לממחטות. אנו מספקים בגדים. הבגדים שלובשים חולים שמתלכלכים נכנסים למכונת־כביסה נפרדת, עם חמרי־חיטוי חזקים. לכן הם מתבלים במהירות. העיקר הוא לשמור על נקיונם”.

לא בנקל כל־כך אדם מוסר את אביו. היתה לי עוד שאלה אחת. אבא הוא טיפוס שקט. כלל לא תוקפני. ואילו אותו זקן הוא—אֵלים כמעט...

“אל תדאגי. אנו דואגים לשפן יחד חולים שהם בערך מאותו סוג”.

באוטובוס, בדרך בחזרה, שאלה אותי אשה אחת: “גם לך יש שם מישהו?”
“יהיה לי. מחר. אבא שלי”.

“גם בשביל אמי זאת כיברת־הדרך האחרונה... לא מתרגלים לזה. אחרי כל ביקור אני חולה”.

הפכנו גב אשה לחברתה, כל אחת והירהוריה.

כאשר שמעה אמי את הדו”ח שלי על בית־מרים, ושמעה שעלינו למהר בגלל הפצעים, היה ההלם עצום. היא לא תוותר על אבא.

“מדוע אינך מנסה באיזה מעון של קופת־חולים. חברתי רינה הלכה למקום טוב ברעננה, נדמה לי, אחרי התרומבוזה שהיתה לה, ויצאה משם ממש אדם חדש”.

אמא שכחה שרינה היתה צעירה הרבה יותר מאבא, ובבית־לוינשטיין ברעננה מקבלים רק אנשים שאפשר לשקם אותם, ולא כך דינו של אבא. חוץ מזה, הם אינם חברים בקופת־חולים. האם לא זכרה שקופת־חולים אינה מבטיחה לדאוג לאנשים שסובלים כבר ממחלות כרוניות בסואם לישראל? הרי משום כך עשיתי לפי עצתה של העובדת הסוציאלית ורשמתי אותם בעזרה הסוציאלית, למקרה שיזדקקו לאישפוז, כי ידנו פשוט לא השיגה לשלם לבתי־חולים פרטיים. לא היה שום טעם שאבקר במוסדות שבהם משלמים 30—25 ל”י ביום. העיקר היה עכשיו לפעול במהירות, בגלל סכנת המק. הסכנה המידית. דבר זה שיכנע אותה. “תני לי לדבר אל אבא”, אמרתי. “צאי רגע. אני אגיד לו שהוא הולך לבית־החולים מפני שאנו לא יכולות לטפל בפצעי־השכיבה בבית”.

כרעתי ליד מיטתו של אבא, וצעקתי לתוך אזנו הבריאה כדי להסביר לו מדוע צריך לאשפוז אותו. הוא החזיק בידי, ודמעות גדולות ניגרו על לחייו.

“טוב”, אמר. “מתי?”

“מחר”.

הוא עצם את עיניו. עד־מהרה כבר ישן. השינה היתה מפלטו.

למחרת בפוקר־השכם היינו מוכנות. אבל האמבולנס של מגן־דוד־אדום בא באיחור של שעתיים. אבא התלכלך. אמא כמעט יצאה מדעתה מרוב המתיחות, ככפוית־שד החליפה את לבניו. “תני לי לעשות זאת”, אמרתי לה. “את עשית כבר די. רק אל תצעקי עליו. אלו השעות האחרונות שלו בבית...”

כאשר באו נושאי־האלונקה נאבק אבא בפראות. מתיפת, לופת את פאתי מיטתו עד כדי כך שהלבינו פרקיו, ואני הייתי צריכה להתיק את ידיו. בעלי בא ללוות אותנו. נשקתי נשיקת־פרידה לאמא. האנשים הורידו את אבא באלונקה. הוא היה מילל. ילדים שיצאו מבית־הספר נאספו סביב האמבולנס להתבונן במחזה. "אתם לא מתביישים?" צעקתי עליהם. הם לא זזו. באמבולנס החזקתי את אבי בזרועותי להרגיעו, וראשו השב והנָאָה סמוך אל לבי. עדיין היה מתיפת כשהגענו לבית־מרים. השכבנו אותו במיטה. הזקן שבמיטה השכנה, פיו פעור ומשורבב, נעץ בנו מבט של עיניים סומות, זוגיות. "אני אבוא מחר", אמרתי לאבא. "ייתב לך. עשה מה שיגידו לך. תישן, יקירי. תישן".

"עכשיו בואי", אמר בעלי. "בואי".

"רק רגע". קינחתי את חטמו של אבא. "הנה, יש לך ממחטה נקיה בפיס". נשקתי לו. הוא כבר ישן.

למטה חתמנו על ניירות. שילמנו לחודש אחד, מראש.

"מצבו ביש מאד. אני מסופק אם יחזיק מעמד חודש ימים. מחובתי להזהירכם", אמר לנו שמעון.

בכל יום, בבוקר ואחר־הצהריים, היתה אחות אחת מעבירה את אבא ממיטתו לכיסא־נוח, מקום שהיה יושב על בד־סופג, כדי ליבש את פצעיה־השכיבה, ושמיכה מוטלת על רגליו הצנומות, הצנומות. מופלא הדבר, בתוך ימים־מספר הוטב לו, השתפרה שמיעתו ודעתו נצטללה הרבה יותר משהיתה בבית. הוא למד אפילו את מעט המלים הנחוצות לו בעברית חדשה: משקפיים, מטפחת, בית־כיסא... הייתי נשארת אתו עד שהיו מחזירים אותו אל מיטתו. ככה חש יתר־בטחון.

מתבונן היה בדמויות המוזרות החולפות במסדרון, הנשים השמנות והעצומות בכלוב־הברזל בו היו מסיעות את־עצמן, התימני הזקן המקרטע על רגל אחת, ובחוף, בגן, האיש שישב תמיד באותו מקום, ובאותו מצב, זרועותיו חובקות את ברכיו, בלי נוע עד אם יניעהו מישוהו, ואז היה מיבב בפחד. אבא שאל אותי: "מדוע אין אמך באה?"

"חלתה בשפעת קשה. עם חום. ביקשה למסור דרישת־שלום. לא הסכמתי שתבוא. לא לפני שתבריא".

שתיקה ממושכת. אחר שאל: "נכון שאין זה מה שאפשר לקרוא בית־מחסה לזקנים?"

מחיתי. "מובן שלא. כתוב על השער 'בית־חולים'. כמו שאמרתי לך, אתה נמצא כאן בשביל לרפא את פצעיה־השכיבה. בבית פשוט אין אנו יכולות להרים ולהושיב אותך כמו שעושים כאן, בבית־החולים. ומיד אחרי שתנוח כהלכה יתנו לך עיסויים ותרגילים, לעזור לך ללכת שוב".

"אז אוכל לשוב הביתה?"

"כן. ברגע שיגיד הרופא כך, תוכל לחזור הביתה", שיקרתי.

"כמה זה עולה כאן?"

"שלוש-עשרה לירות ביום".

"לא הרבה בשביל בית-חולים".

"בכל-זאת, לא קל כל-כך לשלם את זה. תצטרך להיות פה שבועות אחדים. זה לא בית-חולים שבו מנתחים אלא מקום שבו אנשים זקוקים לטיפול ממושך. הם צריכים להיות זולים יותר. אינך רואה שאנשים לומדים ללכת שוב במכונות-הברזל הללו?"

שוב שתיקה. אחר חייך. "בבקשה ממך, הביאי לי את מקלי. כדאי שיהיה עלי-די. ללכת שוב, לחזור הביתה, זאת המטרה שלי. מסרי לאמך דרישת-שלום ממני..."

כל כמה שהיה זכרוני מגיע, לא שיקרתי לאבא מעולם עד שהתעוררה השאלה של בית-מרים. הוא היה מנחש את טיבם של בני-אדם. חש אותם, ולשונו היתה עדינה ורומזנית כל-כך עד שהצליח שלא להעמיד בני-אדם מעולם במצב קשה או משפיל; אף כי חושד היית שהוא יודע הרבה יותר מפפי שהוא מראה כלפי-חוץ. אני שיקרתי לאבא מפני שזאת הפעם לא הניח לי שום מוצא.

שמעון עמד על כך שהשיפור במצבו של אבא הוא אשליה. הירהרתי: "אולי יסתלק בלי שיוצרך לדעת שהכנסנו אותו לכאן... סופית". ברור היה שלעולם לא ישוב עוד ללכת, שלעולם לא ישוב הביתה.

אמא ואני היינו מבקרות אצלו חליפות, כדי שלא יעבור יום כמעט בלי ביקור, וכל אחת משתינו תספיק להתאושש מן החוויה המזעזעת. בתחילה התעקש לאכול בעצמו, ואמר: "אפילו כשאין האוכל מוצא חן בעיני אני מכריח את עצמי לאכול, כדי שלא להיחלש, כדי שאוכל לשוב הביתה... הרגשתי טובה יותר בימים שנותנים לי אמבט הגון... חדר-הרחצה מוסק היטב... היום היה אצלי זה שנותן עיסויים... נדמה לי שזה מועיל..."

פעמים אחרות קודר היה, כאילו ידע את האמת. סיפרתי לאבא על האנשים השואלים לשלמו, הרוצים לבקר אצלו.

הוא סירב סירוב גמור. "שום ביקורים. זה אינו בית-חולים".

"מה אמרת?" שאלתי בחריף.

הוא תיקן דבריו ברוב-טקט, אולי כדי לחוס על רגשותי. "אמרתי: שום ביקורים בבית-החולים".

למראה אחותי והנכד ידע את שמחתו הגדולה האחרונה. מה-מיהר אותו חודש לעבור! כאשר אמרה אחותי שלום לאבא לא הבין, או לא רצה להבין, שזו הפרידה האחרונה. משך זמן-מה, כשהייתי באה לבקרו, שאל אותי מדוע אינה באה עוד לראותו, ויש שהיה טועה ומחליף אותי באחותי, ואחר היה נאחז תנומה.

לא אמי, לא אחותי, בעת היותה כאן, אף לא אני, מעולם לא ידענו אל-נכון עד היכן ניחש והבין—כה מקפיד היה לחוס על רגשותינו. על רגש-הכבוד שלו עצמו, ושלנו. אבא המסכן! בראשונה היה מודיע לי מה התאריך, וכמה זמן בדיוק כבר נמצא הוא בבית-החולים, כדי להראות לי שחושיו עמו. אחר שכת, הניח לימים לחמוק-ולעבור. שוב לא היה איכפת לו. בא היום והוא אמר לי: "אין טעם. אין טעם להמשיך בפיזור"

תירפיה. לעולם לא אלך עוד. סתם ביזבוז כסף". אחר חדל מן המערכה. זמן־מה האמין לי. ועם זאת, חרף השמחה החולפת שהעניק לו ביקורה של אחותי, חשתי שגם אני אחד מן הגורמים המאריכים את גסיסתו. הוא מעולם לא גער, מעולם אף לא רמז שידוע הוא כי לקחנו אותו לבית־מרים כדי שיחכה כאן למוות. חייב אדם להילחם עד הסוף, כאילו יש תקוה, כשהוא מאמין, או משים עצמו מאמין, בקדושת החיים.

לבי היה הולם פרא כל־אימת שירדתי מן האוטובוס בחלק הדל והישן של הכפר־הפרוור בו שכן בית־מרים. במעלה הרחוב הקטן והשקט, על עצי־הפרי המבלבלים בו, רואה הייתי את התימני הזקן והקטן מקרטע על רגלו האחת. תכול־העיניים שחיכה לבנו—שלא בא מעולם—הושתק. עיניו היו עתה עמומות ונוגות בעודו מדדה אנה־ואנה, מסייע לאחיות להביא את האוכל לאותם הולים שאינם יכולים לצאת את חדריהם. הוא עצמו היה מאכיל את האיש שאין דיבר בפיו, שהיה יושב אין־ניע בגן. "אם אני לא אאכיל את החמור המסכן הזה, הוא ימות מרעב", היה אומר.

מוליכים־שולל, ועם זאת מרגיעים, שיחי־הגירנוים האדומים, היסמין מעל שער־הכניסה. הייתי הודפת את הפשפש, תמהה איך יהיה אבא היום, עוברת במסדרון, משתדלת שלא להביט לתוך החדרים שבהם הגבירות הזקנות שוכבות על מיטותיהן, מהן בלי תנועה, מהן כעוסות, אחת מהן מצווחת תמיד בקול דקיק של ציפור פצועה: "אחות! אחות!" והגברת אסתר, חיוורת יותר ויותר, שקופה כמעט, היתה הולכת בטל על נעליה גבהות־העקב. בפליאה, בהרווחה, ועם זאת במין כעס על שניווון כזה עודו חפץ חיים, הייתי נכנסת לחדרו של אבא ואגב מבט חטוף הייתי למדה מה השינויים שחלו.

אבא היה שוכב על כיסא־הנוח שלו, עיניו עצומות, סנטרו שמוט על כתפו, כי שוב לא היה בו כוח לשאת ראש. תמיד הייתי מזדעזעת לראותו כך, מטושטש, מחוק־דמות באותם בגדי־עניים מלוקטים וקרועים, הגדולים הרבה מפפי מידתו, אוכל מרוח על פניו, לסתותיו מדולדלות. לשעבר מהלך היה בהילוך כה גאה ורבי־חן, כה מדוקדק היה בלבושיו. משנכנסתי, הרים את ראשו. ההכרה והשמחה הציתו חיים בעיניו השקועות וחיוך על שפתיו, הדוות מחמת שהצטמקו לסתותיו ושיניו התותבות שוב לא היו תואמות, אף כי עדיין השתדל להחזיק בהן. הייתי מנשקתו, ואז היה שואל גרגרנית: "עוגיות? ממתקים?" כן, הבאתי. מילאתי את שתי קופסותיו, אותן שהיו לו בבית, החפצים היחידים כמעט שנותרו לו ושיכול היה לומר שהם שלו. בתחילה התרעם כאשר הגשתי קצת ממתקים לחולים האחרים—אך משעה שידע כי תמיד יהיו לו די שוב לא היה איכפת לו. כאשר הבאתי לו פרוסת עוגה מאפה־בית, היה בולע אותה ממש. האוכל בבית־מרים היה מצוי בשפע, וטוב ככל האפשר, ועיקרו מאכלים רפים שיכולים זקנים ללעוס. אבל היה זה אוכל של בית־חולים, ומזון מעשה־בית קנה לו ערך עצום.

הייתי שואלת אותו מה שלומו, איך ישן. "לא רע", היה אומר על־הרוב. או: "לא יכולתי להגיע אל הבקבוק. הוא נפל. השני תפס אותו ולא רצה להרפות". או: "אחות־

הלילה היא קשה". לעתים קרובות היה קודר ולא אבה לומר אלא: "מוטב לא לדבר על הלילות..." מפני החולים האחרים, או מפני האחיות, נודע היה לי מתי נפל מן המיטה. עכשיו כשהייתי שואלתו שאלה היה אומר: "אינני זוכר". ולפעמים היה מוסיף לאחר שתיקה: "לשם־מה לזכור מה היה קודם?" הייתי יושבת לצדו ומנסה להיטיב עמו, לערם כריות סביבו כדי לתמוך את גבו, או לישר את רגליו. אבל זה היה מן הנמנע, כי הן התעקמו מחמת דרך התרפאותם של השברים. ניסינו לגלגל שיחה, אבל קשה היה הדבר, בעוד יתר החולים בחדר מתבוננים רעבתנית, פעמים מתוך איבה, מפני שמעטים היו מבקריהם, אם היו להם מבקרים בכלל. וחוץ מזה: איך, בעצם, מגלגלים שיחה עם מתים־חיים?

על כיסא־הנוח שמול אבא מגובן היה משה. כאשר שאלתיו: "מה שלומך?" השיב: "למה לשאול?" חדלתי משאול. בתחילה היה משה יכול להלך מעט, בעזרת מישהו, עד חדר־האוכל. אחרי־כן חדל גם מזה, והיה מיבב בפחד ומגלה התנגדות כאשר משכתו האחות אל מיטתו. אחר סירב לאכול. אחר לא היה עוד. איש לא בא לראותו. אף לא פעם אחת. על מקומו של משה בא נסים, שצינורות היו תלויים לו מפתח מכנסיו. פניו היו שחורים־ארגמניים, גונח היה מחמת הכאב, נושא ידיו לשמיים בתנועה של תחנונים, קללה, מחאה. הנוזל שהיה נושר טפים־טפים מן הצנורות הללו מעלה היה צחנה כה נוראה עד שלבסוף העבירו אותו לחדר אחר. הזקנים האלה לא היה להם דבר לראותו מלבד מראה חבריהם, אני הייתי משתדלת לכוון ישיבתי בצורה שתסתיר מאבא כמה מראות כגון אלה של משה, ואחרי־כן של נסים. מה היה טיב חייהם לשעבר, על הצלחותיהם וכשלונותיהם, שמחותיהם ויגונותיהם? כמעט כל סימני־ההיפר המיוחדים נמחו, ככתב־גיר על־גבי לוח שלא ניקוהו כהלכה והוא מותיר רק כתם ערפילי, ולעתים גם שיור של תג, אות או מלה שאפשר לזהותם.

הנה, היה כאן אותו גיבן קטן ותכול־עיניים מליטא, על מכנסי־הפסים הצואים שלו והפיפה שלראשו. מרוב התרגשות לא ידע את היום ואת השעה, ומתרגש היה עוד יותר כשהוגד לו כי שעת הצהריים היא. סבור היה שאכל ארוחת־ערב, לא ארוחת־צהריים. והוא נתקף רוח־תזוית כשאמרתי לו שהיום יום־הששי. מי יקח אותו לבית־הכנסת? בליטא היה מורה בשעתו, מעולם לא חיסר קבלת־שבת בבית־הכנסת. חקרתי אצל האחיות הראשית וזו אמרה, כן, נעשו סידורים בשביל מי שרוצה ויכול, ללכת להתפלל בבית־הכנסת. היא תדאג לכך שלא ישכחו אותו. אז נרגע המורה מעט, התמודד על גבו, וזקנקנו החדוד והשב נזקר כלפי התקרה בעודו מפזם וחוזר: "מר, מר הוא גורלי. זה בית־חולים מוזר, מוזר, מלא מטורפים".

"חולים?" אמרתי. "לא מטורפים. אבל אתה אדם דתי. אין מקום להתווכח על גורלנו. מה שמזמן לנו אלוהים, עלינו לקבל".

הוא אמר משהו ברוסית ואני זיהיתי את המלה "ניצ'בו".

שאלתי: "האם אתה אומר שחיי אדם אינם ולא־כלום?"

הוא נזקף. "את יודעת רוסית?"

"רק מלים אחדות. בעיקר משירים, או מסרטים".

"הגידי לי את מעט המלים שאת יודעת..."

"אוצ'י צ'ורנייה... אי פריקראסנייה... אוצ'י גושצ'ייה..."

הוא נהנה ופיזם את המלים בקולו הסדוק. נכנסה האחות. "בוא, סבא. הגיע השעה לאמבט. הרי לך בגדים נקיים ונאים. הבה נפשוט את מכנסיך".

בהתמרמרות מיחה ואמר: "רק בשבוע שעבר ההלפתי את תחתוני. איזה ביזבוז הוא זה? לשמירת הנקיון אדם מחליף את בגדיו התחתונים אחת לשבועיים".

אחת האשמאיות הזקנות והשפמניות במיתקן-הברזל שלה נעצרה להציץ. הוא הניד לעומתה באצבע מאשימה: "אשה, אין זה מקום בשבילך. חדר של גברים. הסתלקי!"

המורה הליטאי נפטר עד-מהרה, עוד אחד מן המתים החיים שנשר לתהום-הנשייה באין זוכר.

התרגלתי להשאיר כמה זוטות לחולים ולעשות להם שירותים קטנים, כמו לאבא. להביא כוס מים, לזקוף את הפריות, לפעמים לעזור להם להגיע לחדר-הרחצה ובחזרה. במובן ידוע לא היו די עובדים בבית-החולים שהרי כל אחד מן החולים האלה עשוי היה להיזדקק לאדם שישמש לפניו כמעט בלי הרף, וזאת כמובן אי-אפשר היה לתת. אותם חולים שהיה צורך להאכילם האכילום האחיות, כשהן תוחבות מזון לתוך פיהם בתנועות מכניות ומהירות. אך כמעט את כל החולים האלה צריך היה לשדל כפעוטות, לתת להם אוכל באהבה.

הזקנים החולים האלה אוספים היו רגליהם אל פאת מיטותיהם, ועומדים על כך שאשב שם, אם כך נוח לי יותר להאכיל את אבא, שפורסתו דחוקה בין שתי מיטות. ויש שהיו מתאפקים זמן רב ככל אשר יכלו אם תקפו עליהם צרכיהם, עד שהייתי אני, שכבר למדתי להכיר את סימני אי-הנוחות, יוצאת את החדר לשעה קלה כדי לתת להם הזדמנות. המורה הליטאי, בטרם יסתלק גם הוא, סח לי בכעס ששומר-הלילה לא ענה כאשר קרא לו אבא בלילה אחרי שנפל מן המיטה. אבא חסר-ישע כל-כך, תלוי כל-כך. הרי זה מעשה אשר לא ייעשה. עלי להתלונן לפני המנהל, ובלבד שלא אגיד מי הלשין על שומר-הלילה. הוא הפליג ביידיש בדברים כמתלהמים, אך אני תפסתי כהלכה.

עוד אחד, רוסי זקן וגבוה, רזה, ביישן וחיוור, שהיה רוקק לתוך סיר קטן שליד מיטתו והקפיד תמיד לכסות במכסה, סח לי ששומר-הלילה מפיל עליו פחד. "הוא משחק אתנו כמו חתול בעכברים", וכאשר אותו אדם בעל עיני-החתול מתקרב אל מיטתו בלילה הוא משים עצמו ישן, עד כדי כך הוא מפחד מפניו. בימים שהיתה דעתו מבולבלת מלטף היה הלז בלי הפסק את הסדינים על מיטתו של אבא, הסמוכה לשלו, ותנועותיו ענוגות היו עד כדי להעלות בדמיון איזה תינוק, או חושניות עד כדי להעלות בדמיון איזה גוף של אשה מתחת ללטיפות של אותן ידיים זקנות ורועדות. לעתים קרובות הייתי מביאה כמה פרגים שקטפתי, או קצת פרחי-הדר, או זלזל של יסמין שתלשתי משער-הכניסה, והייתי מכניסה את הצבעים והניחוחות של העולם החיצון אל החולים שבחדרו של אבא. "טוב לזכור שכל זה עדיין קיים", אמר לי הזקן הרוסי, וכאשר שלחתי מכתב בדואר בשבילו נישק את ידי.

בחדר הסמוך לחדרו של אבא היו נשים זקנות, על כיסאות-גלגלים, שעדיין כוח-הדיבור בפיהן. גם הן עוזרות היו זו לזו, ושמחו כאשר ישבתי אתן מעט. זקנה אחת פקחית עד-להדהים, שהיתה רועדת ולא יכלה להלך, מוסרת היתה על מצב-בריאותו של אבא לפי הקולות אשר שמעה ופירשה בדייקנות. ממנה שמעתי כי צעק בעברית בלילה: "עזור לעצמך ויעזורך אלוהים. אבל אינני יכול עוד לעזור לעצמי". "כל חושיו עמו", אמרה לי, כאילו לא ידעתי זאת בעצמי.

גם אבא הגיע לנקודה בה היה צורך להאכיל אותו. הדבר היה נמשך שעה תמימה. לפעמים היה נותן אות בידו לאמור "לא כל-כך מהר", אף כי נדמה היה לי שדורות עוברים עד שהוא בולע מלוא-הכף תמחית תפוחי-אדמה. פעמים אחרות היה נרדם באמצע ואני הייתי רופקת לו ומעירה אותו. אז היה נותן אות שאינו רוצה להמשיך, ואני הייתי משדלתו שיקבל רק עוד כפיות אחדות, קצת לפתן, למעני. אחר-כך הייתי נותנת לו ממתק. בהאכילי אותו רואה הייתי לפעמים מבעד לפירצה בגדר-החיה החוצצת בין גן בית-מרים לגן הסמוך ילדה קטנה מקפצת על חבל. מעבר לשברי-הכלים המתחממים בשמש, בין עצי-הפרי, היתה הפעוטה מגלגלת בחבל שלה שוב ושוב, בלי כל מחשבה על המוות. אסירת-תודה הייתי לילדה הזאת, שהזכירה לי כי גם אני ידעתי זמן בו לא היה קיום למוות. זכרתי את הגן בבית שם במצרים... הייתי בת שבע או שמונה. היה זה יום-הולדתי, וסבתי באה במעלה השביל, צולעת ברגליה הקטנות והענוגות, מפני שהיתה שמנה כל-כך. רגותי והירהרתי: "אני לעולם לא ארשה לעצמי להיעשות זקנה ושמנה. לעולם לא. לעולם לא". הוספתי לקפץ בחבל. אולי ילדים זקוקים להגנה הזאת, שאם לא כן איך ימצאו את הכוח והאמונה לגדול ולהגיע לבגרות ולזיקנה? מראה הילדה הדיח את הריחות הבאושים של בית-החולים עם שגלש תוכה של כפית אחר כפית אל הפתחון השומם של פי אבא, ולאחר כל כפית הייתי מוחה את פיו.

החורבה הזאת היתה אבי, שפחות ופחות מצאתי בפי דברים לומר לו. "ספרי לי איזה דבר משעשע", אמר לי פעם. חיטטתי במוחי, אך לא מצאתי דבר לאמרו. הוא דווקא מצא דרכים למסור ולהביע את חסדה המסתורי של אהבה. חשתי זאת בלחץ ידיו, בצורה בה היה מסמיך את ידי אל לחיו כאשר נשקתיו נשיקת-פרידה, בצורה בה ניחש מתי לא יכולתי עוד לשאת את הריחות, המראות והקולות של בית-מרים, את הברזים שלעולם אינם נסגרים, את בתי-הכיסא שאינם נשטפים כהלכה. אז היה אומר לי: "צאי, עשני סיגריה בחוץ", ובשעה שהוא עצמו כבר מתקשה היה לשאת את המתרחש בחדרו, היה אומר לי: "עכשיו לכי הביתה... ותודה לך שבאת".

אכן, פעמיים ברחתי. שוב לא יכולתי לעמוד בכך. אך לפעמים, כשיכלו החולים בחדרו של אבא להלך, או כשהיו בחדר-האוכל ואנו נשארנו לבדנו, אז היה מדבר בבהירות מדהימה, ואם גם בקול רפה.

פעם אחת שאל אותי: "מה הימים המאושרים ביותר בחיינו?"

הבטתי בו ולא הבינותי.

"הימים המאושרים ביותר". הוא השיב על שאלתו שלו, פסקנית. לא תפסתי, מפני שנדמה היה לי כי זה משפט בלתי־גמור.

הוא אמר: "פעם היה לי ויכוח עם אחי סלים. הוא שאל אותי: 'מה הימים המאושרים ביותר בחייו של אדם?' ואני עניתי: 'הימים המאושרים ביותר'."

"הימים המאושרים ביותר מהם?" שאלתי, סוברת בקוצר־רוחי שבינתו מטושטשת. "פשוט אלה שבהם אתה חש אושר. אין בזה שום כללים. אני זוכר את הימים הללו, את כולם, והיו הרבה, הרבה בשביל לזכור כאן. עכשיו. האם את זוכרת אותו יום כאשר..."

מוזר למדי, שנינו זכרנו אותם מקרים מטופשים ועליזים. עלה בדעתי שיותר ממה שאני מגוננת עליו כמיטב יכולתי מפני המציאות הזעופה של עולם זה של חצאי־פגרים השרויים במאבק קודר הרי הוא המשתדל לגונן עלי בכוחה השביר של אהבתו. הימים המאושרים ביותר... היה היו, באיזו ספירה מוחלטת ורופפת ובת־בלי־זמן שבידנו להצילה, ממש כדרך שהגופות האלה החרבים זעים ומגששים בלילה הארוך, הארוך של בית־החולים. אבא שוב לא היה בו כוח לחוש רגשי נוחם, טינה, פחד, תרעומת, אשם וכפרה, אבל הדבר האחרון שבו נאחז היה זכרונם של הימים המאושרים ביותר...

הדבר המוזר היה זה שאבא, שסבורה הייתי שהוא איש דתי למדי הדבק במסורת היהודית, שהיה מברך את כולנו בכל שעה מתקבלת על הדעת, אף פעם אחת לא קרא בשם אלוהים מן היום בו נכנס לבית־מרים. אותו קיץ הבאתי לו אפרסקים. תמיד היה מברך בהנאה ברכת "שהחינו". הוא החל, אבל כשהגיע ל"והגיענו לזמן הזה" הניע בראשו לאות־מחאה. הוא לא היה מוכן לומר אמן. קשה, בלתי־אפשרי היה זה לדעת מה חושב אדם באמת במצב של חלישות שכזאת—אבל נדמה היה לי שהוא מבקש לומר ששום דבר אינו חשוב פרט למה שבני־אדם עושים זה לזה. לא אלוהים, אלא הרוך האנושי.

מעט־מעט פסק מלאכול והיה מדיר עצמו אפילו מן המאכלים החביבים עליו שאותם היינו מביאות מן הבית. מסכים היה לקבל הצי אפרסק, כפיות־כפיות, ואחר־כך אף זה לא. הוא אמר לי: "צריך יהיה לעשות סידורים בשביל יציאתי". באיולתי האמנתי, או רציתי להאמין, שעדיין הוא מקווה לשוב הביתה. אחר־כך סירב לקבל כל אוכל, סירב אפילו לשתות, ופשוט דוחה היה את התרופות שנתנו האחיות. שבלי לאות הוסיפו לטפל בו ופעמיים ביום הושיבוהו על כיסא־הנוח אף כי סובל היה כל־כך ולא יכול למצוא שום מצב־ישיבה שאינו מכאיבו. אי־אפשר היה לתפוס שאדם רזה כמוהו יכול עדיין להפסיד הרבה כל־כך ממשקלו.

ביום־השבת לפני מותו ניענעתי אותו בזרועותי, משל כאילו לא אבי היה זה כי אם ילדי. ישבתי בקצה מטתו, ליטפתי את ראשו, החזקתי בידיו שנצמדו אל ידי בשארית כוחן. האחות באה להחליף את לבניו, לדחוק עוד כרית אחת, שהוא סילק אותה. ראיתי את השלד המעונה הזה על ירכיו המעוקמות, העוטה קרום דק של עור יבש, אפור

ודק־כנייר. יכול היית כמעט להעביר את ירך בעד החור שבעצמות־הירך. כל גופו היה פצע וחבורה, והצחנה היתה נוראה. אבל ברגעים החטופים בהם התמקדו בי עיניו התועות היו אלו עיני אבי, שופעות רוך כל־כך. עם כל חלישותו היה זה החיוך שלו, למרות הבור הפעור של פיו, ואותה יד מכחילה ושקופה שמצאה בה כוח להסמיך יותר את לחיי אל לחיו—זו היתה ידו של אבי. החזקנו בעוז זה בזו, אך לא יכולתי למנוע את עיני מבכי, למרות ארבעת הזקנים המפוחדים האחרים, המתבוננים בנו ויודעים שגם הם יגיעו עדי־הלום.

שאלתי את האחות אם אוכל להישאר איתו לילה. "לבו חזק. זה יכול להימשך עוד שלושה או ארבעה ימים", אמרה. "לכי־לך עכשיו, חביבתי", לחש אבא. "תני לי לנוח".

אותו ערב אמרתי לאמי: "זה הסוף". ביום־המחרת נסענו יחד, ואני כעסתי על שהושיבו את אבא בכיסא־הנוח. וכי לא יכלו פשוט להניחו לנפשו? המחשבה שעתידי הדבר להימשך עוד שלושה או ארבעה ימים נראתה לי נוראה־מנשוא. לפתע זכרתי את מקלו. הוא לא היה כאן. חולה אחד לקחו לעצמו, אחד שהועבר לחדר אחר. מיהרתי אל שמעון. "אני רוצה את המקל של אבא". הוא בא איתי אל החדר בו נמצא אותו חולה. אני כמעט חטפתיו מידו בעוד הוא נאחז בו בבכי: "אבל זה שלי, זה שלי".

לא יכולתי למצוא מנוח. זכרתי איזה דבר חשוב מאין כמוהו ששכחתי לעשותו ואשר בגללו היה עלי לשוב בדחיפות לתל־אביב. בראותו את קדחת־התרגשותי חייך אבא וכמקניט כמעט אמר לי: "מה, לא תתני לי נשיקה? לא תאמרי שלום?"

נשקתי לו בחטיפה, אמרתי שלום. היתה זו פעם אחרונה שראיתיו בעודו חי. המאורע החשוב האחרון בחיינו שבו לא קיבלתי את ברכתו. לא המתנתי לה. ברחתי... הסכמתי עם אמא שתבוא אלינו הביתה אחר־הצהריים. אבל היא חזרה לבית־מרים לראותו. הטלפון שם היה מקולקל. מרוב־דאגה לא ידעתי נפשי, וכאשר הגיעה באיחור של שעות הרבצתי בה מנה. "את צריכה לשמור את כוחך לקראת הבאות. הדבר יכול להימשך עוד שלושה ימים. כמה יכול אדם לסבול?"

"הייתי מוכרחה לנסוע", אמרה. "לא יכולתי לעזוב אותו. אבל לא הרשו לי להישאר. לכן אמרתי לו שלום. אמרתי: 'יברכך אלוהים, יקירי. יברכך אלוהים. אתה שומע אותי?' והוא אמר: 'ועוד איך?' הוא עצם את עיניו ואמר: 'עכשיו לכי הביתה, יקירתי. הייתי רוצה לנוח קצת'".

לא ארכה השעה ומבית־מרים טילפנו להודיע שהכל נגמר. לא חשתי אלא התרוממות־רוח יוצאת־מגדר־הרגיל. סוף־כל־סוף תם הכל ונשלם. שלחנו מברק לאחותי, והיא טילפנה בבוקר המחרת. ביקשתיה שלא תבוא מפאריז, לא רציתי לדחות את ההלוויה אפילו בשעה אחת. "מוטב לעשות בשביל החיים", אמרתי לה. "המתים נחים כבר, אינם זקוקים לנו עוד... בקשי את אמא שתתאכסן אצלכם זמן־מה, תעזרי לה להתגבר על כל מה שעבר עליה".

באיכילוב ניתן לנו להציץ באבא. אינני יכולה לומר אפילו שמראהו היה מפיק שלנה.

בעל-הזקן שחור-הגלימה לא הניח לנו לנשק לו נשיקה אחרונה. הדת אוסרת זאת. כיסו את פניו בפיסת אריג שחור. אמי התיפחה פרא עם ששפכו עפר על האריג השחור בבור שלתוכו שילשלו את גופתו של אבא. באו זרים להצטרף למנין בשביל ה"קדיש" בבית-הקברות בחולון. אבל אני ראיתי רק את החול, את השמיים, את תפארת זר-הפרחים, הפרחים העליונים שהזמנתי בשבילו, כדי שבכך לפחות לא ימות-מית-אביון...

מן התפילה שמעתי רק זאת: "שינוח בשלום בגן-עדן". יכולתי לחייך טוב. גופתו העלובה הושבה לעפר, שאליו צריכה היתה לשוב מכפר, אבל רוחו העדינה של אבא, על תומתה, אהבתה והכרת-הערך שבה, בת-חורין היתה, בת-חורין סוף-סוף. וכך הייתי גם אני, בת-חורין, בת-חורין לחיות טוב, ולזכור אותו, לא רק בבית-מרים אלא גם ב"ימים המאושרים ביותר", שזה היה אחד מהם.

כשחזרתי לבית-מרים להסדיר את הדברים האחרונים שהיו טעונים טיפול כבר חזר שמעון מחופשתו. אמרנו שלום זה לזו. מקרה חדש הובא על-גבי אלונקה. ביקשתי לדבר אל האחות שעמדה על אבא ברגעיו האחרונים. "האם סבל?" שאלתי. "לא יותר מדי. זה בא מהר למדי. למה לך להתענות בגלל מה שעבר?" היא היתה עסוקה ועקרה רגליה ללכת.

מר בן-עזרא ישב בחדר-האוכל, שוקט מאד, צל-אדם, בפיג'אמה ההיא שעודה שלו ואשר גדלה הרבה מפני מידתו. כמה השתנה! גווע היה משברון-לב מפני שבתו, נחמה, לא באה לראותו. אך לבו של אדם לא במהרה יישבר. עיניו לא ראו, ולכן לא דיברתי אליו. אבל את הגברת אסתר פגשתי במסדרון והנה היא דקה מן המקל שעליו נשענה. היא הכירתיני.

"שלום, חביבתי! עזרי לי בבקשה להגיע לבית-השימוש. עשי לי טובה וחפי מאחרי הדלת. אני מפחדת כל-כך שישכחו אותי שם בפנים. את תחכי, נכון?" "כן, אני אחכה". יכולתי לחכות עוד מעט. הולכתי את הגברת אסתר בחזרה אל כיסא-הנוח שלה, הגבהתי כריות מאחרי גבה. כאשר באה האחות להוליכה, לא הסכימה לקום וללכת לחדר-האוכל.

"אינני רעבה", אמרה. "פשוט עייפה. הניחי לי פשוט לנוח". נשקתי את גולגלתה הציפרית מתחת לאניצי שערה-שיבה, ששוב לא היה בה עוד כוח להתקין מעליו את מטפחת-התחרה שלה. השעיתי עיני כאשר עברתי על-פני החדר בו היה אבא קודם, שלא לראות את האיש התופס עכשיו את המיטה בה היה הוא לפניו. היתה זו הפעם האחרונה שבאתי לבית-מרים, אך לעתים קרובות אני זוכרת את המקום הזה.

דוד רוקח : איירה

א

ראשית ואחרית
בלילה האחד. בגוף אין חקר לו
פנים. בעינים האובדות
בעיני.

שבשבת אהבתי הלילה
סבלת אהבות מכבר.

ב

אמרי: עתה.
שעתך עתה.
החרדה לדברים המתקמים
כלא היתה.
מחצית חיי שכחתי הלילה

ג

לשקע בשנה. לזכר:
אלהים בינינו
כברק הפולח את לבם השחור
של ההרים
כשחר העומד בפצעי
במבואות ירושלים

ד

גם בכלות הגשם
יהלכו בנו נהרות המלאים
שירי קיץ.
איש איש לאהבתו.
ימים באים והם בהשג הדעת

ה

אינך אומרת כי גשם
 כי שמש. אינך אומרת כי העננים
 שבי מכסים את הירח
 העובר גדות חדרך. רק לספינים
 השחורות ידך פותחת את הדלת:
 הנני.

ו

גם בפכחוני עתה
 עירם ממלים לא ארים הקול.
 לא אתבע. הכל נתן במשורה.
 הכל ולא כלום

ז

ליל חשבונות רבים. שוב גשם
 ורוח וקולך המקונן.
 ליל סרובים רבים. ירח במלואו
 מסנור את דמך. ים שבי קוראני אל הים.
 שכחי אשר לא ישכח

יעקב שביט: אבן בניים עונודים

תחילה יצאה היבלית מתוך חשש ובוהירות, כאילו היתה אלפי צבים קטנים המהססים לחלוץ את ראשיהם מתוך שריון־הקשקשים שלגופם, שמא מתחכם להם מישהו מאחרי גבם. ואחר־כך, משהיתה בטוחה כי שוב לא יהיה נוטל, בשעות אחר־הצהריים, את המעדר, מנגב את זיעת פניו בגופיה השחורה, ועומד עליה, להכות בה, עלתה לכסות את החול במלבני כתמים ירוקים. אחריה גבהו גבעולים ועטרו סביב את גומות עצי־הפרי שבחזית, וגם שיחי הגדר שלחו שריגים ארוכים ודקים אל עבר המדרכה והשמיים.

הדודה איטה נשארה אתנו עד סופו של השבוע. במלחמה הגדולה קברה בעל אחד, סוחר־עצים. עגלת־סוסים נמלטים רמסה אותו והידקה את קברו הלבן והמתעבה. בקיבוץ שבמרומי הגליל קברה את השני, אותו משכו מתחת מפולת של טרשים, כדי להשיבו לחיקה של האדמה המסולעת במקום אחר. עתה באה לנחם את אחותה. עמדתי נשען על דלת חדר, מתבונן פעם בזוב המזמזם ומחליק לארכה ורחבה של רשת החלון, ופעם בפשר הלבן של ירכיה השמנות, המתגלה ומבריק בזיעתו כשאינה זוכרת למשוך את שמלת־האבל השחורה על רגליה הפשוקות. כשהיא יושבת לצדה של אמי, על שרפרף־נצרים נמוך, היו עיניה נעצרות ומשתהות לפרקים על פני. ידעתי מה רצונה לומר לי. ידעתי כי מבקשת היא למצאני לבדי, לדחוק אותי אל הפינה ולהלום בי בדברי־תוכחה, שפקע כוחם מכבר. הייתי מתחמק מפניה, נשמר להיכנס לחדר רק בשעה ששהו בו שתיהן יחדיו. יוצא מן הבית בבוקר ושב אליו לעתות הארוחה. בשעות הארוכות ההן נדמו לי הרגעים כשיירת־נמלים ארוכה־ארוכה, שחורה וגמדית, הנושאת עמה, בתהלכות־אבל אטית ודוממת, גופתו של איזה חגב או צרצר שנסתתמה מנגינתו, אל קנה המרוחק. אנשים באו והלכו, ידיהם בכיסם, והם מצטטים זה את דברי זה. היתה מודעת־אבל באחד העמודים הפנימיים של עתון־הבוקר עליו היה אבי מנוי עשרים־וחמש שנים. הילדים קרעו, פסים־פסים, את המודעות שהודבקו על עמודי־החשמל ברחובנו. כשהייתי מהרהר לפעמים במותו, נדמה היה לי כי דווקא משום שהיה צפוי כל־כך, חוזר־ונשנה בחלומותי, בא עלי בפתאומיות שכזאת, מותר אותי סתור ונבוך ואין־אונים. לכוד כמו עפיפון עם זנבות צבעוניים, שביקשו הילדים לשלוח אל השמיים והוא מפרפר ומרשרש על החוטים.

כך בפתאום בא גם המברק. נשלף מתוך עטיפתו ומכריז על בואו במשפט קצר ופסקני. הוא הגיע בשעת אחר־צהריים מאוחרת. עמדתי אז מול הראי שבדלת ארון־הבגדים, מותח את החולצה המשובצת, ירוק־בלבן, בנסיון להסתיר משהו מפליטת הכרס המצמחת להכעיס. שלושה שבועות קודם־לכן, כששבתי לרומא,

שלחתי מכתב קצר מן המלון הזה. לולא הזדרזתי, חשבתי לספר להם כי החורף החל לכבוש את אירופה, וכי הציגה כבר משתעשעת בעלי העצים שבגנים הציבוריים, אך אני לובש את האפודות שסרגה למעני ודחקה לתוך מזוודתי, לא היתה יודעת את כתבתי, ואני הייתי שב ככלות כל זה.

המברק דרש שאשוב מיד. ודאי הדודה איטה היא ששלחה אותי, שפן אמי מעולם לא היתה אומרת את רצונה במלים ברורות וחד-משמעיות כל-כך. הנחתי לנסיונותי והלכתי לשבת על כיסא, מול החלון הרחב. למטה היתה הסימטה, האובדת לא רחוק משם, באחד הרחובות ההומים, מתפארת באורות ראשונים של ערב. עצים ערומים, בתים אפורים וכבסים על המרפסות שיוו לה מראה של רחוב צר בעיר-נמל עתיקה. קיפלתי את המברק ונתתיו בכיס חולצתי. תופפתי באצבעותי על מסעד הכיסא, מהרהר בדברים העתידים לבוא עלי.

בן עשרים-ושמונה. עדיין מרושל בהליכותי, ובלורית שחורה עוד יורדת על מצחי, אך ערוך ומסודר בדעותי, לאחר שסבבתי בין בירות אירופה ועריה משך שנה ויותר, שוב לא היה זכר הבית מעורר בי את מרוץ הלב, אותו היה מזניק כל מכתב שהגיע משם, בימים הראשונים. נאפולי ופאריז, בריסל והאמבורג, קאן ורומא, ערים. ערים גדושות ודחוסות, חושפות בטנן כרימונים בשלים, בחינחון, בפיתוי. ערים שאתה חוטף ונוגס בהן בתאוה, ברעבתנות ובכל פה, אך לעולם אינך שבע ולעולם אינך מכלה. שאינך שלך, אך דומה ולרגע הן כובשות פניהן בחיקך, והן שלך ושליך בלבד. שאתה נולד בהן מחדש בכל פעם ומולידן בכל פעם מחדש. ערים של מצביאי ברונזה חבושי קסדה, המנופפים בחרב פלדה מעל סוסים לבנים של אבן ומורים לך קדימה. קדימה: שדרות ארוכות עם שבילי חצץ וגני שושנים, שאוהבים ואהובות באים לדוג בהם, ברשתות-חלום דקיקות, רגע אחד של ממשות. כיכרות עם יונים, ושגל וגשם ורוח קרה. פסי רכבת וחשמליות ומלונות זולים המסתתרים מאחרי גבם של רחובות זהרים ואוצרים בכפם סיפורים נדושים. יפיפיות וזונות מתפיות של קרן-רחוב. שפות אחרות ואנשים זרים. ערים. אני נוסע ביניהן שנה, נוסע וחוזר, ועם נקישת גלגלי הרכבת בא תמיד גם ההירהור המציק, המונוטוני, הזוחל בעקשנות על הפסים הקשים אל התודעה, האומר כי לא היה בה, בנסיעה זאת, בבריחה זאת, כל טעם, כבר מן הרגע הראשון, כבר מניפנוף היד, שפן נטלתי את עצמי אתי.

גם גלויות-נוף חדלתי מלשלוח. שוב לא אותן גלויות צבעוניות עם מגדל-איפל ונוטרדאם טבולה באורות-לילה צהבהבים, מונבלאן מלבין למרחוק וחדדת גני טיבולי, על גבן הייתי רושם בהתפעמות של מי שיצא לראשונה את תחומי מעגלו, והוא מאהיל על עיניו להביט בסנוורי-העולם. מעת-לעת שלחתי גלויות-דואר ובה שתים או שלוש שורות. מתלונן על השיגרה, רומז על חילופי העונות, ולא עוד. לפעמים עלו בי מחשבות כי אולי ראוי היה לחוש כמיהה, מעין צביטת-לב של געגוע, של רצון להתעטף בחדנת השיבה וההתבוננות בדברים שנשכחו, והם עדיין עומדים במקומם הישן וממתינים ללטיפת יד עורגת. אבל מיד היתה עיר אוחזת

בשולי חולצתי, מטלטלת בתוך לילותיה, מנדנדת בנדנדות הפיתוי, המבטיח לנתק את צמד השלשלאות ולשוט אל השמיים, חסר תיכלה כאותו קרע עתון ישן, שהרוח מצליפה בו, והוא זוחל ומרשרש בין ארבע דפנות המרפסת, ומטריד את מנוחתי כבר שבוע ימים.

שוטטתי ברחובות רומא, עלה בי זכר האשה מחוספת-הידיים, והטרדות שעתידה היא לטרוד אותי בהן. ודאי תסרב למכור את הבית ואת החצר שלי, ולעקור אל אחד ממושבי-הזקנים שבעיר. גם לקיבוץ תסרב ללכת. וכי איני מכירה דיי: עומדת על שלה בעקשנות, אינה חוששת מפני הבדידות והמחסור, ותמיד מוכנים הפתגמים הללו, כמו ערוכים כל העת על קצה לשונה, לצאת ולהכות את זה המנסה להתחרות עמה בדו-קרב של מלים. יהיה שם גם שמיט, עם ספרי-החשבונות העבים, ששוליהם רטובים מרוקן, ועיניו הקטנות תבטנה בי ביזלזול, כשהוא מגרד את השומה הגדולה שעל צווארו, מבקש לחזור ולהסביר ומושך ידיו בקוצר-רוח גס. הטיסה עברה עלי כשאני מנמנם בתוך העיסה השחורה והצמיגה של לילה וים. במשרד המכס לא התעכבתי יותר מן הדרוש למי ששב ממסע ארוך ואין עמו דבר. לפנות-בוקר פתחתי את שער הברזל, שצבעו האדום כבר דהה וגפנים שוב אינן מטפסות עליו, עברתי בשביל-הבטון ועמדתי מול אמי והדודה איטה, בולע רוקי. מכעכע בגרוני, מבקש מסתור לעיני, ובוחר שלא לומר אפילו ברכת-שלום בקול. חורשות ארנים וחרוב גלשו במדרונות, וציבורי בתים צפופים ונמוכים הפרידו בינן לבין חורשות הגלים הכחולים. אניות עגנו והפליגו. אוטובוסים נעצרו והמשיכו בדרכם. נשים צעירות באו לשבת עם עגלות-התינוקות, וקמו ללכת. ברחובות שמטתי עצמי מן המבטים. מר קליינמן הגוץ, אליו הייתי משכים על אופני, להביא לחמניות טריות לארוחת-הבוקר, יצא מפתח חנותו, משפשף ידיו בסינרו הכחול, והמתין שאפתח אני בברכת-שלום או ניד-ראש. אז יגש אלי ולא ירפה ממני בשאלותיו. ברחבה שלפני בית-הקולנוע נתקלתי בכתפו של קולקובסקי, שעמד, נשען על מקלו, מול דוכן-ההגרלות ומילמל את מספרו. עלה מול עיני אותו בוקר של הפטרה: אני עומד על בימת-העץ ומר קולקובסקי גוחן ולוחש באזני את המלים האבודות, בלחש מגיע עד קצה „עזרת-הנשים“. מיהרתי לתחוב את אפי לתוך לוח-המודעות ולא סרתי משם עד שידעתי את מועדי כל אסיפות-העם והכנסים.

בת-שבע, בת עשרים-ותשע היא כעת, עדיין טיילה שלובת זרוע עם אמה, בשעות שלפני השקיעה. יונה קוך עמדה כל השנים על דעתה שתישאר בבית, ולא היתה מוכנה למסרה למוסד בעיר זרה, ואילו ישעיה קוך, קבלן-הבתים היהיר, היה מיחל, ערב-ערב, בחדרו המרוהט ברהיטים סקנדינביים, שאיזה נהג פזיז יגרע לרגע את עיניו מן הדרך ולא יבחין בה כשהיא חוצה את הכביש לבדה. יושבים היינו על המרפסת המשקיפה לרחוב, לארוחת-הערב, ורואים את ראשן מעבר לגדר השיחים, החומה-הירקרקת. אמי היתה חוזרת ונדה בראשה ואומרת שוב אותם דברים, על חשיבותה של צלילות-הדעת, ויתרונה של זו על שאר הדברים.

עֲצָתוֹת עֲבוֹת גָּדֹל בְּפִינַת הַחֶצֶר, עַד שֶׁהִתְלוֹנְנוּ הַשְּׁכָנִים וְאֲבִי קָם עֲלָיו בְּצַעַר לַעֲקָרוֹ. בְּאֲבִיב הָיוּ נַחְרִזִים חֲרוּזִים אֲדוּמִים־סְגוּלִים בְּסִבְךָ עֲנַפְיוֹ הִירוֹקִים, וְהַשְּׁמֶשׁ, לְאַחַר הַקְּטִיף, טִיפְסָה לְשָׁמַיִם בְּשַׁפְתֵּי־חֲמוּצוֹת־מֶדֶם. בַּתְּעֵלַת הַמַּיִם בַּה דַּגְנוּ דַּגֵּי־זֶהָב צִפּוֹ מִי־שׁוֹפְכִים. שְׁדוֹת הַקּוֹצִים הָיוּ לְבַת־דִּירוֹת. יִלְדוֹת אַחֲרוֹת שִׁיחָקוּ בְּקֵלָאס בְּרַחֲבוֹת אוֹ נִיעְרוּ אֶת הָאֲבָק מִשִּׁירְלֵי טַמְפֵּל. הִלְכְּתִי, וְשִׁבְתִּי רַק בְּשַׁעוֹת הַמְּאוֹחֲרוֹת, בַּהֵן הִיתָה לְשֵׁתִים מַעֲמַסֵּת יוֹם הָאֵבֶל לְמַעֲמַסֵּת לַיְלָה טְרוֹף־זִכְרוֹנוֹת. בְּחֹדְרֵי עֵבְרָתִי עַל הַסְּפָרִים שֶׁבְּאֲרוֹן, מִצִּיץ בְּאֵלָה בָּהֶם נִהְגַּתִּי לְקִרְוֹא עוֹד וְעוֹד. חֵיטְטַתִּי בְּמַגִּירוֹת שׁוֹלְחַן־הַפְּתִיבָה, מִבְּקֶשׁ לְמַצּוֹא וְאִינִי מוֹצֵא דָּבָר.

קְרוּבִים וּמִפְרִים בָּאוּ לְהִיפְרֵד מִמֶּנִּי בְּעֶרֶב הַנְּסִיעָה. הָיוּ יוֹשְׁבִים עַל הַדְּשָׁא וּמִלְהַגִּים בְּטִיבוֹ שֶׁל עוֹלָם וּבִשְׁבָחוֹ שֶׁל בֵּית. מִי־שֶׁהוּ שָׁאֵל מָה עֵתִיד אֲנִי לַעֲשׂוֹת שָׁם, בְּאִירוֹפָה, שְׁנָה תְּמִימָה, וְאֲמִי דַחְקָה מוֹל פְּנֵי הַטְּרָדָן אֶת צִלְחַת הַקִּיסְמִים הַמְּלוּחִים, וְהַסִּיחָה אֶת דַּעְתּוֹ בְּסִיפּוֹרוֹ שֶׁל אֶחָד מִבְּנֵי הָעֵיירָה, שֶׁנֹּסַע לְבַקֵּר אֶת בְּנוֹ בּוֹוֹנְצוֹאֵלָה וְנַפְטָר מִשְׁבֵּץ־הַלֵּב. נִתְּנוּ עֲצוֹת. הִזְהִירוּ, בִּיקְשׁוּ שֶׁאֲשַׁלַּח גְּלוּיּוֹת. שֶׁאֲבֹא לְבַקֵּר בְּשׁוּבִי. לְפָנַי הַפְּלִגְתִּי שֶׁרַפְתִּי אֶת כָּל נִירוֹתֵי. יָדַעְתִּי כִּי סְקִרְנוֹתָה שֶׁל אֲמִי לֹא תַעֲמוּד בְּנִסְיוֹן, וְהִיא תַחַפֵּשׂ וְתַמְצֵא אֶת הַמַּפְתַּח שֶׁהַחֲבָאֵתִי, בֵּין דְּפִי אֶחָד מִכְּרֵכֵי הָאֲנְצִיקְלוֹר־פְּדִיָה. עֲכָשְׁיוֹ הַתְּבוֹנְנָתִי בְּלוּחֹת הָעֵץ הַחוּם וּבְתִיקֵי הַקְּרִטוֹן, וְחֲשֵׁתִי רִיקְנוֹת מִבְּעִיתָה. הַדּוּדָה אֵיטָה בִּיקְשָׁה שֶׁאֲלוֹוֶנָה אֶל הָאוֹטוֹבוֹס, אֶךְ אֲנִי דַגְלָתִי עַל־פְּנֵי הַפַּח הַיְקוּשׁ, וְאֲמִי הִיא שֶׁהִלְכָה. כִּשְׁחֹזְרָה מִן הַתַּחֲנָה שֶׁאֲלַתִּי אִם יֵשׁ בִּידֵי לְסִיעֵעַ בְּמַשְׁהוֹ, וְהִיא נֹדָה בְּרֵאשָׁה לְשִׁלְיָהּ. כִּבְר פִּתְחָה אֶת הַחֲלוֹנוֹת, שֶׁטְפָה אֶת הַרְצִפָּה, וַיִּצְאָה לְהַשְׁקוֹת אֶת עֲצֵי־הַפְּרִי בַּגֵּן. אֲמָרָה שֶׁהֵיבֵלִית מִתְּפַשְׁטָה, אֶךְ לֹא רִמְזָה שֶׁהִיא מִצְפָּה שֶׁאֲצֵא וְאֶעֱשֶׂב אוֹתָהּ. חִיפְשֵׁתִי וּמַצְאָתִי אֶת הַגְּלוּיּוֹת שֶׁשִּׁלַּחְתִּי, כְּרוּכּוֹת יַחֲדָיו בְּגוּמִיָה אֲדוּמָה, בְּמַגִּירַת שׁוֹלְחַן־הַמַּטְבַּח. קִרְאָתִי אוֹתָם דְּבִרְיָה־בֵּל וְרִצִּיתִי לְקִרְעוֹן לְקִרְעִים קְטָנִים, לְפִירוּרִים צְבֻעוֹנִים, לְקַמֵּט וְלִהְשִׁלֵּךְ, אֶךְ נִרְתַּעְתִּי מִן הַמַּעֲשֶׂה. מִחֹדְרֵי שִׁמְעָתִי אֶת שִׁמִּיט נּוֹקֵב בְּמִסְפָּרִים וְאוֹמֵר שֶׁיְהִיָּה צוֹרֵךְ בְּהַשְׁקָעָה גְדוּלָה כְּדֵי לְבַסֵּס וְלִהְרַחֵב אֶת בֵּית־הַמְּלָאכָה, עַל־מִנַּת שִׁיעוּמוֹד בַּתְּחִירוֹת הַפְּרוּעָה וּבְמַסִּים הַכְּבֵדִים, חֲסִרֵי־הַגִּיּוֹן. הָאֲזוֹנָתִי לְשִׁיקְשׁוּקִם שֶׁל סְפָלֵי הַקֶּפֶה וְלַחֲלִיפַת־הַדְּבָרִים הַפְּעוּסָה. לְחֻצְתִּי אֲפִי לְזוּגִיָּת הַדֵּלֶת: מְנִיחַ יָדַי עַל הַסְּפָרִים. לֹא, מֵר שִׁמִּיט. אֵתָה מְרָמָה. סְבוּר שֶׁאִינְנוּ מְבִינִים כְּלוּם, הָא? אֲנִי אֲפִנֵּס לְעֶסֶק. אֲנִי אֲבַרֵּר הַכֹּל. אֲחֻשֵׁב. אֲתֵן אֶת הַדַּעַת... אֲמִי צִיפְתָה שֶׁאֲשָׂאֵר בְּחֹדְרֵי מִשְׁךְ כָּל אוֹתָהּ שִׁיחָה, וְאֲנִי יָדַעְתִּי כִּי אִינְנִי יִכּוֹל לְהוֹעִיל לָהּ שָׁם. בְּשִׁבּוּעַ הַשְּׁנַי בִּיקְשֵׁתִי שֶׁתַּעִיר אוֹתִי בְּשַׁעַת מוֹקְדָמָה, אֲרוֹתִי אֶת מְזוּודָתִי וְנִסְעָתִי אֶל הָעִיר הַגְּדוּלָה.

ב

הָיוּ סִימָנִים רֵאשׁוֹנִים שֶׁל חוּרְף. כִּבְר הִיתָה הַשְּׁמֶשׁ מִתְּרוֹצֶצֶת כְּמִטּוֹרֶפֶת וּמְחַלְפּוֹת שַׁעֲרָה הָאֲדוּם פּוֹזוֹרוֹת סְבִיב. עַל חוֹמַת הַרְקִיעַ הָאֲפּוֹרוּרִית הַכִּינָה רוּח־סֶעַר עֲבִים כְּבֵדִים וְשַׁחֲרוּרִים, לְהַטִּיחֵם בְּפֶרֶךְ. עוֹד מַעֵט תְּרַעֲמָנָה חֲצוּצְרוֹת. חִיצִי־אֵשׁ יִבְרִיקוּ. גְּרִזִּינִים יִפּוּ לְהַמִּיט אֶת עֲצֵי הַגִּיּוֹת. מִיָּם מִהַבִּילִים יִתְנַפְּצוּ בְּאֲסַפְלֹט. שְׁמִיָּם וְאֲרִץ

יתאבקו בהמולת־קרב גדולה, וסוסי כסלו ימשכו את כרכרת החורף האדיר והקודר. חלונות יוגפו, תריסים יידרדרו בקול, העיר תפשפש להוציא את מעילי־הגשם והמגפיים הגבוהים. רק אורות בודדים יבליחו, כציפרי־נוד שיגעו וישבו לפוש בראש התורן. שוב ימלוך הגשם.

מראשית השבוע חוזרת גברת מאירוביץ ומזכירה לי שאגיף את החלונות לפני צאתי מן הבית, שפן הגשם עלול להפתיע ולרדת בכל רגע. כדי לא להכעיסה אני נהג כמצוותה. בכלל, הייתי משתבח בכך שעלה בידי, כבר ביום הראשון לבואי העירה, למצוא חדר כזה. הפקדתי את המזוודה למשמר בתחנת־הרכבת והלכתי הנה בעקבות מודעה קטנה בשולי עתון. על תיבת־הדואר היה רשום: „ד״ר מאירוביץ“. האשה ביקשה שאנקה את נעלי. הקירות הלבנים, תמונות־הנוף עם עצים זעים ברוח קלה, על גדות אגם, וסירות של כתמים אפורים וצהובים, עוגנות בנמל־דייגים כחול ובהיר, הספרים הערוכים באצטבאות, קולה השקט—כל אלה שיכנעו אותי כי מצאתי כל מה שביקשתי. במטבח הציעה כוס קפה ועוגיות. כשאני שותה, סיפרה כי ד״ר מאירוביץ מת לפני שש שנים, ומאז היא משכירה את החדר. הסטודנט שהיה מתגורר אצלה מתחילת השנה עזב, והיא שמחה על כך שהמודעה נשאה פרי מהר, ומה עוד בזמן חופשת־הקיץ. הלכתי וחזרתי והמזוודה עמי.

כשהתחילה שנת־הלימודים הייתי משפם קום, יוצא באוטובוס ראשון לעיירה המרוחקת וחוזר בשעות הצהריים. נסגר בחדרי. בערב יצאתי לשוטט לבדי ברחובות ותכופות נכנסתי לאחד מבתי־הקולנוע. חברי מאז היו טרודים בענייניהם, גם הצעירים שבהם כבר נשאו נשים והולידו ילדים. ואני, אני טרוד בענייני שלי. כשקרבה ובאה חופשת־החנוכה שקעתי בדפי הבחינות. ערימה גדולה של כתבי־יד צפופים, גדושי אותיות עגלגלות ופזורות, ישרות ומעוותות. תיקנתי בעט אדום ורשמתי את הערותי בשוליים. כשקצתי במלאכת הבדיקה הייתי מציץ בראש הדף, מנסה להעלות בדמיוני את קלסתר־הפנים. כולם היו דומים כל־כך... אבל היתה בחינתה של ציפורה. שמה רשום באותיות־דפוס גדולות. כתב־היד הישר מביא מחשבות סדורות. היא היתה היפה שבהן, תמיד אוספת בידיה את שערה הארוך ומניחה לו להתפזר סביב צווארה. אף פעם לא הציצה בספר המונח בסתר על הברכיים, כמו השאר. לפעמים היו הנערות מצחקקות והיא נבוכה, כשהייתי שוכח ומביט לפינה שם ישבה, רגע ארוך יתר על המידה. כשסיימתי את הבדיקה והגשתי את הציונים למחנך־הכיתה, באה אלי משלחת של תלמידים. ביניהם היתה כלואה ומסמיקה ציפורה, ואני ידעתי כי לא מתוך תמימות הביאווה עמם. סיפרו כי מתכוונים הם לצאת לטיול ארוך לדרום וביקשו שאבטל חלק משיעורי־הבית שהטלתי עליהם. עשיתי מחווה של טוב־לב וביטלתי הכל. איחלתי טיול נעים, חמקתי מן הנערים המבקשים ללוותני אל האוטובוס, ונסעתי משם. גברת מאירוביץ שאלה היכן אבלה את החופשה. אמרתי שעדיין אינני יודע ואחליט רק בימים הקרובים. שלושה ימים לאחר תחילת החופשה, כשסרתי אל המטבח בשעת בוקר מאוחרת (עכשיו הייתי מאחר בשנתי), מצאתי את האשה יושבת אל השולחן וקוראת במכתב.

היא לא הבחינה בכניסתי, ורק מששפתי את הקומקום הרימה ראשה. "בוקר טוב", אמרה.

"בוקר טוב", אמרתי אני, "קריר".

מן החלון ראיתי את העננים נרתמים למוסרות החורף והולכים שחוחיגב לאורך דרך־הרקיע. רוח ריקעה את העיר כנחושת שחומה. הגשם הדק השתלשל כחוט־משיכה של תיאטרון־בובות ושיטה באנשים: לשם מה כבד הראש כבר בימים הראשונים? — הבה נשתטה מעט! הנה הוא מטפטף: האנשים אצים־רצים, כמו מלחים על סיפון אניה עם פרוץ הסופה. מפרשים מקופלים. גערות. פחד עצור. נפסק: האנשים יוצאים בזהירות, מרחרחים, מתרעמים, נושאים עין, אצים־רצים, ושוב... והם הופכים פניהם לנוס.

הכנתי לי כוס קפה והערתי לה כי חשוך במטבח וכדאי שתדליק את האור לצורך הקריאה.

"מינה כותבת שהיא עומדת להגיע לביקור".

מינה? פעם סיפרה כי יש לה בת, אך לא אמרה היכן. סבור הייתי שמתגוררת באיזה קיבוץ מרוחק או בפרוורי עיירה נידחת, שהרי לולא כן ודאי היתה באה לבקר את אמה האלמנה לעתים מזומנות.

"כבר ארבע שנים לא היתה כאן", אמרה.

הנחתי את הכוס על השולחן בזהירות. "ואיפה היתה כל השנים?" שאלתי. "באמריקה", אמרה האשה. "ניו־יורק", פירטה כעבור רגע של דומיה. פתאום קמה, וליד הדלת אמרה: "אראה לך תמונה שלה".

הירהרתי שהנה שוב בא משהו פתאומי ודוחק אותי ללכת. טוב שקרה בתקופת החופשה, ואוכל לנסוע הביתה.

לביקור, אמרה, וכמה זמן עשוי ביקור להימשך? אסע ואחזור רק בסופה של החופשה.

האשה חזרה, עברה בשרוולה על הזכוכית והמסגרת והושיטה את התמונה לעברי. ודאי זו התמונה התלויה בחדר־השינה שלה, מעל מיטתה, הירהרתי, פעמים אחדות הבחנתי בה שם, אך אף פעם לא נכנסתי להתבונן מקרוב. משום שחששתי לומר דבר שאינו במקומו, מילמלתי משהו וגרעתי עיני ממנה. "מתי היא מגיעה?"

גברת מאירוביץ גיחכה. "לא כתבה את התאריך. תמיד היתה מפוררת שכזאת, תמיד שוכחת. אבל עד סוף השבוע בטח תבוא". היא הביטה בי והזדרזה להוסיף: "זה לא יפריע לך, בכלל לא".

אמרתי: "ממילא התכוונתי לנסוע הביתה עד סוף החופשה".

האשה חזרה ואמרה, עיניה קפאו על פני: "אתה יכול להישאר. להיפך, להיפך, אתה יכול להישאר כאן".

הנה, כאילו צריך הייתי למכפלת המלה הזאת! להיפך. להיפך. מה פירושו של היפך זה? ומה פשרו של הביקור? לא ייתכן, דברים חדשים יעלו מתוך האדמה

האפורה והצחיחה הזאת? אמריקה... ארבע שנים! אל תנסה אפילו לנחש, הוזהרתי את עצמי, שלא תנסה הפעם.

גברת מאירוביץ החזירה את התמונה ויצאה לחנות. הלכתי לחדרי. עכשיו מחוורים היו לי מספר ארועים קטנים, רמיזות-אגב.
"באמת, גם אתה היית בחוץ לארץ?"

"ד"ר מאירוביץ היה מומחה למחלות-לב. את הלבבות של כולם ריפא, חוץ מ..."
חדרי, אם כן, היה שלה, חדרה של נערה ואשה. מיטתי — מיטתה. לכן מרובים ספרייה-שירה הצנומים בארון, "רקדניות" של דיגא על הקיר, ליצנים צבעוניים של פיקאסו מתחת לזוגית-השולחן. לכן הווילונות פרחוניים ואהיל מנורת-הקיר סגלגל. כל החרים שהיו בחדר, מאז הלכה, לא הותירו בו את רישומם, והוא נותר כשהיה. ואולי כך שמרה עליו האשה ליום הזה ממש?

דחפתי את דלת חדרה-שינה שלה, הנחתי ברך על מיטתה, והתבוננתי בה מקרוב. התמונה צולמה כאן, בחדר האורחים, כשאצטבות הספרים משמשות כרקע. מבטה רציני ורק קו דקיק של חיוך נמשך משמאל לשפתיה ועד לחיה. הצלם צריך היה להתחנן ולדרוש: רק חיוך אחד, בבקשה. חיוך אחד. קליק! אבל היו אלה שפתיה, כן, שפתיים שפמו נמשחו בשכבת צבע אחת יותר מן הדרוש. מעוגלות, סמוקות ובשרניות. שפתיים כאלו לא ראיתי מעולם. שפתי דג. קמתי ויצאתי מן החדר, משכתי את הדלת, מודד בחוד-נעלי את המרחק בינה לבין הסף. מה חוזר ומושך את דעתי לאותה מינה? הרי היא בתה של בעלת-הבית ועומדת להגיע לביקור, ומה בכך? שום דבר משונה, שום דבר יוצא-מגדר-הרגיל. העובדה שעזבה את אמה האלמנה לשנים רבות? העובדה שהיא עתידה לבוא הנה ולהיכנס לתוך חיי — כניסה פתאומית וצופנת חידות? נטלתי את המזוודה ושבתי לדחוק אותה אל מתחת למיטה. אינני צריך למהר, כאילו הייתי בורח. אני יכול להמתין, להמתין עד בואה, ואז ללכת. אלך לכשארצה. מה החשש הזה? להיפך, להיפך, אמרה האשה באזני, ואני רציתי לדעת מהו אותו דבר-והיפוכו.

ג

האשה טרחה בבית כל היום. כרכה לראשה שביס ירוק והיתה מדיחה את האבק, שוטפת את הרצפות, מנערת את השטיחים ומחליפה את מצעי המיטות. מן הרחוב הביאה סייפנים ארוכים לאגרטל הפרחים, גדשה את המזוזה בדברי-מתיקה ואפתה עוגת-גבינה. ראתה שאני מתבונן בה ואמרה: "מינה אוהבת נורא ממתקים. זללנית, אתה יודע". שאלתי מה נסעה לעשות באמריקה. היא החלה לשפשף את הרצפה וסחטה את הסמרטוט. "ללמוד נסעה. אבל, מי יודע? חכמת-החיים של נשים זקנות", הצטחקה, "מלמדת אותן שאסור להאמין יותר מדי לדברים המסופרים במכתבים". אחר-כך שאלה אם אני יודע באיזה שעות משעות היום מגיעים מטוסים. חיפשתי בעתון ומצאתי כי כל היום כולו נוחתים מטוסים משם. "לא כדאי שתסעי, תוכלי להמתין שם לשווא, במשך כל היום".

"לא חשבתי לנסוע".

לא? הרי אני רואה את מעילה הגשם התלוי על הוו, בארון הקיר שליך דלת הכניסה, ובצדו המטריה. והרי אני רואה איך היא מתבוננת בשעונה או ניגשת אל החלון, כשהאוטובוס גורר את צמיגיו ונעצר בתחנה שממול. ירדתי מן האוטובוס בכיכר. את הכיסאות כבר הכניסו לתוך בתי הקפה והמדרכות היו ריקות. אולי אגש אל יאירה? היא גרה לא רחוק, ברחוב המקביל. כתבתה רשומה על פתק שגילגלתי והכנסתי לתוך אחד מפסי. פישפשתי ולא מצאתי אותו. חשבתי ללכת אל הרחוב ולעבור בו לארכו. אולי תצא מן הבית או תשוב אליו, ואני אגיח מול פניה. אעלה לשוחח, לשוחח סתם שיחה בטלה. וכי על מה יכולים אנו לשוחח, אני ויאירה? בבוקר יוצאים האנשים מתוך הקוביות הצמודות לשיפולי ההר והולכים אל הסלעים העולים מתוך המים, בסמוך לחוף, זורקים חפה ובגו כפוף עומדים ומצפים לדג. מחלונות הרכבת, החולפת לא רחוק מהם, היו נדמים לי תמיד כעובדי עבודה זרה המשתחווים לאלילם הרטוב והמלוח. הים פרוש כמו דרך גדולה ורחבה המצפה שעוד מישהו ייצא להפליג בה ולגלות כי העולם עגול. רכבות הבוקר גדושות המון אדם. אנשים עם תיקים. חיילים צוחקים בקול ונטפלים אל הנערות. נשים גוררות אחריהן סלים וזאטוטים. זקנים מושכים רגליהם וחורטים באבק. אנשי עסקים פורשים את העתון לכל רחבו. הכל ממתנינים בשולי הרציף, כדי לפרוץ להם דרך בדלתות הצרות, כשאך ייעצרו הקרונות לידם. דחקתי ונדחקתי ותפסתי מקום ליד החלון הפונה אל הים. אחר כך נפרדה הרכבת מרצועת החוף והחישה את מרוצה. אותיות העתון טשטשו וחמקו מעיני. קישקוש הגלגלים, פיטפוטי הקולות, רסיסי התמונות החולפות מבעד לחלון, רמזי הים והשדות, הטילטול החדגוני של הקרונות ועייפות של שעת בוקר מוקדמת, כל אלה היו מביאים עמם תמיד את המחשבות הגנוזות אל חלון הראייה של ההירהורים. כשעברה מתנדנדת במעבר הצר, הכרתיה מיד. יאירה. היא הוטלה לעברי ואמרה: "הו". עמדה מעלי, לרגע, רק לרגע, הבטיחה. שאלה למה חזרתי. כשסיפרתי לה על מותו של אבי, נדה בראשה. כועסת היתה על שלא סיפרו לה על כך. כן, גם היא מתגוררת בתל-אביב ובאה לבקר רק לעתים רחוקות. "מה יש לי במקום הזה", אמרה, "זוג הורים עייף ורחוב מת. יותר מערב אחד אינני יכולה להישאר". כאילו חלודה זוחלת על גופה. רשמה את כתבתה על פתק. "תקפוץ, כשישעמם לך. זה לא רחוק מן הכיכר".

הלכתי עד סופו של הרחוב. קניתי עתון. הצצתי בעוגות של מגדניית "טעם". בדקתי את מחירי החולצות והמכנסיים. התבוננתי בפרצופי החורף של האנשים. נשענתי על גזעו של עץ כדי לקרוא בעתון, קורא ומביט אל הרחוב. איזו חולצה לבשתי אותו יום? טוב שלא נסעתי הביתה מאז וכל החולצות אצלי בארון. כעבור חצי שעה דחקתי את העתון לכיס מכנסי והלכתי משם. רק החורף, החורף והדברים המגרשים אדם מחדרו, לצאת לשוטט ברחובות, להישען על גזע רטוב ולהמתין תחת טיפת הגשם למי שאין רוצים לפגשו, רק החורף וכל הדברים הללו מביאים

הירהורים כאלה למוחו של אדם. הדודה איטה שלחה מכתב, והמכתב רדף אחרי ממלון למלון, עד שהשיג אותי. "אביך חולה", כתבה, "אמך אינה יודעת על המכתב, אבל כדאי שתשוב מיד". ושלושה חדשים לפני הנסיעה, על הדשא המטופח של הקיבוץ, אמרה: "אדם בן עשרים־ושבע צריך כבר להתנהג אחרת. אתה יודע למה אני מתכוונת..."

החורף הזה.

ד

"את יודעת למה אני מתכוונת", אמר הקול.

נעצרתי ליד הדלת. שתי מזוודות גדולות היו מונחות על השטיח, בחדר האורחים. מעיל מקופל על הכיסא, תיק שחור של עור על השולחן. הקול הנרגז אמר שוב, חדות: "את יודעת בדיוק".

ביקשתי לעבור על ראשי בהונותי, אך האשה שיצאה מן החדר אחזה בורועי. "מינה", אמרה לחדר־השינה, "הנה הדייר שלנו".

הבת יצאה והעבירה את ידיה בתוך שערה. אמרתי: "שלום". אמרה: "מוני". אמרתי: "אלישע". לחצתי את ידה.

"מינה", אמרה גברת מאירוביץ, "לא היית רוצה להתרחץ לפני האוכל?" הבת פנתה אליה ונעצה בה עיניים קרות. "כבר שלוש פעמים אמרתי לך לא לקרוא לי מינה". האשה דממה ואני אמרתי: "שלא לערב מינה בשאינה־מינה". היא הביטה בי בזילזול ועיניה שאלו: חכם, מה? הפכה גבה וחזרה אל החדר.

האשה משכה את ידיה ברפיון לצדי גופה, נאנחה ואחר שאלה: "תאכל אתנו צהריים, מר אלישע?"

צהריים? בשלושת החדשים בהם אני מתגורר אצלה לא הייתי נוטל אלא קפה של בוקר ופת של ערבית. "יורד גשם", אמרה, "לא תוכל לצאת". "תודה".

ענף ארוך היכה בתריס, פתחתי את החלון ודחקתי אותו ממנו. כעבור רגע שבה הרוח והיפתה בו. הנחתי את המזוודה על המיטה, הכנסתי לתוכה את כלי־הרחצה ואחדים מספרי. נעלתי את מגירת השולחן. פתחתי את הראדיו וליוויתי את המנגינה בשריקה. צהריים, ועוד בטרם יוכן התבשיל נשפך לתוכו חופן גדול של תיבול חריף. הגשם, קבע החזאי, יתגבר במשך היום וייתכנו סופות־רעמים. האשה קראה לי לבוא.

השפתיים העבות היו לועסות את הבשר. הירהרתי שבחורף יורדים הדגים עמוק־עמוק אל התהומות וצריך לקשור את הפתיון לחוט ארוך כדי שיגיע עדיהם. צריך שאסע, אמרתי לעצמי, אני הרי יודע מה עתיד להתרחש: מתערב בדברים, אוהב למשוך את תשומת־הלב. מבקש לכוון. לנחש.

"איזה חוסר־מזל", אמרתי, "דווקא עכשיו התחיל לרדת גשם".

"היו לך כוונות לצאת?"

"לצאת לא, רק לנסוע הביתה. צריך לבקר אצל הזקנה מעת לעת".

"נסיעה נעימה".
 גברת מאירוביץ אספה את הכלים. הבת באה אל חדרני.
 "לא איכפת לך שאתבונן בו, פעם היה שלי".
 "נשאר כמו שהיה פעם".
 "אינך יכול לדעת".
 "אני יכול להרגיש".
 ישבה על קצה המיטה.
 "באמת, לא השתנה בו הרבה".
 "דאגו לזה".
 "יודע או מרגיש?" צחקה.
 ישבתי על הכיסא.
 "ממחר שוב יהיה שלך".
 "רק לשבועיים".
 "את דומה מאד לתצלום".
 "איזה תצלום?"
 "התצלום שתלוי מעל מיטת אמך, בחדר-השינה".
 "התבוננת בתשומת-לב רבה כל-כך?"
 "אתמול".
 "כדי לא להיות מופתע?"
 "ההא?"
 הביטה במזוודה ואצבעותיה החליקו על העור המחוספס.
 "נוסע?"
 "כדי לא להפריע כאן".
 "ולמה אתה גר כאן? בגלל העבודה?"
 "לא". השתהיתי ובררתי את המלים. "לא רק בגלל העבודה".
 היא קמה מן המיטה.
 "בעצם, סלח לי על השאלות. לא התכוונתי לחקור, רק נכנסתי להציץ".
 "זה בכלל לא...", התחלתי להשיב, אך היא נכנסה לתוך דברי. "פשוט לא צריך
 לעניין אותי". אמרה ויצאה.
 שילבתי רגל על רגל.

ה

שמעתי את שיכשוך המים באמבטיה. האשה שאלה אם המים חמים דיים. היא
 נכנסה אלי וביקשה שלא ארים את קול המקלט, מינה עייפה מן הנסיעה ותלך
 לישון בשעה מוקדמת. תליתי את מעילי על הקולב וטיפות הגשם עוד היו
 נושרות ממנו אל הרצפה. שפתי יד ביד. קר בחוץ, ואת הדרך מן התחנה ועד
 הפניסה עשיתי בריצה. גברת מאירוביץ נטלה את המסרגות והלכה לשבת במטבח.

שוטה זקנה, חשבתי בבוז. הוצאתי את הפתק מכיס חולצתי והשלכתיו לסל. כבר אזכור. שוטה זקנה. טוזה את הקורים לאט-לאט ובזהירות, כאילו הייתי זבוב סומא. גשם חזק ירד עכשיו בלי הפוגה. הסרתי את המזוודה מעל המיטה. מה מעוללות השנים לנשים צעירות העוזבות את ביתם? אני צריך לדעת? למה, למה אני צריך לדעת... יש דמיון מסוים, אכן. אבל תמיד אפשר למצוא דמיון מסוים. אנשים הולכים וחוזרים. עניינים אינם מתגלגלים כפי שנטווי בחלומות. אבל כל אלה אינם אלא מסגרות, מסגרות של חיים ומוות, ולא התצלום שבתוכם. הזקנה כיבתה את האור והלכה למיטתה בחשיכה. חלצתי את נעלי. אני אשאָר כאן, הגעתי לידי החלטה. לשם מה אסע אליה? שם אתחמק מפניה. אהיה נבוך. אהיה כאן אביט מן הצד, צופה בדברים, פולש לפרקים לתוכם, אך נזהר שלא להידחק יתר על המידה. מִשְׁטָה בוקנה השוטה. משקיף על דברים דומים שאינם שלי. כמו מביט במראָה?

מדוע קוראים אנשים ספרים? שאל יהודה פרץ ואף יד לא הורמה. יש שתי סיבות, אמר. האחת: רצונם של אנשים לקרוא על חיים אחרים לחלוטין מחייהם שלהם. השניה: רצונם לקרוא על חיים הדומים בכל לשלהם. הסוג הראשון מזדמן תכופות. הסוג השני נדיר ביותר ולכן קרוב כל-כך אל הלב, ומושך בעצמה כזאת. כיביתי את אור המנורה. כך אמר יהודה פרץ. בימים כאלה של גשם, הירהרתי בחשיכה, בימים כאלה של חורף, בחדרים מוגפים, נולדו ודאי כל הפילוסופיות שבעולם.

ו

פעמים אחדות התעוררתי אותו לילה. פעם הגפתי את החלון ופעם התפרבלתי בשמיכה העבה ומשכתי אותה מעל לראשי. מעבר לדלת שמעתי את נחירותיה החרישיות של האשה. הבת היתה ישנה בחדרה והיא על הספה שבחדר-האורחים. אחרי כמה שנות בצורת, חשבתי, יהיה הגשם מרובה השנה. מרובה מדי.

ז

הבת הביטה מן החלון אל הרחוב.
 "הגשם לא יפסק היום. אינך נוסע?"
 "לא".

"ואני חשבתי שאתה מתגעגע".

האשה הרימה ראשה מן המסרגות. "מינה".

"משעמם", אמרה הבת, "למה החורף צריך להיות משעמם כל-כך".

"אצלנו הוא קצר הרבה יותר מאשר שם", הצבעתי לעבר הים.

האשה אמרה: "אפשר לצאת בערב לתיאטרון או לקולנוע".

בתה צחקה. "אתה רואה, מר אלישע, עוד בגיל עשרים רצתה שאלווה אותה לקולנוע. אבל עכשיו אני בת עשרים-וארבע".

"לא התכוונתי", גימגמה האשה.

הבת שפה בידה את עיניה, תנועותיה היו קלילות. רק אמה ישבה שם כאילו ניתקו את חוטיה.

"מר אלישע הנכבד, אמי מתכבדת להזמין ללכת עמי לקולנוע, התסכים?"
האשה הרכינה ראשה והחישה את תנועת המסרגות.
"צר לי", אמרתי, קד קידה, "צר לי, עלמתי, שאינני יכול להביא הלום את אמי שלי, על-מנת שתשיב בשמחה וריגוש על הזמנה זו, בשמי".
הבת צחקה שוב. "באמת חבל".

ח

יאירה הרימה את צווארון חולצתה. אני השלכתי אכנים למים. צבע אחד היה לים ולשמיים. מאופק עד אופק הכל שחור והדוק. סירת-דייגים עגנה בתוך חלום שריחו מלוח. אצות טיפסו על דפנותיה הרקובות כמו ורידים כחולים על שוקי אמי. שני גלים זחלו מתחתיה לרגע חטוף של התיחדות. הגשם מחק את כל הפסיעות והביא רסיסי קונכיות שעולמן נהרס רק עכשיו. העיר נקשה בשיניה ועמדה מול הים כאי-אלמוגים לבן. העיר הזרה המקרבת רחוקים. שחפים צרחו בתוך חזי. ירח נפרד מחציו האחד ונותר במחציתו האחרת. עננים שחורים עגבו עליו, שעטו לעברו וכיסו אותו, כאילו היה זונה יחידה שנותרה לכל צבא-השמיים.
"עבר זמן רב מאז".

"מאז?"

"מאז ימי בית-הספר".

"זמן רב".

ערב אחד בשנה הרחוב מחייך. הגברים יוצאים במכנסי-שבת מגוהצות וצווארונים מעומלנים, אווזים בידי הפעוטים וגוערים בילדים הרצים קדימה. הנשים כורכות מטפחות סביב ראשיהן ומברכות: שנה טובה. שנה טובה. יאירה מרעידה בשמלת-החג הכחולה שלה.

ליד בית-הספר נטע אביה של מירה, לפני שנים רבות, חורשת עצי-אורן. העצים נעים בכבדות, הווייתם רחבה וירוקה, והם משירים על החול מרבד רך של סיכות-ראש צהובות מתלתלי אמריהם.

האורן מנענע בעצבות את ראשו, כמו עצי שדרה, לעוברים פה בכביש, מחזורים-האורן איננו צריך להינתק מן החול ולרוץ אחרי צילצולי הפעמון.
האורן אינו עומד אף פעם בשלכת ואין לו עונות-שנה.
מחזורים.

יאירה מסיטה ענף שנסרח.

עוברי-אורח בודדים עוברים בכביש הסמוך. חזורים מן התפילה. ירח צהוב גולש באטיות למטה, אבל חניות האורן השלופות מרחיקות אותו בבוהק להבים ירוקים. אני תולש חנית ירוקה ואוחז אותה בין שיני.
"רוצח", היא צוחקת.

שפתיה ורודות, ומתוך הצל הכבד וההתרגשות הפתאומית שתקפה את עצי האורן הזקנים זכרתי כי בראש־השנה טובלים את פת הלחם בצלוחית של דבש. שנה מתוקה.
 "אל תישעני על הגזע. אפשר להידבק אליו".

"מנוזל", היא לוחשת. "לא איכפת לי להיות כאן עד סוף כל הדורות".

עצי האורן מרכינים ראשם בהסכמה ולחש עובר בין הענפים.

רחוב עמוס־לעיפה בחשיכה שמנונית וצמיגה. גדר של מוטות־ברזל מעוגלים.
 "אתה לא השתנית הרבה".

בלילות בהן קשתה עלי התרדמה הייתי חולם בהקיץ. הזמן בא אלי — פעם בדמותו של אבי, תיק שחור תחת בית־שחיו וידיו מזהמות משמן־המכונות; פעם בדמותה של הדודה איטה ואלבום־התמונות שלה; פעם בדמותה של אמי המחזיקה את מכתבו של מנהל בית־הספר. בא ולקח אותי אל שדה הקוצים שבמדרון הגבעה. שם היה משליך לעברי את החבל ומורה לי לקפוץ מעליו. הייתי מקפץ והוא מתבונן בשעונו. כמה זמן עלי לקפץ מעל החבל הזה? עולה ויורד. עולה ויורד. נשימתי כבדה. כיצד יכלו הילדות ברחוב לקפץ מעליו מבוקר עד ערב? החבל חותך את כפות ידי. כבר יותר מחמש שנים אני הוזה את החלום הזה. לא, עדיין אני יכול. יכול. הוא מתבונן בשעונו ואומר: אתה כבר בן עשרים־ושבע, אלישע. אינך יכול להמשיך ולהתנהג כך. אתה יודע מה כוונתי. אחריו היה אבי אומר: שום דבר לא ייצא ממנו, שרה, שום דבר. תראי.

"זה לא מוזר", אמרה, "שנפגשים כך, אחרי זמן כה רב, יושבים ולא יודעים על מה לדבר?"

"אין על מה".

"על מה שהיה".

"מה היה?"

"הרבה דברים היו".

"תמיד נדמה לי שלא היה כלום. פשוט כלום".

"אינך מהרהר לפעמים בימים ההם?"

"לא".

"הרי אלה ימים שתמיד זוכרים אותם".

"אולי. אך לא זוכרים אותם כפי שהיו. זוכרים אותם כפי שהיו יכולים להיות. כפי שהיו צריכים להיות. כפי שלא יהיו עוד לעולם".

השלכתי אבן אחרונה במים. אף פעם לא השלכתי אני את האבן לתוך מימי העומדים. אף פעם.

"הפעם אני רוצה להשליך את האבן למים", אמרתי.

"אבן?"

"לא חשוב".

אביה קיבל סכום כסף־גדול מגרמניה ובנה לו בית נאה בפרוור. משעולי הגליל היו זרועים סלעים, הוואדי מתולתל בצמחיה סבוכה, ובידי היה צרור גדול של

פרחי פרג, שעליהכותרת האדומים שלהם נפרדים, אחד-אחד, מן הגביע וצפים במשבי הרוח הקלה. הרייהודה היו תלולים וקשים וקוצי הצפר, עליו פשטנו בצהלה, נותרו בתוך כפותידי עוד זמן רב, דוקרים ומכאיבים. שבילי הנגב התארכו, צהובים, חסרייחן, הרים כבדים ומוזריצורה תלויים עליהם, כעומדים להתמוטט בכל רגע במפולת גדולה. קרני השמש היו פולחות כמו כובעתחפושית יפאני. שדות סלקהסוכר של הקיבוץ נמתחו שורות-שורות, ללא קץ. שערותיה השחורות גלשו מתוך כובעהקש רחב השוליים, הזיעה דבקה לחולצת החאקי שלה, והמכנסיים ההדוקות החליקו, ושבו לטפס, על עיקולי אחוריה. תמיד הולך מאחור. תמיד יושב מאחור. אף פעם לא עייפה ולא ביקשה להסיר את תרמילה. לא ביקשה שאלחש. באור הגחלים הרומצות היו פניה מתרחקים והכתם הצהוב עובר-חולף עליהן, כמו פנס בולש ביער חשוך. בריקודים, על הרחבה שלפני הבנין, היתה שמלתה מתנפחת והיא נמוגה באוויר ונישאת אל אחד מעצי הברושים. אמה התלוננה בחנות-המכולת באזני אמי. היו שנים שפלות ושנים יהירות ומתנשאות.

שוב אני רוצה לתלות את האשמה בחורף. היא הציצה בשעון. לא רציתי שתלך, עדיין לא. "הגשם חזק", אמרתי, "תמתיני, אולי יחלש".

השעה היתה עשר והבת לא שבה. שמעתי את האשה מחליפה מקומות. יושבת בכורסה שבחדר-האורחים. גוררת את נעליהבית. רוגעת במטבח. שוב קמה. האם היא מתכוונת שאני אהיה האִי אליו יטלטלו הגלים את ספינתה הטרופה. ואולי היא סבורה שגם אני, כמותה, ניצול מאיזו ספינה טרופה ויחד נשחה אל האי הבודד שלנו. "למה אתה מחייך?" שאלה יאירה.

"אני נזכר". רצתה שאספר. אני רציתי שתישאר עד שובה. באביב היינו קושרים את כובעי הליצינים ומדביקים לאף את ענבלי ההיפוסקוס הסיני. הרקיע עף למעלה קשור לבאלון כחול. פתיתי נייר שיחקו בתופסת עם צהריייום. קרנבל עבר ברחובות על פלאטפורמות מקושטות. היה חג. אבי הרכיב אותי על כתפיו, ומעל חסנם ביקש שאַראָה את העולם הגדול. אמי אמרה שאשמח. עדיין נעצרות ידי לפני כל המלים הקשות. סבי צייר חלום על דף נייר לבן. בשלושה קווים ועיגול הביא איש לנקוש על הדלת. בגן נטע עץ עם עלים ירוקים ורוח פוחחת היתה מושכת את זקנם הלבן של העבים. השמש היתה אדומה כמו גג-הרעפים וליד השביל פרחו ערוגות של פרחים. זהו, אמר סבא, העולם, והוא דומה לרימון בשל. אני אחצה אותו עכשיו לשני פלחים. אחד בשבילך ואחד בשבילי. שתמיד יהיה העולם מחולק ככה, לדברים השייכים רק לך ולדברים שאינם שייכים.

הלכתי להביא את מעילה. גברת מאירוביץ ישבה רכונת-ראש בכורסה, המסרגות מונחות על ברכיה ועיניה עצומות. רמזתי ליאירה לצאת בשקט. ברחוב נעצר אוטובוס ומוני ירדה ממנו, עקביה טופפו על האספלט והיא עקפה שלולית מים.

"לילה טוב".

"הבת?" שאלה יאירה.

"כן".

אחר־כך נעלם האוטובוס בפנת הרחוב.

ט

גברת מאירוביץ כבר התנערה מתנומתה.

"כל־כך מאוחר? הרי הבטחת שלא תשובי מאוחר", אמרה בשמץ של טרזניה.

הבת החליפה את בגדיה ויצאה בחלוק ורוד של משי.

נכנסתי למטבח. אינני יכול להיכנס עכשיו לחדרי ולהסתפק בהאזנה מבעד לקיר, מבקש לקלוט את המלים.

"באת לשבועיים ואת נעלמת כאילו את נוהגת לבוא כל יום".

"יש לי מה לסדר".

אנשים, היריהרתי, אינם יודעים איך לומר את הדברים. אילו היו מניחות לי.

הא, איזה מלים הייתי שם בפיהם, איזה מלים!

"משפחת מתניה..." התחילה האשה וחדלה.

"כן!" תבעה הבת.

"הם היו בטויל באמריקה לפני חצי שנה. אחד המכרים שלהם עובד בשגרירות,

והוא סיפר..."

"העולם הקטן", אמרה בבוז ועזבה את המטבח.

"ככה זה, מר אלישע, אף פעם לא כמו שרוצים".

רוצים מלה יפה. הדברים הרי מתגלגלים מעצמם ולא משום שרוצים בהם. אפשר

רק לדחוף אותם עד שהם סוטים מגילגולם ונופלים לצדה של הדרך. אתה יכול

לרוץ אחריהם ולדחוף אותם הלאה, אבל מי יכול לרוץ דרך ארוכה כל־כך?

קופסת־פח מתגלגלת ונוקשת באבני הצד. האם אין החיים נותנים אפשרויות רבות

יותר שאנו צריכים לחזור דווקא על השיגרתיות והמשעממות ביותר.

י

גברת קורץ צעקה מן המרפסת.

"גברת מאירוביץ, קוראים אותך לטלפון".

"תודה רבה", הזדרזה לצאת.

פעם בחודש בא צילצול טלפון בשעה קבועה. אחותה מירושלים ביקשה לשאול

לשלומה. הכל בסדר, היתה עונה, חיים. לא, לא, לא, אני מרגישה טוב. בכלל לא.

תודה. את יודעת שקשה. רחוק. עכשיו היא מספרת לה על בואה המפתיע של

מוני ואחותה אומרת: שתבוא לבקר, שומעת? מה שלומה? ומה חדש? ואת

השאלה האחרונה היא שואלת בניגון מתמשך, כדי להבהיר שבאמת היא מעוניינת

לדעת, כל דבר חדש שהוא.

"אחותי חולה", אמרה כשחזרה.

"חורף קשה".

"במיוחד בירושלים".

"כן".

"אצטרך לנסוע אליה. ליום אחד לפחות".

בעלה של אחותה, סיפרה לי פעם כשחזרה משיחתה, טרוד בענייני הציבור והמדינה ויוצא לעתים קרובות אל מעבר־לים. בניה הגדולים כולם נשאו נשים ומתגוררים ברחבי הארץ. באים לבקרה, אך הנסיעה לירושלים ארוכה.

"אומר למוני שנסעת".

"ושאני חוזרת מחר בבוקר?"

"שאת חוזרת מחר בבוקר".

נוסעת ומניחה את הבימה לשחקנים. תפאורת החורף הקודר. הבית הריק. הקורים שטווחה. הגשם הכולא. חכמת־החיים של נשים זקנות...

היא הניחה על כתפיה את מעיל־הגשם, נטלה את המטריה ותיק גדול. נסובה ליד הדלת ורצתה לומר משהו.

"שלום".

ואני רציתי לדעת אם חשבה על כך כבר אתמול או שלפתע בא הרעיון למחה, עם צלצול הטלפון.

חורף קשה.

יא

התקרבות. הנווט שאינו נראה. קולו שאינו נשמע. גניחות המנוע. חתירה אטית וזהירה. טפיחה ראשונה. רתיעה. זעזוע. טפיחה שניה. הצטודדות. חבל נזרק. ירפתיים נושקים לאבן קרה. חום לחום. יש התקרבות שהיא מדידת הטווח. נסיגה חפוזה, ושוב פסיעה קדימה. התקרבות מרומזת של משיכה ודחייה, שיש בה משהו מן הפלפי המסתיים בהרמת זנב ומשהו מן האנושי שבקריאת המחשבות. יש התקרבות שפולה ממרחק. באיתות הדגלים הצבעוניים מעל סיפוני העיניים. במורס של נקישות רגליים עצבניות על הרצפה. ברטט השוקיים. מלה נעצרת בעודה באוויר ומצפה לפגיעתה של המלה החוזרת. אני שואל אם צריך להביא את תנור הנפט מחדרה של הזקנה. לא, היא אומרת, הוא מצחין. האם באמת אני צריך לתהות למה נסעה הזקנה לירושלים? אין לכך חשיבות. ואפילו היא פותחת ברגע זה את שער הברזל של לבי, בחריקה, בועטת ברגליה בגרוטות הגודשות את חלל עליותיו. בועטת והופכת כדי לגלות בו מיטות ישנות, ספרים קרועים, תמונות, דפי נייר כתובים, מראות שהתנפצו, סיפור־חיי המתנדנד ברשת קוריי־עכביש, מצוץ עד לשדו. אני יושב, זה מה שחשוב.

"אמך ביקשה שאמסור לך. היא נסעה לירושלים".

"לירושלים?"

"כן, אחותה חולה. חורף קשה בא עלינו השנה."

"עד מתי?"

"מחר בבוקר."

מצאתי אותה נוברת במגירות הארון. מושכת ניירות, מעיינת בהם ומחזירה אותם למקומם בקוצר-רוח.

"בגשם כזה לנסוע."

"כשמוכרחים!"

הנה היא יושבת למולי, חובקת את ברכיה, וכבר אישוני רצים לטפס על רגליה, בעקשנות ובהתמדה. כך נראים מרחוק האנשים הקטנים העולים לכבוש את פסגתו של הר מושלג וקבור בלבן נצחי. טיפוס כדי להגיע אל חודה של הפסגה, כדי שהחזה יתפח בהתרגשות הגדולה, כדי שיתפוצצו הוורידים הדקים שבבשר הלחיים ויצבעו את קליפתם באדום. כדי להסב את הפנים ולהתחיל בירידה. ירכיה, המפל המקציף של פקות ברכיה. שוקיה, כפות הרגליים המונחות על שמיכתי האדומה. וכבר היא מצמידה אותן זו לזו ומניחה את ראשה על גבן. ושפתיה אלו מתכווצות מתוך היראה.

אני אומר שאֵלך לסגור את החלון.

והרגע הבא? הרגע הבא הוא הפתעת יום-ההולדת שלנו. מוגש עטוף בנייר לבן וכרוך בסרט ורדרד.

המומחים אומרים כי שבר ענן כתוצאה מפגישת זרם אוויר קר בזרם אוויר חם. המומחים יודעים הכל על חם וקר ופושר. רגליה מתוחות על המיטה. שקערורית הצוואר כמו גביע. התרוצצות בהולה בתאי המוח. הבוקת פקודות: הירגע! הירגע! גיוס כללי. החייל הפשוט מתמתח לפני הצו העליון. המוח שולח התראה אחרונה: שים לב! הדם מסרב לחזור.

כשמטילים אבן למים מתערסלים גלים קטנים אל הגדה. עדינים. תמצית של ערגה. הבטחתי ליאירה לבוא הערב. יבואו הסברים, כמו תמיד, לאחר המעשה.

הטלפון אצל קורץ מצלצל. אולי היא מצלצלת מירושלים לומר שלא תשוב גם מחר? הדודה חולה באמת.

לא מזמן ראיתי סרט. סרט מצחיק. אנשים היו דוחפים מטוסים של עץ ובה, להאיץ במ אל השמיים. אחד נמשך מעצמת התנופה ועלה עם המטוס למעלה, אל השמיים. שט בהם, התחבט, נופף ברגליו, צווח. עד שנפל ונחבט יחד עם שברי העץ וקרעי הבד בקרקע המוצקת. איך לזכודת אותי תמיד השיחות הללו. אני סוטה מן הדרך, מבקש רק להציץ, אומר: כבר אני שב. פוסע עוד צעד. ולבסוף אני מוצא עצמי בעיר זרה ומתנכרת.

יב

גברת מאירוביץ חלצה את נעליה בחדר-האמבטיה. ישבתי בחדרי והתבוננתי בפני הנשקפות בזוגיות השולחן. בוקר טוב, גברת מאירוביץ. הצלחת! כיצד ידעת לכוון

ולקלוע אל המטרה? מעולם לא החלפנו דברים בינינו. מה פירוש הצלחת? הו, לא. מוני תשוב למקום ממנו באה, יש לה כרטיס־טיסה בארנק. הרי ראית אותו כשחיטטת. אבל אני נלכדתי. נלכדתי בפתיון הדממה, המסתורין, הניחוש. צולל כאבן במים. אני אשאר אצלך משום שאין לי לאן ללכת. שוב אינני בורח! חשבת שאני אהיה סבא אליעזר שלך? ביום המיועד ניסע שנינו וננפנף במטפחת. אני אשאיל לך גם את שלי לנגב את פרץ הדמעות. מוני נוסעת ואינה נשארת עמך. פוחדת כל־כך מן הפדידות, גברת מאירוביץ? מה יש כאן לפחד. הפדידות היא שקטה ולא תובענית. עדינה ואילמת. ללא התחייבויות שקשה למלאן. די לשבת בכורסה ולטוות חלומות. חלומות ולא קורים! ואולי הפחד מן הזיקנה? אולי הקינאה באחות הירושלמית שבניה באים לבקרה כפעם־בפעם? חשבת שהדייר הצעיר והסימפאטי, כך כינית אותי באזני שכנה אחת, השקט והמנומס, שאינו מפריע ואינו מטריח. שהוא בן עשרים־ושמונה ובעל משרה, יעשה את המלאכה שאת נכשלת בה. מהיכן אני יודע? יודע, הרי כולכן דומות. האין זה מוזר שכולנו רוצים ואנו מושכים את החבל לכיוונים אחרים?

"אני שמח מאד שהמחלה איננה רצינית".

"בירושלים ירד מבול".

"גם אצלנו ניתך שבר־ענן".

יג

רצונך לתאר הכל? לא, רצוני לתאר רק רגע. אבל אני מתאר את הים וחופו, את השמש והשמיים וההרים, את החול הזהוב, הצדפים, האנשים, האניות. איני רוצה אלא לתאר את הרגע בו לקחנו גל גדול כסוף־כרבולת, סיחרר וגילגל, בלע והקיא. בראשית השבוע היתה הנסיעה לאילת.

"באילת", אמרה מוני, "אפשר למצוא מפלט מן הגשם".

סוסי־מרוץ כחול־רעמה חופזים מן המים אל החוף. השמש נתלית קרוב, מסתובבת לאטה כאילו סובבו אותה בידית של ברזל. המון גופות ערומים ושחומים. גלי אוויר כבדים כמו עדת חוגלות ומתקשים להמריא. למוני יש בגדיים צהוב וכובעיים אדום. שפתיה קניון שנחצב בסלע. אני שוכב לצדה על החול. הלכנו מערבה, רחוק מן ההמון, קרוב אל הדקלים.

מוני מתחפרת בשמש, נושמת שמש, רווה שמש ומתחייה בה. גבי כבר שרוף ולוהט.

"שלום, המורה".

לכל הרוחות! מה היא עושה כאן?

עמדה מעלינו וביקשה ללכת. אבל ההפתעה והסקרנות נטעו את רגליה במקום עמידתה.

הטיול! איך שכחתי את הטיול הזה? ידיה היו מלאות צדפים. הצביעו אל העבר השני של המפרץ. שם נטו את אהליהם. כבר היו בעיר האבודה, בקניון, במכרות הנחושת. ביום הראשון ישובו לצפון. "טיול נהדר. נהדר".

היא הגניבה מבטים לעבר גופה הערום של מוני. ציפורה לא תספר להם, ודאי שלא. אני יכול להיות בטוח בכך. דייה הצצה אחת בעיניה. רמזתי למוני שהגיעה כבר שעת הצהריים. רטנתי על בעירת הגב. שום דבר לא הועיל. היא התחפרה בחול ושפתיה גמעו את הרוח המלוחה.

ואז הקיפו אותנו כולם והסתירו את השמש. עמדו וצחקו וליחשו ביניהם. החצופים התקרבו לשרוק. מוני צחקה. "תלמידים שלך? יש לך נערות יפות בפיתה".

לא היה לנו מנוח. היא צחקה וצחקה אך בעיני היתה לחלוחית מתמת הזעם. עקבו אחרינו וגילו את החדר, עמדו למטה שורקים ומייללים בקולות חתולים. רציתי לצאת ולגרשם אבל מוני אמרה שאניח להם ולא אראה שאיכפת לי. הם נקבצו סביבנו וחסמו את הדרך. צעקו ושאלו שאלות. הייתי קרוב לדמעות ומוני כיבדה אחדים מהם ב"קרטיב". האנשים ברחוב היו מפנים ראשיהם ומגחכים. גם למסעדה נכנסו אחרינו. מוני סירבה לשמוע על נסיעה בחזרה. רק בחצות לילה, לאחר שצעקו עליהם מן החלונות, הסתלקו.

בבוקר ירדה אל הים ואני נשארתי בחדר. הם שכבו לצדה על החול ושאלו לשלומי. "האם המורה חולה?" הנערות ציחקו במבוכה ולחייהן האדימו מסקרנות ותשוקה לדעת. "המורה עייף", אמרה מוני. הנערים הרעימו בפרץ של צחוק. גם בערב יצאה לבד. רסיסי האור הבא מן החלון רחפו על גופה השחום כמו גחליליות. אני הייתי סירת־מפרש של ילדים הנחה במי שלולית על בטנה, משהלך הילד שנשף במפרשיה.

השיעול תקף את גברת מאירוביץ. מדדתי את חומה. הכנתי תה עם לימון. הזמנתי רופא. הזכרתי שהגיע הזמן לבלוע את הכדורים. אמרתי שהנסיעה לירושלים היא האשמה. בחנות־המכולת סובבו אותי השכנות וביקשו לדעת מה קרה לגברת מאירוביץ. שאלו מה שלומה של הבת, וגיחכו. "למה היא כבר חוזרת?" בחביבות עניתי לכל השאלות. מוני שאלה אם אני יודע איפה שוכן קיבוץ אחד. צריכה למסור שם דרישת־שלום. היא ישבה בחדר ושוחחה עם הזוג הצעיר. אני שיחקתי עם הילדים בכדור על הדשא. צריך לשוב שהרי נשארה הזקנה לבדה, אמרתי לה. שבנו רק בשעת־ערב מאוחרת וחומה של הזקנה גבר. אבל היא לא התלוננה, רק עקבה אחרינו במבטיה. לא היית צריכה לסמוך עלי, רציתי לומר לה. אינני אשם. הלכנו לבחור מתנות לידידיה וסובבנו בכל החנויות והגלריות. בלילה נטלה אותי לנשפיה אחת.

הגופות הצמודים כאילו עליהם להיפרד בעוד רגע ולנסוע ברכבת למרחקים. הפטיפון המנגן. הצחוק. עקבתי אחר המבטים העורגים אחריה. כל המבטים כתשו אותי במכתש הברז והלעג. אף אחד, אינו מביט בך, חזרתי ואמרתי לעצמי. פרצופיהם הזיעו. היא דחקה אותי לרחבת הריקודים. אבל אינני יודע לרקוד... בחצות כבר היתה שתויה. נהג המונית חייך אלי בהבנה. משכתי אותה במעלה המדרגות הזקנה התעוררה. מוני היתה שבויה בתוך זרועותי, והיא מיהרה לעצום את עיניה. הנחתי את מוני בבגדיה על המיטה והלכתי לישון. מוני צחקה. אחר־כך צחק גם הוא וגילגל את החבל. רצתי אחריו. ירד גשם וכיסה את הכל.

יד

הזקנה היתה יושבת במיטתה ומשוחחת. יושבת במיטתה ומשוחחת עם אמי. שכחתי לכתוב שאינני בא, והיא דאגה ונסעה לראות. כבר חצי שעה הן משוחחות כך. ראיתי את פני אמי מתכווצים בכאב ואת גברת מאירוביץ מניפה יד, במחווה של חוסר־אונים. טרקתי את הדלת ברעם אחרי. להתרחק. לחוש את הלב מחרחר ומשתנק וניתק מן הרציף. לשמוע את נשימותיו הקצובות. קצב אחיד. שריטות הגלים. תמונה רטובה של מי־יודע־מי בכיס החולצה. כתם של קור מול החזה. מטוסים מבריקי־אבר צונחים על נבלת העיר. מחר תמריא מכאן מוני באחד מאלה. איך בכו וחילקו את גורלן המשותף. אוי, גברת מאירוביץ, כל אחד והצרות שלו. אוי! רחובות ארוכים. כיכרות אוספות אותם לתוך סינרן ושופכות מן העבר השני. עוברים־ושבים ממהרים ורואים רק את קצה של הדרך. אוהבים ואהובות רואים רק את האהבה ונתקלים בעוברים־ושבים. שכונות הפרוורים כבר קרסו לתוך העייפות וחתמו עיניהן. אור זנק לעומתי מחדרה של יאירה. נשמטתי ממנו וחפזתי משם. גברת מאירוביץ אמרה: "אמא שלך ביקשה שתצלצל. היא דואגת".

"תודה".

"מחר בבוקר נצא בשעה מוקדמת מן הבית. אשאיר לך קפה בקומקום".
"לילה טוב".

טו

פה־ושם התקבצו עננים אפורים לשיחה בטלה. סביב ביתנו גדל העשב פרא, גבוה והתעבה. אמי אמרה: "יש לך בעלת־בית נעימה מאד".
"הבת שלה עזבה אותה טוב".
"עזבה אותה? למה אתה חושב כך?"
"הרי ביקשה שתישאר".
"בכלל לא. לא סיפרה לך? כבר ארבע שנים היא חולמת לנסוע אליה. אשה נחמדה מאד. היה נדמה לי שהיא חוששת".
"חוששת?"
"שפתה תחליט להישאר".

טז

באתי לשלם לגברת מאירוביץ את שכר החדר.
"אין צורך", אמרה.
"מה פירוש?"

היא משכה דף נייר מתחת למפת השולחן. כתבה־היד היה של מוני והחשבון פירט את דמי הנסיעה באוטובוס, שכרה של מונית בחצות ליל, מחצית מחירו של חדר במלון. למטה כתבה: "תודה".
הרי לך עוד מאה סיבות, חשבתי, מדוע עלי להישאר כאן עוד חודש ימים לפחות.

שׁוּתָא רוּסְתָאוּלִי: נוֹתוּךְ "עוֹטָה עוֹר־הַנְנוֹר"

מסע אבתנדיל לחפש את נסטאן־דאריג'אן

ופגישתו בשיירה

וְיִרְכַּב רְכוּב וְשׁוּחַ הַמְזוּהִיר מְלוֹא יָרֵחַ,
מְזַכְרוֹן רַבַּת הַחֲמֵד תִּינָתִין לְבוֹ פּוֹרֵחַ,
וַיֹּאמֶר: "אֲרוּר הַחֶלֶד, כִּי־אֲשֶׁרוּ תָמִיד בּוֹרַח!
בְּיַדְךָ מְזוּר לְפָצַע וְנִרְפָּא בְּהִמְרָח.

הֵן־חֲלַמְנוּ שְׁלֹשְׁתָנוּ—וַיּוֹטֵל עָלַי הַשָּׁבֵר,
הֵן־רָעַבְנוּ שְׁלֹשְׁתָנוּ—וַאֲנִי אֲבַקֶּשׁ־שָׁבֵר!
הָאֲחַת יָכָה הָרַמַּח וַיִּשְׁלַשׁ מִנּוּ הַשָּׁבֵר!
הַסְּבוֹת לִי מְלוֹא־חֶלֶד לְחַזוֹת יָגוֹן וְשָׁבֵר!"

כֹּה־יִסַּע עַל־חוֹף הַיָּמִים הָאֶחָד מִנוֹקְשֵׁיָהּ,
יַחֲפֹשׂ גַּהַת רַעְהוּ לְגַלוֹת מַעַקְשֵׁיָהּ,
גִּשְׁמָתוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה תִּבְכֶּה מִבְּקִשֵׁיָהּ;
כָּל־הָאָרֶץ לוֹ פִּתְבוּן, לֹא־תִשְׁוֶה דְּמֵי קִשֵׁיָהּ.

בְּאֲשֶׁר יִפְגֹּשׁ—יִפְגִּיעַ בְּבָאִים מִפְּאֲתֵיהֶם
וַיִּשְׁאַל עַל־אֲדוֹת שְׁמֶשׁ; וַיְהִי יָמִים מְאֻתִּים,
וַיִּרְאוּ מַעַל הַגִּבְעַת גְּמֵלִים בְּאִמְתַּחֲתֵיהֶם,
שִׁירִים אַחֲזוּזֵי־עֶצֶב לֹא־יִנְיָעוּ שְׁפָתֵיהֶם.

וְכַבֵּד מְאֹד בְּעַמָּס מַחְנֵם שֶׁהַחֲנוּהוּ,
אֶךְ־יִרְט לָהֶם הָאָרֶח וּמַצְעֵר לֹא־שְׁנוּהוּ;
וַיִּגַּשׁ וַיִּקְד־לָמוֹ, וַיִּרְאוּ וַיַּעֲנוּהוּ,
וַיִּשְׁאַל: "מֵאֵן תְּבוֹאוּ?" וַיִּכְכּוּ וַיִּבְיָנוּהוּ.

ואוסם חכם הרוח הוא זקן הארחה ;
 וישא קולו בשבח לברך את-ארחה
 ויאמר: "לשמחתנו האירנו אורך!
 שמעה אשר קרנו, האזן ואורך.

סוחרים רעים אנחנו, מבגדד העיר אתינו,
 מחמד הוא נביאנו, מניין לא-שתינו,
 לעבר בים אמרנו, כי-נואלנו ופתינו,
 כחתות אדם גחלת חפצים רבים חתינו.

ונמצא אדם גוע על-החוף ונרד-שמה
 ונשב בפשו ויחי ורוחו למלל קמה,
 ונשאל: "מה-מעשיך, התגיד על-מה ולמה?"
 ויאמר: "החי עודני?! אל-אחי תפנו הימה!

שינה רבה עלינו ממצרים על-דבשת,
 ותפרש אניתנו עמוסה גם מחבשת,
 ויכוננו שוסי-מים במוטה המכבשת,
 ונאבד, ולא-ידעתי איך עליתי ליבשת".

והנה, לביא ושמש, הסבה אשר עמדנו;
 אם-נשוב לאחורנו—את-נזקנו לא-אמרנו,
 אם-נשוט—ופן יכוננו, כי-בלחם לא-למדנו;
 לא-הלכנו ולא-שבנו ובחוף הזה נצמדנו".

ויאמר: "שוגה הגבר הדואג והתורד:
 לא-ימנע משפט שמים, לא-יוכל להתמרד;
 דמכם אני ערבתי, על-ראשי ירד ירד,
 צרכם אפגש בחרב, לא-אותיר ואשרד!"

וישיו ויגילו ויפיגו את-המתח
 ויגידו: "נה-העלם לא-ירתח כמונו רתח,
 בלחו ירבה לבטח—והיה לבנו בטח".
 ושיטו סירותימו וינעו מן-השטח.

ויבהר להם השחק, ותנעם דרךם כטייל,
והעלם במשמרת ינהגם ברוח-חיל;
ויראו אנית-טרף ודגלה שחור כליל,
ותקרב אל-השיירת לשבר אותה באיל.

ויבואו ויצריחו ויריעו שופרות;
ויגורו סוחרינו, כי-רבו מספרות,
ויאמר: "אל-נא בפחד, ויהימו כפרות;
או-אשחט את-כל העדר או-ארד לעפרות!

לא-יכו למרות אלה צבאות משבחים—
ועל-פיו עלי נכוננו חגיתות ורמחים;
לא-תציל חומה ועפל, לא-רעים ולא-אחים,
היודע זאת כמוני לא-יגור מטבחים.

לבכם ירף בלחם, לא-יוכל להשתחח;
מהרו לסגר הדלת לחבא מפגע חץ
וראו צאתי פשחל הטורף והמוחץ,
המגיר דמם על-קרש סירתם, ותתרחץ!"

וילבש שריון ויעט פנמר החש אל-זין,
שמאלו אוחות דקר מברזל כגדל קין,
ויקפץ אל-מול האיל, בלבבו כל-פחד אין,
ויקטל צריו בחרב כאשר צופיו בעין.

ויריעו וירימו צוחתם המחרשת
ויכינו את-האיל העשוי כמחרשת;
ויבטח האיש ויקם וימנע מהם מורשת,
ויפל אילם ממחץ ימינו המשרשת.

ותצל סירת הסחר מאילם, ויפצמנו,
ויירא אותו החיל ויחשב לבוס ממנו—
ויצנח מעל הדפן אל-צרו ויבלמנו,
לא-נותר שריד מהמה שחרבו לא-תהמנו.

וינחם פְּעוּ לַטֹּבַח בְּאָבֶד תִּקְוֹת יִשְׁעָה ;
 כֹּה־חָבַט אוֹתָם בְּקֶרֶשׁ, כֹּה־לָּיַם אוֹתָם הַשְּׁעָה,
 וַיִּרְץ אוֹתָם בִּיחַד שְׁמָנָה וְגַם תִּשְׁעָה,
 וַיִּדְמוּ בֵּין־חֲלָלִימוּ פְּצוּעָיו אֲשֶׁר הִשָּׂאָה.

וַיִּשְׁלַם חֲפָצוֹ, וַיַּחֲזוּ גוֹפוֹתָם כְּמִין דָּגוֹר,
 וַיִּתְרַם עָנּוֹ: "הַשִּׁיבָה חֲרָבְךָ אֶל־הַתְּגוּר!"
 וַיִּרְצַם, וַיְהִי־לוֹ־עֶבֶד כָּל־אֲשֶׁר לֹא־תָם לַפְּגָר,
 כְּכַתּוּב בְּיַד שְׁלִיחַ: "אֶהְבֶּה מִתּוֹךְ מְגוּר".

בְּן־אָדָם, אֶל־נֹא־בִכַח תִּתְפָּאֵר לְבִטְלָה:
 לֹא־תוֹעִיל עֲצַמַת יְדִיךָ אִם־שָׂדֵי לֹא־נִהְלָה!
 גַּץ קָטָן בְּעֵץ גְּבוּהָ יִתְנַקֵּם עַל־נִקְלָה,
 אִם־שָׂדֵי לָךְ—תִּשְׁוִינָה הַשְּׂכִין וְהָאֵלָה.

וַיִּמְצָא שָׁלָל וְעֵשֶׂר בַּמָּקוֹם חֲנִיָּתָם
 וַיִּקְרָא רָעִיו לְמַעַלָּה וַיִּקְרַב אֲנִיָּתָם,
 וַיִּצָּא אוֹסֶם שְׂמַח, וַתִּחַדֵּל אֲנִיָּתָם,
 וַיִּרְבוּ הַלֵּל וְשַׁבַּח לְמִצִּיל קִנְיָתָם.

וַתִּשָּׂא אֵלָיו תִּשְׁבַּחַת כָּל־שִׁפָּה וְכָל־לְשׁוֹן,
 וַתִּמְעַט מִן־הַמְּגִיעַ לְמַכְנִיעַ הָרֵאשׁוֹן;
 וַיִּוְדוּ: "בְּרוּךְ אֱלֹהֵי הַמְּנַחֵנוּ בְּכַבְּשׁוֹן,
 הַמְּזַרֵּיחַ לָנוּ שִׁמְשׁ לְהָאִיר אֶת־הָאִישׁוֹן!"

וַיִּשַׁק הָעַם אֶת־פִּיָּהּ, אֶת־יְדָיו וְאֶת־רַגְלָיו,
 וַיִּגְדִּילוּ אֶת־הַשְּׁבַח הַנְּאוֹת לְבַעֲלָיו—
 לְגַבּוֹר הַמְּשַׁגֵּעַ כָּל־חֲחָכְם בְּפַעֲלָיו:
 "הַצִּלָּתָנוּ מִן־הַפְּגַע הַנּוֹרָא לְסוּבְלָיו!"

וַיֹּאמֶר: "שֵׂאוּ תִשְׁבַּחַת לְאֱלֹהֵי הַעֲתָרוֹת,
 הַמְּפַנֶּה כַּחוֹת שָׁמַיִם כְּחֲצִיִּם לְמִטְרוֹת;
 הוּא־עוֹשֶׂה הַכֹּל בַּחֲלָד, כְּנַגְלוֹת כְּנִסְתָּרוֹת;
 הַחֲחָכְם יִבְטַח בְּאֵלָהּ מֵאֲשֶׁר בְּמַחְתָּרוֹת.

אֱלֹהִים מְלֹט הַפַּעַם נַפְשְׁכֶם בְּסַעְדֵי—
וְאֲנִי עָפָר וָאֶפֶר אִם־אֵינְנוּ בְּעַדִּי!
וְעַתָּה מִחֲצַתִּי רֵהַב לְהִקִּים אֶת־יַעְדִּי,
וְתִהְיֶי אֲנִי־טָרֶף מְלֹאֵת בְּזֵה עַדִּי”.

מִה־נָּעִים אֲשֶׁר בְּן־חַיִל יִנְצַח בְּמַעֲרַכַת
וְעָלָה עַל־כָּל רַעְהוּ בַתְּגָרָה הַמְּפָרַכַת!
וַיְבוֹשׁוּ וַיִּגְדִּילוּ לְשׁוֹנֵם הַמְּבָרַכַת
לְמַמְעִיט לְהַפְגִּיעַ וַיְנַוֶּה בְּיַד נִכְרַכַת.

וַיִּצִיצוּ אֶל־הַטָּרֶף וַיִּרְאוּ אֶת־הַמְּטָמוֹן—
לֹא־הָיָה מִסְפָּר לְעֹשֶׂר וּמוֹנָה אֶת־הַמְּמוֹן!
וַתּוֹרַק סִירַת צְרִימוֹ וַתּוֹשַׁת פְּלִישִׁימוֹן,
וַיִּצִיתוּ אֶת־עֲצִיָּה, לֹא־נֹתֵר לְדַרְכָּמוֹן.

וַיִּגַּד אוֹסֶם לְעַלְמִים: “וְעַתָּה דְרוֹשְׁתָּנוּ—
כִּי־הַיּוֹם בָּךְ גְּבָרְנוּ וַנִּדְעַ חֲלוֹשְׁתָּנוּ—
וְעַתָּה אַתָּה הוּא בְּעַל מְשַׁסַּת רְכוּשְׁתָּנוּ,
וְאֲשֶׁר תַּעֲנֶק־לָנוּ—וְהָיָה לִירוֹשְׁתָּנוּ”.

וַיֹּאמֶר: “אֲחִי, בְּאַרְתִּי וְאַלְבֵּן לָכֶם כְּשֶׁלֶּג
כִּי־רָאָה רָאָה אֱלֹהִים דְּמַעְכֶּם הַזֶּב כְּפֶלֶג;
הוּא־עָשָׂה, וּמָה אֲנוֹכִי? בְּפִלְאוּ הַיֵּשׁ־לִי־חֶלֶק?
לְמָה־לִּי לְבַצֵּעַ בְּצַע לְבַדִּי עִם־סוֹס הַדִּלְגָּ?

לֹא־חֲפַצְתִּי הוּן וְעֹשֶׂר וְכָל־נַכְסֵי לֹא־אוּיִתִּי—
הֵן־בֵּיתִי מְלֹא כָּל־אֱלֹהִים וְעֵינַי בָּהֶם רוּיִתִּי;
הֲאַתֶּם תַּעֲשִׂירוּנִי? אַתְּכֶם הַיּוֹם לוּיִתִּי
וּמִחַר דְּרָכֵי אַחֲרַת וְלִמַּת נַפְשֵׁי שׁוּיִתִּי.

וְעַתָּה אֲשֶׁר בּוֹזֵתִי וְלִקְחַת הַעֲתָרְתּוּנִי—
כְּרָצוֹן כָּל־אִישׁ קָחוּהוּ מִיָּדִי וּפְטַרְתּוּנִי;
רַק־אַחַת מִכֶּם בְּקִשְׁתִּי לֹא־קִשָּׂה וְהַתְּרַתּוּנִי:
יִשְׁעֲנֶנּוּ שְׂיִכְרִיחֵנִי לְסִתֵּר—וְהַסְּתַרְתּוּנִי.

עד-מועד אל-נא תגידו היותי לכם פסוקר,
 אמרו: "כִּי-הוּא רֵאשֵׁנו", אֵלֵי-הִי לַפֵּעַל זָכַר;
 אֶת-חֹפֶשׁ פְּסוּחֵרֵינוּ וּמִשְׁלַח יָדֵי בְמִקְרָה,
 וּבָשֶׁם אַחֲזַתְנוּ שְׁמָרוּ עָלַי בְּנִכְרָה".

וַיִּשְׁמַח לִבָּם לִשְׁמֵעַ וַיִּבְטַח וַיִּכְוֶנּוּ,
 וַיִּבְאוּ וַיִּגִּדּוּ: "גַּתְעַלֶּס וְנִתְרוֹגֵן,
 כִּי-הַפַּעַם הַתְּחִנַּנְתָּ שְׁעֵלֵינוּ לְחַנֵּן
 לְשָׂרָת אֶת-בֶּן הַשֶּׁמֶשׁ, הַגְּבוּר הַמְּגוֹנֵן".

וַיַּחֲשׂוּ וַיִּשׂוּטוּ אֶבְתַּנְדִּיל וַחֲסִינָיו,
 וַיִּיטֹב בְּדֶרֶךְ מְזֻג־הָאִוִּיר לְמַמְתִּינָיו,
 וַיִּרְבוּ מוֹדֵי הָעֹלָם וַיִּגִּילוּ מְרַנִּינָיו
 וַיִּגִּישׂוּ לוֹ תִקְרָבֶת—פְּנִינִים כְּעֵין שְׁנָיו.

(מגרוזינית: ס מ ד ר)

אלקס קינו (קוון): עיון ב"הנושפט" לקפקא

עיון ב"המשפט" לפ. קפקא העמידנו על כך שמתחת לתכנו בלתי-המציאותי, הדמיוני, של הרומן, מסתתר תוכן אחר, מציאותי בתכלית. נראה לי שתוכן סמוי זה, המסופר בלשון סמלים ורמזים, לשון דר־משמעית המרמזת על דברים ומסווה אותם כאחד, שימש לסופר נקודת-מוצא, גרעין ממנו נבטה יצירתו, צמחה והסתעפה. לפיכך, חשיי-פת תוכן סמוי זה תקרבנו להבנת מניעיו הראשונים והיסודיים של הסופר, תעמידנו על דרך כתיבתו המיוחדת של הסופר, תבהיר לנו את משמעות "המשפט", ובכך תסייענו בהבנת רבים מפתביו.

לפני שאמסור את תכנו המציאותי הסמוי של "המשפט", עלי לבקש מהקוראים לקבל מראש, לפחות זמנית ועל-תנאי, שתי הנחות העומדות ביסוד תפיסתי את היצירה. בהמשך הדברים אשתדל לאמתן, אך ציונן בשלב זה נראה לי רצוי כדי להקל ביציירת הקשר הראשון אל התוכן הסמוי שיובא להבא.

(א) "המשפט" הוא רומן של חיי הנפש; לכן, כל האירועים המתוארים בספר אינם אירועים של ממש אלא התרחשויות נפשיות, הנמסרות בציורי סמלים הלקור חיים מעולם המציאות הסובב אותנו. בית-הדין, הבנק, הלשכות וכו' אין לראות בהם מוסדות וסדרי-חברה אלא סמלים של תופעות נפשיות פנימיות האנאלוגיות להם. למשל: בית-הדין מסמל את בית-הדין הפנימי שבנפש, בו עורך יוסף ק. התדיינות בינו לבין עצמו; החקירות מסמלות תהליך נפשי של חקירה-עצמית, שבאמצעותו מתכוון יוסף ק. לעמוד על פשר תחושת האשמה הרודפת אותו; הבנק מסמל את חיי-המעשה כפי שהם משתקפים בנפשו; הפנסיון—את חיי האינטימיים; השומרים—תחושת כפייה; כתב-האשמה—רגשי-אשמה, וכד'. יתר על כן, כל תיאור של רקע (כגון חום, קור, מחנק, ערפל, אפילה, זוהמה, רעש וכד') מבטא מצב נפשי, הלך-רוח.

(ב) כל הדמויות הרוחשות ברומן מסמלות מניעים או רכיבים נפשיים שונים של נפש אחת-ויחידה, היא נפשו של הגיבור. דמותו של יוסף ק. מסמלת את הרכיב ההכרתי וכן את ההתגלמות האישית-הפיזית של הגיבור. ההתנגשויות שבין הדמויות לבין עצמן ובינו לבין יוסף ק., המתבטאות בהתרחשויות הדמיוניות, מסמלות את ההתנגשויות שבין מניעים ויצרים נפשיים שונים ובין אלה לבין ההכרה, ומתחוללות כתגובה לאירועים על רקע מציאותי מסוים. אשר על כן, יש לראות בפרקי הספר מעין יומן של חוויות אשר רקע מציאותי זה (הסמוי בינתיים) עורר אותן. חשיפתו של רקע זה היא נושא ניתוחנו.

והרי, בקצרה, התוכן הסמוי של "המשפט", כפי שהוא נראה לנו מבעד לדברים הפתובים. בתחתית הדף ניתן, במקביל, תקציר התוכן הכתוב. יוסף ק., גבר צעיר בשנתו השלושים, שעד כה מקובל היה בעיניו כמצליח דרכו בחיי המעשה והחברה, נתקף יום אחד דיכאון נפשי. הדיכאון משתלט עליו ואינו מרפה. הוא אוכל ארוחתו כמי שפפאוד שד ומנסה לתהות ולברר לעצמו את מקורו של

זה. מחשבותיו גוררות אותו להירהורים על יחסי-האהבה שלו; הוא נוכח, תחילה במעומעם ואחר-כך ביתר-בירור, שקיים ליקוי ביחסי-האהבה שלו, הבאים על סיפור קם בדרך של אשליה, ושלדבר זה יש קשר לתחושות הדיכאון והמועקה שנתקף בהם, ושלרצונו או שלא לרצונו יהיה עליו, כנראה, לחקור ולברר את סיבותיהם. יוסף ק. מנסה לבוא על תיקנו על-ידי קשירת יחסי-האהבה נורמליים עם העלמה ביר-סטנר. אך דווקא משום שיוסף ק. רואה במעשה זה לא מטרה לעצמה אלא דרך לבוא על תיקנו, אין הדבר עולה בידו. מבחן זה מביא לידי מיתח אימפוטנטי. תוך התעל-סות עם העלמה התרגשותו גוברת והולכת, ברגע של גירוי מופרז, כשהוא מרוכז כולו ב"תפקידו" וקרוב להתפרקות, מנסה העלמה, החשה בעומד להתחולל, לעצור בו, אך אין היא מצליחה למנוע התפרקות פתאומית זו, שבאה שלא-בעתה. יוסף ק. מפרש את בהלתה של העלמה כחשש מפני תוצאות אפשריות של הריון ומנסה להרגיעה בכך שיקבל את האחריות לתוצאות על עצמו. העלמה דוחה את הצעותיו ומסבירה שבהלתה לא באה עקב חששותיה מ"נוכחותו" אלא התפרקותו הפתאומית היא שהפתיעתה וגרמה לה אכזבה. לאחר-מכן מצליח יוסף ק. לבצע מישגל בשנית. בסיכומו של דבר חש יוסף ק. שיש לו יסוד מספיק לשביעות-רצון מיחסיו עם העלמה בירסטנר. עם זאת היה מודאג מאד לגבי התוצאות האפשריות של יחסים אלה.

בוקר אחד, בהתעוררו משנתו, מוצא עצמו יוסף ק., פרֶוֹקוּרִיסְטֶן מצליח בבנק, כבן 30 שנה, והנה שני אנשים לא-קרואים נמצאים בפנסיון ונכנסים לחדרו. הם מבשרים לו על מאסרו, מתעלמים כליל ממחאותיו וכופרים בכל אפשרות שנשלחו אליו בטעות. הם נוהגים בחדרו כבתוך שלהם, ואף אוכלים את ארוחתו לעיניו. לבסוף הם מוליכים אותו לחקירה בחדרה של העלמה בירסטנר, שכנתו לפנסיון. בחדר העל-מה מחכה לו המפקח, היושב אל שולחן-הלילה של העלמה. תוך מהלך החקירה מבחין יוסף ק. בנוכחותם של שלושה מפקידי הבנק הנמוכים אשר הובאו למקום על-ידי החוקר, כשהם עוסקים במישמוש תמונותיה של העלמה. המפקח מודיע ליוסף ק. שהוא אסור מאסר שבו הוא חפשי, למעשה, ללכת לעבודתו, אך עם זאת חייב הוא לעמוד בחקירות חוזרות, אף כי לכאורה אין איש מאלצו לכך. יוסף ק. מחכה אותו לילה בחוסר סבלנות לשובה של העלמה בירסטנר. משבאה, הוא נכנס לחדרה על-מנת להתנצל לפניה על החקירה שנערכה בחדרה בהיעדרה. הוא מסתבך בהתנצלות, ואין זו עולה בידו. לבסוף, כשמבטו מרוכז בדמותה של העלמה, ותוך תיאור המפקח הקורא לו בשמו, גוברת התרגשותו, ועל אף שהעלמה מנסה לעצור בו, הוא פורץ בצעקה "יוסף ק.!!!" הצעקה כמו מתפשטת מעצמה בחלל החדר, ודבר זה מביא בעקבותיו דפיקות חוזרות-ונשנות הבאות מחדרו הסמוך של הקפיטן. יוסף ק. אץ להרגיע את העלמה ומביע נכונות לקבל עליו את אשמת תקי-פתה בחדרה, על כל התוצאות הכרוכות בכך, אך העלמה דוחה, נעלבת, את הצעותיו ומסבירה שלא תוצאות נוכחותו של הקפיטן הן המדאיגות אותה אלא הדפיקות הפת-אומיות שהיו סמוך לאזנה הן שהפחידוה. לפני עזבו את חדרה, מחבק יוסף ק. את העלמה ומכסה אותה בנשיקותיו, ואז נשמע שוב רעש מחדרו של הקפיטן. יוסף ק. חוזר לחדרו. לפני הירדמו היה מהרהר בהתנהגותו. מרוצה היה ממנה למדי, אך בגלל הקפיטן דואג היה מאד לעלמה בירסטנר.

יוסף ק. מנסה לתהות על עצמו על-ידי חקירה-עצמית. בתחילה אין הוא יודע במה להיאחז והיכן יפתח בחקירה זו, אך לבסוף הוא מגיע למסקנה שאין זה חשוב כלל במה יפתח הואיל ואם יקרא דרור לאסוציאציות שלו הרי ממילא תבאנה אותו לסי-בות המועקה. ואמנם, שוב ושוב מוליכות אותו מחשבותיו לבעיית יחסי-המין שלו שאינם תקינים. הוא חש כי תסביך-האשמה שלקה בו מקורו במעשה-אונן. כולו מתקומם על גילוי זה, והוא מנסה להרגיע עצמו בכך שאין כל יסוד לתחושת-אשמה זו וכי רק הדעות-הקדומות, החינוך הנפסד ומוסר-החברה הצבוע והמושחת הם שהופכים ענין זה לאשמה. בדרך זו של התגוננות הוא מהסה בקרבו את כל שהניעו לחקירה. נדמה לו לרגע שנימוקי ההגיון הצרוף שנוקק להם על-מנת לשכנע את עצמו כוחם יפה לבטל את תחושת האשמה, אך בסופו של דבר הוא נוכח לדעת ששיכנוע-עצמי זה לא סייעו כלל למצות את רקע האשמה ולא הקל עליו במאומה.

יוסף ק. מעמיק בחקירותיו-העצמיות, אך ככל שהוא עולה בשלבי החקירה כך גוברת בו ההתנגדות הפנימית לחשיפת המניעים של רגשי-האשמה, והוא נאלץ להפסיק את החקירה מחוסר אונים להמשיך בה.

כל כמה שיחסיו של יוסף ק. עם אשה הם תקינים מבחינה מינית, כך הם חסרי סיפוק וטורדניים מהבחינה הרגשית. יוסף ק. שואף ליחסים-שבאהבה ואינו יכול להשיגם. הוא מנסה למצוא אהבה בדרך-עקיפים, להגניב תחושת אהבה ליחסי-מין הנעדרים כל יחס נפשי, אף כי תקינים הם כשלעצמם; הוא אינו מצליח בכך ונקוט בפני עצמו על דרכו.

יוסף ק. מתיסר ללא הפוגה בשל כל הגילויים של חוסר-אופי ורכרוכיות שלקה בהם. נשמתו משולה לפצע פתוח, וכל אסוציאציה מעוררת בו מחדש כאב של הלקאה-עצמית.

יוסף ק. נקרא טלפונית לחקירה. אף כי כתובת חדר החקירה ושעת החקירה לא נמסרו לו במדויק, הוא בא אל הבית, בוחר בעצמו אחת משתי הפניסות, תוך שהוא זוכר את דברי השוטר וילם שבית-הדין הולך אחר האשמה המושכתו, ולכן חייב הוא להימצא באותה כניסה שק. בוחר אותה בדרך-מקרה. הוא עולה במדרגות, עד שהוא נמצא בחדר השופט-החוקר המלא קהל מחכה עד אפס-מקום. יוסף ק. מוחה נגד דברי השופט-החוקר, מהסה אותו ואף מטיל בו דרך-מיאוס את המחברת המוכת-מת אשר בה כלול, כנראה, כתב-האשמה. תחת להקשיב לדברי השופט-החוקר, נואם יוסף ק. נאום-הגנה תקיף על חוסר הפלילה שבמעשיו-הוא ועל שחיתותם הרבה של שליחי בית-הדין והשופטים, אשר אלה הם מסמכיהם. בנאומו הוא מנסה לרכוש את לב הקהל, אלא שבסופו של דבר הוא חש שהקהל שלכאורה אוהד היה תחילה פונה בזעם נגדו. בצאתו מתבשר יוסף ק. על-ידי השופט-החוקר שבהתנהגותו קיפח את היתרון שיש בחקירה בשביל הנאסר.

יוסף ק. חוזר כעבור זמן לחדר החקירה. הוא מוצא שמקום זה תפוס על-ידי שמש בית-הדין ואשתו. משם מוליכתו דרכו ללשכות בית-הדין, מקום שהנאשמים מגישים את כתבי-הצטדקותם ומחכים לתורם בערפאות. במקום זה משתק אותו האוויר המח-ניק עד שהוא נפלט חסר-אונים החוצה.

יוסף ק. מחליט שאין הוא יכול עוד לשבת בחיבוקידיים, וכי עליו לפעול. הוא פונה לרופא-נפש, לפסיכואנליטיקן. תוך שכיבה על ספת הפסיכואנליטיקן, הוא צולל לגבכי עברו ובוחן את קורותיו. יחסו לאנאליזה הוא אמביוואלנטי. מצד אחד, הוא מתמכר לתהליך, תוך עירוי צפונותיו, מצד שני הוא מתקומם נגד האטיות וחוסר-התכלית שבו.

תחושות האשמה והדיכאון אינן מרפות מק. הוא מוסיף לבקר את הרופא ומקבל ממנו הסברים מפורטים על דרך עבודתו המיוחדת של הפסיכואנליטיקן ועל הקשיים המיוחדים הנערמים על דרכה של האנאליזה עקב התנגדות הפאציאנט. הזמן עובר בדיונים, בווידיים ובדיבורים ללא סוף וללא תכלית, שאין לדעת מתוכם בבירור אם חלה התקדמות במצבו ואם לא. יתר על כן, אין זה ברור כלל לק. מה משמעותה של ההתקדמות המיוחדת. מצבו הנפשי המעורער נותן אותותיו בכל שטחי חיו— בחייו-יומיום וביחסי-אהבה. יוסף ק., המתקומם נגד הסבילות שנגזרה עליו, מחליט שהוא חייב לגלות יתר-פעילות, כי בו ואך בו ריפוי תלוי.

יוסף ק. חש שהקרע נשמט והולכת תחת לרגליו. תחושת הנחיתות שלקה בה פוגעת קשה בבטחונ-העצמי ומאיימת להרוס את מעמדו החברתי.

ק. פונה ליצירה בתקוה למצוא בה מפלט מהדיכאון. ק. נוכח מיד לדעת שעל-ידי פעילות אמנותית אין לו כל תקוה למצוא רפואה שלמה, וכי לכל היותר יוכל להגיע לאחד משני המצבים הבאים: (א) אם יעשה מאמץ עליון, ולמרות הפרעותיו הנפ-שיות יצליח להגיע להישגים ביצירתו—יזכה על-ידי כך לתקופות של הפוגה בסבלו, או (ב) עצם ההתעסקות התמידית בפעילות אמנותית תקל עליו את הסבל עד שיהיה בכוחו לעמוד בו.

יוסף ק. מנסה לחדש את הקשר עם העלמה בירסטנר, אך אין הדבר עולה בידו. לחדר העלמה עוברת לגור ידידתה, מורה לצרפתית בשם העלמה מונטג. זו מזמינה את יוסף ק. לשיחת בירור ביחס לעלמה בירסטנר, ושיחה זו מתנהלת בחדר-האוכל הערוך לסעודה רבת-משתתפים. העלמה מונטג מוסרת ליוסף ק. את דעתה של העל-מה בירסטנר על חוסר-התועלת שבשיחת-בירור בינו לבינה. תוך מהלך השיחה נכנס לחדר הקפיטן, הנוהג בנימוס עם העלמה מונטג, נושק את ידה ומתיחד אתה בשיחה לבבית. יוסף ק. מנצל את שיחת השנים על-מנת לחמוק אל חדרה של העלמה בירסטנר, אלא שהוא מוצא את החדר ריק. בצאתו מחדר העלמה בירסטנר, הוא רואה שהעלמה מונטג והקפיטן עומדים בפתח חדר-האוכל ומשוחחים ביניהם כשמבטם עוקב אחר תנועותיו. מבטים אלה מעיקים מאד על נפשו של יוסף ק. והוא חומק לאורך הקיר לחדרו.

כעבור ימים מספר, בעברו בפרוודור הבנק, מגיע לאזניו של יוסף ק. קול גניחות הבוקע מעבר לדלת של מחסן גרוטות. יוסף ק. פותח את הדלת ומגלה את שני השומרים, פריץ ווילם (שפרצו בשעתו לחדרו בפנסיון ובישרו על מאסרו), והנה עומד עליהם שלישי, שיש לו שליטה עליהם, מכריחם להתפשט ערומים ומצליף על בשרם בשוט. יוסף ק. מנסה לשווא לשחד את המצליף שיפסיק את ההלקאה האיומה. למחרת, בעברו במקום זה, מנסה יוסף ק. לפתוח את דלת המחסן, ולתמהונו מגלה הוא שוב את השלושה בדיוק במצב בו הניחם ביום אתמול.

ק. יוצר כמה יצירות המשקפות את מצבו הנפשי העגום, ואין דעתו נוחה מהן. בסיכמו של דבר נוכח ק. לדעת שפעילותו האמנותית, שבעזרתה קיוה למצוא הקלה, דחפה אותו בחזרה למצב של דיכאון קשה.

ק. מחליט להפסיק את הטיפול הפסיכואנליטי. נדמה לו שהדבר נמשך ללא קץ. הוא מרגיש שאינו פן ביחסיו עם הרופא ושהוא מתמכר לכל מיני אשליות על דרכים שונות ליציאה מן המיצר. הוא אינו יכול להשתחרר מראיית הדברים בצורה תכליתית מסחרית, דוחק את הקץ ותאב לראות התקדמות ממשית, שאין הוא זוכה לה. הרופא מוקיע תכונות אלו ומשתדל לעקרון מקרבו. למרות מאמצי הרופא לשכנע את יוסף ק. להמשיך בריפוי, מגיע יוסף ק. להחלטה להפסיק.

מגיע יום של חשבון־נפש. יוסף ק. בא לכלל מסקנה שמצבו הוא ללא מוצא ושהפגם הוא באישיותו. כיום מתברר לו שלמעשה היתה פתוחה לפניו הדרך לצאת מן המבוך,

אל יוסף ק. בא דודו הפעלתני מן הכפר. שמע משפטו של יוסף ק. כבר הגיע לאזני הדוד והוא מחליט להתערב בענין. הוא מסייע את ק. אל ידידו, אל הפרקליט המפורסם הולד, על־מנת שהלה יטפל במשפט. הפרקליט החולה מקבלם אגב שכיבה במיטתו ומציגם בפני מנהל לשכת־הערפאות של בית־הדין, היושב אצלו בביקור. בעת ששלושת הזקנים מתייחדים בשיחה על ענייניו של יוסף ק., מתייחד לו יוסף ק. עם מטפלת הפרקליט, לני, המציעה לק. להודות באשמה ומבטיחה לו את עזרתה. היא עוגבת עליו ומושכתו, תוך התעלסות, אל השטיח. לבסוף מוסרת היא בידו את מפתח הבית ומשלחתו מן הדלת האחורית. בחוץ מחכה לו דודו, המלא טרוניה על התנהגותו של יוסף ק. כלפיו וכלפי הפרקליט ומנהל־הערפאות, אשר יוסף ק. הניח להם לחכות לו משך שעות ארוכות.

המחשבה על המשפט כבר אינה מרפה מיוסף ק. הוא מבקר תכופות וקבועות את הפרקליט הולד, המטפל בהכנת כתב הסניגוריה הראשון אשר בדעתו להגיש לערר כאות. הוא מנהל עם יוסף ק. שיחות הסברה ארוכות על דרך עבודתו המיוחדת במינה של הפרקליט, על תפקידם ומעמדם של פרקליטים מסוגו, ועל הררי הקשיים הנערמים על דרך עבודתם. הוא מדבר תמיד על התקדמות, אך ליוסף ק. לא ברור מה מהותה המדויקת של התקדמות זו, כי כתב־הסניגוריה עדיין לא הוגש. שמע משפטו של יוסף ק. יצא ברבים ומהלכו משפיע על כל שטחי חייו—על משרתו, על עמדתו בין מכריו, ועל יחסיו עם העלמה בירסטנר. אמונו בפרקליט מתערער והוא בא לכלל הכרה שעליו לפעול בעצמו, לכתוב בעצם־ידו את כתב־הסניגוריה, להגישו לבית־הדין ואף לתבוע בתוקף את זכויותיו.

יוסף ק. חש שעמדתו בבנק מתערערת והולכת, והוא חושש שסגן־המנהל, המשתלט והולך על הלקוחות, יזכה בסופו של דבר גם באהדת המנהל. באחד הימים מופיע במשרדו של ק. חרשתן, ולפי עצתו של זה פונה יוסף ק. לצייר טיטורלי. צייר זה גר במקום נידח, בעליית־קיר של בית הנמצא בפרוור מזוהם בקצה הנגדי המרוחק ביותר מהפרוור אשר שם לשכות בית־הדין. לצייר יש קשר לבית־הדין לפי שהוא מצייר דיוקנים של שופטים. לגבי זיכוי מפורש מודה טיטורלי שאין הוא יכול לעזור במאומה, וכי למעשה אין הדבר ניתן להגשמה. הוא מציע עזרתו לגבי שתי אפשרויות, שהן (א) זיכוי למראית־עין: דבר זה דורש מאמץ מרוכז וחד־פעמי, אך הזיכוי

אך הוא לא ניחן באומץ־הלב הדרוש כדי להיות אדון לגורלו. היום כבר מאוחר מדי והייאוש סוגר עליו.

יוסף ק. מחליט להתאבד. לנגד עיניו עוברות תמונות שונות מדרך חייו ואהבותיו. הוא מתאבד בהפילו עצמו מבעד לחלון הקומה העליונה.

הוא זמני בלבד, ובמקרה שהאשמה וצו־המאסר חוזרים—יש לחזור על המאמץ שוב; (ב) מיהמוה: דבר זה דורש מאמץ לא רב אך מתמיד, והמשפט נשאר אז תלוי־ועומד בשלבו הראשון בלבד.

ק. קונה מהצייר כמה תמונות נוף קודר הדומות זו לזו ועוזב את האטליה של טיטור־רלי בדרך מעבר בקיר. בצאתו מתברר ליוסף ק. שמעבר זה מוליך החוצה בדרך לשכות בית־הדין.

ק. מחליט להוציא את ביאות־כוחו מידי הפרקליט הולד. בבית הפרקליט מוצא הוא את הסוחר בלוק, הדר זה שנים בתוך כוץ שבדירת הפרקליט; הסוחר בלוק, שגם הוא נאשם ומערופה של הפרקליט, מסביר ליוסף ק. שבתורת סוחר רוצה היה לראות התקדמות ממשית ומוחשת ואינו יכול לסמוך על הפרקליט הולד בלבד. אשר על כן, נעזר הוא בפרקליטים רבים, אך משפטו מסתבך והולך יותר ויותר. הפרקליט מבזה את הסוחר בפני יוסף ק. ומנסה להשפיע על יוסף ק. להשאיר בידו את ביאות־כוחו.

יוסף ק. נשלח ע"י מנהל הבנק להראות את שכיות־החמדה של העיר למערופה איטל־קי של הבנק. בשעה היעודה בא יוסף ק. לכנסיה שעל־ידה נדבר להיפגש עם האיטל־קי, אך הלה אינו מגיע.

ק. נכנס לפנסיה האפלה לחכות לאיטלקי. בעמדו לצאת משם, הוא נקרא בחזרה על־ידי הכוהן, הפונה אליו בשמו. הכוהן מציג עצמו ככוהן בית־הסוחר ומעמיד את יוסף ק. על חומרת מצבו, על כך שהוא נחשב לנאשם אשר אשמתו הוכחה. הוא גם מסביר לק. שפסק־הדין אינו בא בבת־אחת אלא מהלך המשפט הופך לאטו להיות פסק־דין. כשיוסף ק. מודה לכוהן על הידידות שהוא נוהג עמו, משיב הכוהן לק. שלא ייתפס לטעות, ומספר לו את האגדה על ההלך היושב ומחכה כל ימיו לפני שער החוק הפתוח, מאין בלבו אומץ להתגבר על אזהרת שומר השער ולהיכנס פנימה; כשההלך גוע והשער עומד להיסגר, שואל הוא את שומר הפתח איך זה לא ביקש איש מלבדו, במשך כל השנים הרבות, כי יורשה לו להיכנס, שכן החוק הוא מחוז־שאיפתם של כל האנשים. ואז עונה לו שומר־הסף כי בשער זה לא יכול איש מלבדו לקבל רשות כניסה, כי השער היה פתוח כל השנים אך ורק בשבילו.

אור ליום־הולדתו ה־31, בשעות הערב השקטות, באים לחדרו של יוסף ק. שני שומ־רים. הם מובילים אותו בחוצות העיר החשוכה. זמן־מה עושים הם את דרכם בעק־בותיה של העלמה בירסטנר, המופיעה אי־בזה ונעלמת באחד הרחובות הצדדיים. בקצה העיר מגיעים הם למחצבה. שם פושטים השומרים מיוסף ק. את בגדיו ומש־עינים את גופו אל אבן. בהעבירם זה אל זה סכין ששלפו מנדנו, מבחין יוסף ק. לפתע באדם כחוש הפורש זרועותיו מבעד לחלון קומה עליונה של בית מצרני למחצבה ומשרבב את עצמו החוצה. אחד השומרים לופת את גרונו של ק. בעוד השני נועץ את הסכין והופך את הלהב פעמיים בלבו. יוסף ק. עוד מספיק לראות את פניהם של שומריו סמוך לפניו, כשהם בוחנים את בוא ההכרעה.

מעשה אדגים ביתר פירוט והרחבה את דרך פירושה של כמה קטעים. אך בטרם אגש לכך, אתעכב שוב על הנחות-היסוד שהזכרתי למעלה. וכאן אקדים ואביא אחת ממעשיותיו של קפקא. חשיפת המשמעות המציאותית של מעשיה זו, תפקיד שהוא קל-ביחס, תהיה לעזור בחשיפת המשמעות המציאותית של "המשפט".

האמת על סאנצ'ו פאנסה (תרגום חפשי)

אף כי לא התפאר בכך, הצליח סאנצ'ו פנסה במשך השנים, בבליעת רומאנסות של אבי-רות והרפתקות בשעות הערב והלילה, להטות מעליו את הדימון שבקרבו, שלאחר-מכן קראו בשם דון קיכוסה, עד כדי כך שאותו דימון יצא אחרי-כן מתוך חירות גמורה לעלי-לות מטורפות ביותר אשר, מחוסר יעד קבוע-מראש—שנועד מלכתחילה להיות סאנצ'ו פנסה גופו—לא הרעו לאיש. כאיש חפשי הלך סאנצ'ו פנסה באורח פילוסופי אחרי דון קיכוסה במסעיה-הצלב שלו, אולי מתוך רגש של אחריות, והפיק מהם הנאה רבה ומאלפת עד סוף ימיו.

ובכן, סיפור זה הוא לכאורה בלתי-מציאותי לגמרי ובדיה מתחילתו ועד סופו, שהרי גלוי-וידוע לכל שסאנצ'ו פנסה איכר בור ועם-הארץ היה ולא ידע צורת אות, ואילו דון קיכוסה הוא ששגה וקרא בספרי האבירים המשוטטים ויצא בעקבותיהם לבקש עלילות-גבורה בארץ, אף פיתה את סאנצ'ו פנסה להילוות אליו בנושא-כליו. מדוע, אפוא, לפי קפקא, "האמת" בה"א-הידיעה כה שונה מן המציאות הידועה, ומדוע כוב-שים דברים אלה את לבנו? האם לא בזכות האמת הסמויה שחשים אנו בה במעומעם? היכן, אפוא, הצד המציאותי שבמעשיה זו? איה האמת?

אם נצא מתוך הנחה שהנושא הסמוי של מעשיה זו אינו סאנצ'ו פנסה ואף לא דון קיכוסה, אלא אותה אישיות אשר, אף כי לא הוזכר שמה, רוחה וצלה פרושים על-פני הדברים, הלא היא אישיותו של הסופר סרוואנטס, תסתבר לנו כוונתו של קפקא כפשוטה ביסודה ומציאותית בתכנה. האמת, כפי שנראתה לקפקא, ושאותה התכוון להביע במעשיה זו, היא שסאנצ'ו פנסה ודון קיכוסה הם סמלים של שני רכיבי-יסוד בנפשו של סרוואנטס. סאנצ'ו פנסה מסמל כאחד את הרכיב העממי הגשמי ואת התגלמותו הפיזית של הסופר. דון קיכוסה מסמל את הרכיב הרוחני, החולם ולוחם, השואף ומתפרץ.

גם בלי למצות את מלוא המשמעויות שבמעשיה זו, אפשר להבחין בה מוטיב קפקאי מובהק בהערה על יעדם של המיבצעים המטורפים; וכוונתו לומר שהמניע הדו-קייכוסטי שבסרוואנטס מיועד היה לפגוע בסאנצ'ו פנסה שבו, כלומר, להרוס את אישיותו של הסופר, ורק בזכות כך שעלה בידו להשתחרר ממניע זה בדרך יצירה ספרותית, הגיע סרוואנטס לשיחרור ולשלוח נפשית.

מי שמחפש בכל משפט של קפקא משמעות מיסטית סתומה, לא בנקל ישלים עם פירוש זה המיחס לקפקא רעיון חד-משמעי שגור למדי. אך, לדעתי, גדולתו של קפקא אינה רק ברעיונות העמוקים הטמונים ביצירותיו, אלא גם, ואולי בראש-וּראשונה, בצורה בה הוא מביעם. כוונתי לדרכו של קפקא לפצל אישיות למניעה,

להפוך מניעים אלה לסמלים, ולהביע ולבטא התרחשות נפשית פנימית בצורת פעולה הדדית של מניעים-סמלים אלה.

רעיון המובע בצורה זו חורג מהתחום הצר של הדפוס שיצרו ומקבל כושר-ניידות עצמי; הוא קם ומתפשט על אמיתות גדולות הרבה מאלו שהניעוהו מלכתחילה, ומכליל עצמו, בכוח הסמל, על תופעות חיים וחברה שהן אנאלוגיות לתופעה נפשית אישית זו של סרוואנטס, כי הרי מה שנכון לגבי סרוואנטס—אמת-ויציב הוא לגבי מושגים כלליים ורחבים אשר סרוואנטס הוא אך פרט בהם.

אפשר, אמנם, לטעון, שמרגע שקיבלו הדברים כושר-ניידות בעל היקף כזה, בטל ערכה של המשמעות האחת בלבד; אלא, שלדעתי, משמעות זו היא הראשונה בסדר המשמעויות והיא-היא שהניעה את כל מערכת המשמעויות; היא גם הקושרת את המערכת כולה למציאות, הואיל וכאמור, נפשו של סרוואנטס ומניעיה השונים הם שהיו מוקד התעניינותו של קפקא ושם נקודת-מוצאו. ובסיומו, הנושא הסמוי של המעשייה הוא נפשי פנימי בלבד ועוסק בנפשו של סרוואנטס, וסאנצ'ו פנסה ודון קיכטה הם, כאמור, סמלי רכיביה של אותה נפש. היחסים שבין הסמלים הללו ופעיי-לותם ההדדית המבוימת נותנים ביטוי סמלי ללבטיו ומניעיו המציאותיים של סרוואנטס ולהליכי נפשו בקשר ליצירתו, וכל זאת בלי להיות כבולים לתוכן המציאותי, שגשאר חבוי מעבר לרקע המבוי.

ננסה לנקוט גישה זו לגבי "המשפט". גם כאן, אף כי בקנה-מידה גדול לאין-ערוך, נראה שהסופר עוסק בנפש אחת-ויחידה, וכל הדמויות הרוחשות בספר מסמלות את רכיביה ומניעיה של נפש זו. אם נעיין היטב בתכונתן של הדמויות, לא יקשה עלינו להבחין שדמויות אלו אינן טיפוסי-אנוש שעולמם הפנימי מואר לנו באור כלשהו. אם במושג טיפוס אנו מתכוונים לנפש המורכבת ומעוצבת על-ידי ניגודים ומאבקים נפשיים פנימיים (אשר הם עצמם, בדרך-כלל, השתקפותם של ניגודים ומאבקים חברתיים חיצוניים), הרי לכל אחת מדמויות "המשפט" אין כל פנימיות שהיא ואין היא מצטיינת בניגודים נפשיים. הדמויות הן מעין צלליות אנושיות חסרות גוף ונשמה. תמונתן החיצונית נמסרת אמנם בבהירות ובכוח תיאורי רב, אך בצימצום מוחלט ולא למעלה מהמידה ההכרחית לתיאור פעולתן. תכונה זו, הנראית לי אפיינית כל-כך לדמויות, מסתברת כפועל-יוצא ממעמדן של הדמויות כסמלים של רכיבים נפשיים. הרכיב, הפרט, אינו יכול להיות אותה שעה גם מורכב. צורתן ופעיי-לותן של הדמויות יוצרות יחד מצב בעל משמעות מסויימת, מעין תמונה נעה המת-פתחת והולכת לחוויה (בצורה המזכירה חוויה הנוצרת תוך חלום). על כן כל הת-רחשות אינה תיאור של אירוע מציאותי, אלא השתקפות של פעילות נפשית; וכל תיאור של רקע מבטא מצב נפשי, הלך-רוח.

כדי להמחיש תכונה זו שעמדנו עליה, אביא לדוגמה את פרק "הקץ". בפרק זה מומחשת בבהירות ובעצמה מיוחדת-במינה תכונה זו של היות יוסף ק. ושאר הדמויות ישות אחת. אפשר הסיבה לבהירות מיוחדת זו נעוצה בנושא הפרק, המוסר חוויות רבות-עצמה. בתיאור ההליכה של יוסף ק. בין שני שומריו, המוליכים אותו

מחדרו ברחובותיה החשוכים של העיר כדי להרגו, נאמרים הדברים כמעט במפורש :

"אבל מיד בצאתם משער הבית שילבו ידיהם בזרועו בצורה שק. עוד לא הלך בה עם איש מעודו. את כתפיהם הצמידו אל כתפיו מאחוריהם ואת זרועותיהם לא כופפו לשילוב, אלא השתמשו בהן כדי ללפות את זרועותיו של ק. לכל ארכן ולמטה תפסו לו לק. בכפות ידיו בקמיצת יד אולפנית, מאומנת, שאין להיחלץ ממנה. ק. היה מהלך והולך ביניהם בזקיפות גו מתוחה. שלשתם נעשו עתה ישות אחת כזאת, שאילו ניפצו את האחד מהם כי אז נמצאו שלשתם כאחד מנופצים. היתה זו ישות אחת כאשר יכול להוותה כמעט רק החומר שאין בו רוח חיים". (ראה ע' 267)

תמונת השתלבותן של דמויות השומרים אל תוך גופו של יוסף ק. מסמלת ומביעה חווייתית את השתלטותם הגמורה של מניעים ודחפים מסוימים של יוסף ק. על הכרתו. מהם מניעים אלה, ולאן הם מובילים אותו? מה פירושו המציאותי של גזר-הדין שהם מבצעים? נראה לי שתמונה זו מביעה בבירור את החלטתו של יוסף ק. להתאבד. למעשה, זהו גזר-הדין שהוציא יוסף ק. על עצמו ב"משפט" שהתנהל בנפשו פנימה. השומרים הבאים לקחתו מסמלים, אפוא, את הדחפים הנפשיים המש-תלטים עליו לביצוע המעשה. בצורה דומה לזו, אפשר להיזכר שהשוטרים החמושים, אשר יוסף ק. ומלווייו נתקלים בהם בדרכם, אשר "אחד מהם שפמו עבות וידו אוחת בניצב חרבו, קרב בכוונת מכוון אל הקבוצה שלא היתה נקיה מחשד בעיניו" (ראה ע' 270)—שוטרים אלה מסמלים את מניעי ההתגוננות ויצר-הקיום של יוסף ק.; בריחתו של יוסף ק. מהם, במשכו אחריו את תלויניו, מסמלת, אפוא, את השתמטות הכרתו ממניעי השמירה-העצמית שבנפשו.

תמונת הילדים הקטנים שרואה יוסף ק. בחלון מואר אחד של הקומה התחתונה, "המשחקים ביניהם מאחרי סבכה ושולחים זה אל זה ידיים מגששות, בהיותם עוד בלתי-מסוגלים לזוז ממקומם", מסמלת את התחושה האינפנטילית של חוסר-יישע גמור.

אך יותר מכל, מוחשי ובולט פיצול המניעים בתיאור הרצח עצמו:

"מבטיו נתקלו בקומה העליונה של הבית המצרני למחצבה. כהבריק קרן-אור שלוחה כן נפתחו שם לפתע-פתאום שני גפי הזכוכית של החלון ואדם אחד, רפה וכחוש בתוך המרחק והגובה, שירבב את עצמו החוצה בבת-אחת והושיט זרועותיו עוד הלאה מגופו. מי היה זה? ידיד? אדם טוב? איש שהשתתף עמו?" וכו' (ע' 272). ולבסוף הוא (יוסף ק.) הרים את ידיו ופישק את כל אצבעותיו (וכאן בא תיאור נעימת הסכין).

ננסה לעמוד על פשר תמונתו של האדם בחלון הקומה העליונה. מבחינה חווייתית מביעה תמונה זו—הבאה בקשר למצבו של ק. המרותק כמשותק אל האבן והסכין עובר אנה-ואנה מעל ראשו—זעקת ייאוש, קריאה לעזרה. מצד שני, כל הסימנים מורים שתמונה זו היא קטע תיאור מציאותי של אדם הפורש זרועותיו מבעד לחלון הקומה העליונה על-מנת להתאבד בנפילה. זוהי, בעצם, דמותו של יוסף ק., כמו שהוא חש ורואה עצמו שעה שהוא משרבב גופו "רפה וכחוש לעומת המרחק והגובה".

נשים לבנו לתנועות הידיים. נראה כאילו הן נחלקות בין יוסף ק. לאיש בחלון. לכאורה הרי היתה פעולת הרמת הידיים ופישוק האצבעות מתאימה לאיש בחלון, היות והוא־הוא זה "המושיט ידיו עוד הלאה מגופו", ולא יוסף ק., המרותק כמשותק לאבן. אך הסופר, ביחסו תנועה זו, המביעה ייאוש וויתור גמור, ליוסף ק., כמו מעתיק הוא באחת את מבטנו בחזרה לדמותו של ק., המסמלת את צדו ההכרתי והגשמי של הגיבור, על־מנת ליצור זיהוי מלא בין שתי הדמויות. כאן נזקק הסופר לא רק לפיצול המניעים אלא לפיצול התמונה כולה, ומביא לסירור גים, לפי סדר ההתרחשויות, קטעי תמונות המוסרים את כל החוויות המלוות את ההתאבדות באמצעות פעולותיהם ומצבם של כל המשתתפים—יוסף ק., האיש בחלון והשומרים.

סופו של הפרק ממחיש חוויה זו ביתר־שאת:

"אבל ידיו של אחד האנשים לפתו את גרונו של ק., בעוד שהשני נעץ את הסכין בלבו והפך את הלהב פעמיים. בעיניים נשברות עוד ראה ק., בסמוך אל פניו, את השנים, לחיו של האחד צמודה ללחיו של חברו, כשהם בוחנים את בוא ההכרעה. 'ככלב!' אמר. דומה היה כאילו תישאר החרפה קיימת גם לאחר שהוא לא יהיה עוד." (ע' 272)

נעיצת הסכין והפיכת הלהב פעמיים בלבו של ק., בתנועה המזכירה נעילה כפולה של דלת במפתח, מתארת פעולת סגירה או חיסול, פעולה שאינה ניתנת לחרטה, ומסמלת את פעולת ההחלטה והביצוע. אך עם פעולה זו עדיין לא בא המוות, ושני השומרים יש להם עדיין שהות לבחון את בוא ההכרעה. שהות זו נראית לי כמסמלת את משך הנפילה, בו הנופל עצמו מחכה לבוא ההכרעה, והמלה הנחרצת "ככלב!" מבטאה, נוסף על החרפה, גם את מחץ המכה.

ואחרון־אחרון, המשפט הסופי—"דומה כאילו תישאר החרפה קיימת גם לאחר שהוא לא יהיה עוד"—משפט הנאמר כבר על־ידי הסופר ולא על־ידי ק., נותן ביטוי נוסף להזדהותו הגמורה והמוחלטת עם גיבורו יוסף ק., עד כדי כך שהוא חש עצמו ממש חלק מעצמיותו של זה. הוא מוסיף לחיות, אך רואה עצמו מת. היות ואנו עומדים בפרק "הקץ", רצוי שנשלים את פירושו המציאותי, בציון שאר הסמלים המאפיינים אותו והקלים־ביחס ל"פיענוח".

נחזור מעט לאחור. העיר החשוכה אותה עובר יוסף ק. בלווית שומריו בדרכם למחז צבה מסמלת את האפלה שבנפשו, והמעבר בתוכה מבטא את הזכרונות העוברים במוחו. לפיכך, הופעתה של העלמה בירסטנר אינה מקרית כלל אלא מחויבת־המציא־אות. הליכת יוסף ק. ושומריו בעקבותיה מסמלת את מעקב מחשבותיו של יוסף ק. על־אודותיה, על־אודות אהבתו שנכשלה.

נתעכב עוד על המראָה שרואה יוסף ק. מעל לגשר (ראה ע' 270): "מראה המים שהיו מבריקים ורועדים באור הלבנה נחלקו משני עבריו של אי קטן שנתגבבו עליו בצפיפות שכבות עלים, עלי אילנות ועלי שיחים. מתחת להם נמשכו משעולים זרועי־חצץ, שעכשיו לא נראו לעין, ובהם ספסלים נוחים לישיבה שק. רגיל היה בכמה קיצים להשתרע עליהם פרקדן". לא קשה הוא להבחין שתמונת המים המבריקים

והרועדים, הנחלקים משני עבריו של האי מכוסה העלים, היא סמל אירוטי חשוף, אך עם זאת מעודן, של חמוקי אשה; ותיאור זה מבטא באופן סמלי את זכרונותיו של יוסף ק. ואת חלומותיו על אהבה והתעלסות. לפנינו, למעשה, תיאור סמלי של פרידה מהאהבה ומהחיים.

במכוון הרחבתי את הדיבור על תכונה זו של פיצול הנפש לרכיביה, היות וזו תכונה האפיינית במיוחד ל"משפט", ונראה לי שהיא באה בו על ביטויה ביתר-הבלטה מאשר בכתבים אחרים של הסופר.

אעבור עתה לתכונה נוספת, שלא-פחות מקודמתה היא מעידה על תכנו הנפשי-הפנימי של הרומן, והיא שכל ההתרחשויות מלוות את יוסף ק. ומתחוללות בד' אמותיו, אך רק בתחום חושיו (חוץ מאשר במקרה אחד יוצא-מן-הכלל, בתחילת פרק "הקץ", בתיאור "חילופי-הנימוסים" שבין שני השומרים לפני פתח דירתו של יוסף ק. ולאחר-מכן לפני פתח חדרו. ר' ע' 266). אך אם נעיין היטב, ניוכח לראות שגם יוצא-מן-הכלל זה מורה בעצם על הכלל, כי אצל קפקא מושגים כגון "דירה" או "חדר", מסמלים רשות נפשית או תחום נפשי, וגיבוי-הנימוסים שבין השומרים מחוץ לדירתו וחדרו מסמלים את משחק המניעים או הדחפים (השומרים) הנמצאים אמנם בתחום נפשו, בתחושתו, אך עודם בתת-הכרתו.

תכונה זו אף היא נראית לי פועל-יוצא מן האופי הנפשי-הפנימי של ההתרחשויות, היות ואדם הוא עד תמידי למתרחש בתוך נפשו. יתר על כן, היטב אנו חשים שיוסף ק. אינו עד סביל בלבד לכל המתחולל סביבו, אלא שבמידה רבה יד לו בהעלאתו ובהעלמתו של הדמויות הרוחשות סביבו, מצב שהוא אנאלוגי להעלאה או הדחקה של מחשבות וזכרונות. ככל שהופעתן של דמויות או התרחשויות כפויה על ק.— מבטא הדבר מחשבות כפייה שאין לק. שליטה עליהן. דוגמה מאלפת אפשר להביא מפרק "המאסר", עת זוכר יוסף ק. שלא הרגיש כלל בלכתם של המפקח והפקידים (ראה ע' 23): "תחילה כיסה המפקח מעיניו את שלושת הפקידים ואחרי-כן כיסו הפקידים את המפקח", וכו'. הפקידים והמפקח מביעים סמלית את מניעי חקירתו העצמית של ק.; העלמתם בצורה זו שהאחד מכסה את השלושה והשלושה את האחד, וכולם יחד נעלמים מעיניו, מביעה חווייתית את היטשטשות המחשבות (של מניעי החקירה), הנבלעות זו בתוך זו ומתרחקות ונעלמות בצורה זו מן ההכרה (מעניו של יוסף ק.). כדוגמה להשתלטות מחשבות כפייה אפשר לראות את בואם של השוטרים, השומרים, המלקה וכו'.

ולבסוף, סימן-היכר נוסף המעיד על תכנו הנפשי-הפנימי של הרומן: במקומות המוזרים ביותר שלתוכם נקלע ק. אין הוא חש עצמו זר שלא יכירנו מקומו בהם. אם זה בחדרו, תוך מאסרו, או בחדר החקירה, בלשכות בית-הדין או אצל הפרקליט, אין יוסף ק. זר כלל לכל עולם המשפט, בן-בית הוא בו, חלק ממנו; מרצונו הוא מוצא את חדר החקירה אף אם לא נמסר לו מקום הכניסה, מרצונו הוא מנסה ואף מצליח להשתלט לרגע על ציבור שלם. בשעת נאומו בחדר השופט-החוקר (ע' 56), הוא מכה באגרופו על השולחן על-מנת להסות את קהל המתווכחים באולם, עד כי

"השופט החוקר ויועצו חרדו ונלפתו וראשיהם נרתעו לאחור ונפרדו כהרף-עין".
אנו חשים כאן ברור שכמעט ויש בכוחו של יוסף ק. ל"כבות" את השופט-החוקר
ויועצו במחי יד אחת ככבות את שלהבת הנר. ברצותו הוא מעלה אותו וברצותו הוא
מטשטש אותו, אף משתלט על האסיפה בחדרו.

השתלבותו והתמצאותו של יוסף ק. בכל מערכי המשפט מעידה יפה שהוא עצמו חלק
ממערך זה. ההסבר המציאותי היחיד הנראה לי הולם תופעה זו מחזירני שוב לאותה
הנחת-יסוד בה התחלנו, והיא שענין לנו בבעיות נפשיות-פנימיות, בסמלים של רכי-
בים נפשיים בלבד, שיוסף ק. הוא אחד מהם, ההכרתי, ובכך טמון סוד התמצאותו.
לכן יש גם בכוחו להעלות או לסלק, להבהיר או לטשטש, מרצונו או בצורה כפויה,
דמויות אחרות, כמי שמעלה או מדחיק מחשבות והירהורים, אף אם אלו מחשבות-
כפייה. ובכן, בעיית חשיפת התוכן הסמוי והמציאותי של הרומן עומדת, למעשה, על
פירוש הסמלים שמהם בנוי הרומן והיא דומה לבעיה של פתרון חלומות וחשיפת
הדחף המציאותי שלהם.*

נחזור עתה לעסוק ביתר-פירוט בבעיית האשמה.

הרי את עיקר תכנו של הספר אפשר למצות כפרשת מאבקו של יוסף ק. בגזר-דין
אשר בית-הדין של עליית-הקיר, על מנגנונו העצום והמסועף, מכין נגדו על רקע
של אשמה מסתורית. מהי, אפוא, אשמה זו? האם קיימת אשמה מציאותית, או עלי-
לה היא? או שמא טעות? כבר מלכתחילה נרמז שהאשמה קיימת, ובענין מאסרו
של ק. לא תיתכן כל טעות, וכפי שאומר השוטר וילם לק. (ע' 11): "שלטונותינו
אינם מבקשים, חלילה, את עוונם של תושבי הארץ אלא הולכים אחרי העוון, המושך

* היות ומדובר כאן בבעיות נפשיות פנימיות, דרושה מעין "טכניקה" של הפנמת ההתרחשו-
יות. יש לחוש את הדברים כאילו קורים הם בתוכנו, בראשנו פנימה, ועם זאת להיות ערים
לתחושות ולחוויות שהן זהות או דומות, או לפחות אנאלוגיות, לחוויות ההתרחשויות החיצו-
ניות המתוארות בספר. אנסה להמחיש ולהדגים את הדבר בתיאור הבא, הלקוח מכניסתו של
יוסף ק. לאולם החקירה (ע' 47):

"נדמה לו לק. שנכנס לתוך אסיפה. קהל צפוף של אנשים מאנשים שונים—אף אחד לא
שם לב לנכנס—מילא את השטח של חדר בעל גודל בינוני, ששני חלונות לו ויציע מקיף
אותו סמוך לסיפון—היציע אף הוא מלא היה מפה לפה אנשים, שיכלו לעמוד שם רק
בכפיפת הראש, כשקדקדם וגבם לחוצים אל התקרה. ק., שקשה היה לו לנשום את האוויר
המחניק, שב ויצא מן החדר..."

במקרה זה יש לחוש ולראות את "חלל ראשנו בפנים" כאילו היה חדר-החקירה עצמו, ששני
חלונותיו לפנים רמז לעיניים, לעינינו-אנו. כן יש לחוש את היציע המלא אנשים העומדים
בכפיפת-ראש, כשקדקדם וגבם לחוצים לתקרה, כלחץ ומועקה בתוך חלל ראשנו-אנו, על קדק-
דנו ועל ערפנו, מבפנים, ואילו האוויר המחניק שבחדר-החקירה מסמל את המחנק הנפשי,
את המועקה. נדמה לי, שבמקרה זה לא ייקשה לנחש שמשמעותו המציאותית של הקטע היא
כניסתו של יוסף ק. למצב נפשי של חקירה-עצמית המלווה מועקה ודיכאון. כדי שתהיה
משמעות זו ברורה, יש להקפיד על רציפות ההפנמה של התחושות ולא להרפות ממנה, כי כל
הרפיה יוצרת ערבוביה של מושגים ומזהה את התוכן המציאותי הסמוי, במידה שכבר הובן,
עם התיאור החיצוני: מערבבת את הסמל עם המסומל.

אותם, ככתוב בספר החוקים, ומוכרחים להטיל את השליחות עלינו, השומרים. זה—חוק, וכיצד תיתכן כאן טעות? דברים אלה, אשר מובנם כלשונם מעורפל, מקבלים משמעות מציאותית ברורה-בתכלית, וחשובה להבנת "המשפט", אם נראה את בית-הדין אשר השומרים הם שליחיו כחלק מן המערך הנפשי של יוסף ק. עצמו. בצורה זו תסתבר לנו הפוונה המציאותית של הדברים כהגיונית—כלומר, שתחושת האשם (העוון) הקיימת באדם היא שמביאה בעקבותיה את המועקה, הדיכאון (המאסר, השומרים), ומפעילה את בית-הדין הפנימי שבנפשו. זהו טבע האדם (זה חוק!), ולא תיתכן כאן כל טעות! שהרי לא ייתכן שתבוא תחושת האשמה, נניח, בדרך הפוכה, כתוצאה מהדיכאון, כתופעה העתידה לחלוף כלעומת שבאה היות והיא מקרית בלבד ויסודה "בטעות" כביכול. משמעות זו, שבית-הדין הוא חלק מן המערך הנפשי של ק., מקבלת יתר-חוקף עת הולך יוסף ק. לחקירה ראשונה, על יסוד קריאה טלפונית, ובלי שנמסרה לו הכתובת המדויקת של חדר החקירה, ואינו יודע איזו משלש הפני-סות עליו לבחור כדי למצאו. "לבסוף עלה במדרגות ובדרכו היה כמשחק בזכרון אמרתו של השומר וילם, כי בית-הדין הולך אחרי האשמה המושכתו, והרי מכאן יש להסיק כי בעצם הדבר מוכרח חדר-החקירה להימצא באותה כניסה שק. בחר אותה במקרה" (ע' 45).

הרעיון כאן, במובנו המציאותי, ברורה-בתכלית—ואגב, פרוידיסטי-מובהק במהותו. כוונתו המציאותית לומר שהיות וקיימת תחושת-אשמה אין זה חשוב כלל מאיזה צד יתחיל בחקירה-עצמית זו; על ק. לתת חופש לאסוציאציות שלו והן תבאנה אותו—בכל דרך שיבחר בה במקרה—לנושא החקירה, לאשמה. מכאן אנו למדים שכבר מלכתחילה יוסף ק. יודע, מכיר ומודה בקיומה של אשמה. מהי, אם כן, אשמה זו? מה מהותה? הן לא ייתכן שתוך המאסר והחקירות החוזרות לא תתברר לנו אשמה זו לפחות במקצתה, או לפחות באותה מידה שק. מצליח לבררה לעצמו בחקירותיו. ואמנם, עוברת היא לעינינו בצירוי סמלים ובלשון סגיינהור, תחילה במעומעם, אחר-כך ביתר-בהירות, ולבסוף בהתרסה גלויה.

נציין את סדר הדברים. ראשית חל המאסר, ובחדרו של יוסף ק., אך החקירה הרא-שונה עוברת מיד לחדרה של העלמה בירסטנר. אם נראה ב"חדר" סמל של תחום נפשי, תהיה המשמעות המציאותית של הדברים כך: את תחושת הדיכאון והמועקה גילה יוסף ק. בתודעתו, בתחושת-העצמית האישית, אך החקירה-העצמית לפשר המועקה עוברת לתחום חיי-האהבה שלו (לחדר העלמה בירסטנר שבתוך נפשו). החוקר, היושב בחדר העלמה, מתעסק בחפציה האישיים; הוא מסדרם על-גבי שולחן-הלילה שלה, המשמש לו שולחן-דיון, ומעמיד את הנר באמצע ואת שאר החפצים סביבו. הסמל המיני שבנר המזדקר בין שאר חפצי העלמה על-גבי שולחן-הלילה שלה—שהוא שולחן-דיון—בולט כאן בעירטולו, ויש בו כדי לרמוז בבירור שהחקירה-העצמית של יוסף ק. (שפנתה, כאמור, לשטח חיי האהבה) עוברת ליחסי-המין שלו. כאן בא תיאור שלושת פקידי הבנק, אשר יוסף ק. מרגיש בנוכחותם תחילה במעומ-עם, ואחר-כך הוא עומד כנגדם פנים-אל-פנים ומכירם. שלושת הפקידים עוסקים תוך

החקירה "במישמוש תמונותיה של העלמה בירסטנר", פעולה המסמלת בבירור סיפוק-עצמי ללא נוכחות הסובייקט.* בהמשך הדברים, כשמגלה העלמה בירסטנר שנעשה מעשה מגונה בחדרה בהיעדרה ומישהו הכניס אי-סדרים בתמונותיה הפזורות בערבוביה, מקלל יוסף ק. בסתר את הפקיד קמינר "אשר לעולם אינו יודע לרסן את פחזותו המשוממת העשויה ללא שחר".

מכל הנאמר מתקבל רושם ברור למדי ששלישייה זו מסמלת מניעים אוניניים. אם נקבל את הסברה, ונראה בזה רקע לתחושת אשמתו של ק., נמצא גם הסבר מתקבל-על-הדעת להיתקלותו המזרה-לכאורה של ק., כעבור כמה ימים, בשלישייה זו, מיד בצאתו מן הפנסיון, בדרכו לחדר-החקירה של השופט-החוקר. היתקלות זו אומרת שעם תחילת החקירות-העצמיות לפשר תחושת האשמה נתקל יוסף ק. בצורה אסוציאטיבית במניעים אלה, כי רואה הוא בהם מעין ציון-דרך ראשון לחקירת אשמתו.

נציין לעצמנו שיוסף ק. נתקל בשלישייה זו כל-אימת שהוא עומד לחקירה: פעם בחדרה של העלמה (כשחקירת-העצמית מובילה אותו לתהות על בעיית יחסי-המין שלו), ופעם שניה בדרכו לחדר השופט-החוקר (כשהוא מחליט לחקור בצורה מתוכננת ויסודית את רקע האשמה). נוסף, אפוא, לעקוב אחרי ק. בחיפושיו אחר חדר-החקירה, כי קרוב לוודאי שבחדר זה, המיועד לחקירות, ניתקל באשמה עצמה. ק. עולה בשלבי המדרגות וקרוב בחיפושיו לחדר-החקירה של השופט-החוקר. בדרכו הוא רואה נשים הנושאות ביד אחת את תינוקן כשידן השניה עושה בפירה, בעוד הגברים, השרועים בבגדיהם בתוך מיטות העומדות בשימושן, עוזרים לו לק. לזכור איזה נגר ששמו לנץ או בדומה לזה.

נראה לי שתיאור זה יש לו אספקט כפול: מצד אחד הוא ביטוי לנסיגות הזכירה של ק. העולה בשלבי חקירת-העצמית וקרוב בחיפושיו אל רקע האשמה. מצד שני, נסיגות הזכירה הנעשים על-ידי הגברים מתוך מיטות העומדות בשימושן, כשתמונת הרקע הן הנשים הבוחשות בידן הפנויה בפירה, כמו מסמלים הם את רקע האשמה ברמזם על יחסי-מין בלתי-בריאים.

ושוב, עם כניסתו של ק. לחדר-החקירה, הוא נמצא (ראה ע' 48) "בין שני אנשים שעמדו ושוחחו ביניהם סמוך לסף הדלת, האחד עושה היה בשתי ידיו השלוחות לפניו תנועות של מונה מעות, השני מסתכל היה במבט חודר לתוך עיניו של הלז".

* תיאור הפקידים הוא קצר ביותר, אך קולע וממצה, ונותן רמז לתפקידם הסמלי. ראבנר שטיינר הפפוי והמנופף ידיו, קוליך הבלונדיני שעניו שקועות בחוריהן, וקמינר שעוית שרירית כרונית מעוותת את פניו בחיוך לבלתי-נשוא. כל אחת מהדמויות בנפרד מהווה מעין התגלמות של טימטום בהמי, אשר דומה שהנאתה היא בעצם קיומה, ואילו קיומה עצמו כפוי כביכול. אך אם נרכיב בדמיוננו שלש דמויות אלו לאחת, נוכל להבחין שלפנינו תמונת אדם כפוי ומנופף ידיו אשר עניו שקועות בחוריהן ועוית שרירים כרונית מעוותת את פניו בחיוך לבלתי נשוא. כך מתקבלת תמונה המביעה התרפזות עצמית בתחושת הנאה בהמית, שכמו קפאה במקומה.

ננסה להבהיר את משמעותה החזותית של התמונה על-ידי הרכבת דמויותיהם של שני האנשים וליכוון לאחת (מתוך הנחה שהמדובר בשני רכיבים של ק. עצמו). מתקבלת דמות אדם הלוטש עיניו קדימה במבט השקוע עמוק בתוך עצמו, ועושה אותה שעה תנועות כמי שמונה מעות בידי השלוחות לפניו. דומה שגם תמונה זו יש בה אספקט כפול כקודמתה: מצד אחד, היא נותנת ביטוי לריכוז-העצמי של ק., אשר בכניסתו לטראנס של חקירה-עצמית (כשהוא נכנס לחדר הדחוס של השופט-החוקר) הוא עומד שקוע בהירהורים ומחשבותיו המופנמות מרוכזות בריבועצמו, כשמבטו שלוח לחלל; ומצד שני, רקע האשמה מופיע גם כאן בדמות אותו איש אשר מבטו מרוכז בעצמו ועושה תנועות כמי שמונה מעות. בהלך-רוח זה הוא מובל אל השופט-החוקר.

ולבסוף, בחקירה אצל השופט-החוקר, אפשר להבחין שוב ברקע האשמה, והפעם בצורה מפורשת וברורה יותר. כוונתי למחברת אשר יוסף ק. נוטלה מידי השופט-החוקר, מרימה באוויר בהחזיקו אותה בקצות אצבעותיו באחד מדפיה הפנימיים, כאילו מוקצית היא בעיניו, באופן שהדפים צהובי-השוליים, המכוסים כתב צפוף וכתמים לרוב, היו תלויים ויורדים למטה משני הצדדים. "אלה הם מסמכיו של השופט-החוקר", אמר יוסף ק. (ע' 53—52)

הפעם, דומה, קשה לטעות בכוונת התיאור. המחברת אשר ק. מחזיקה באחד מדפיה הפנימיים ושוליה תלויים ויורדים משני הצדדים היא סמל חשוף של אבר-מין זכרי. הכתב הצפוף מסמל את הרקע השעיר סביבו, והדפים צהובי-השוליים והכתמים הרבים מסמלים את רקע האשמה. הסמל כאן חשוף כל-כך עד שהוא מעורר את ק. לתגובה של התרסה מתוך סלידה.

נבחן את דבריו הסתומים של ק. לפני התרסתו זו, וניזכר לראות שהם תואמים יפה הלך-רוח זה ומקבלים לאורם משמעות הגיונית (ראה עמ' 52—51): "שאלתך, אדוני השופט, אם סייד אנוכי—לאמיתו של דבר, לא היתה זאת שאלה כלל, אלא סברה לכתחילה אשר כפה עלי מר כגיגית—הרי יש בה כדי לציין את כל אפיה וטיבה של חקירה פלילית זו, שמתנהלת נגדי. יכול מר להשיג עלי ולומר שאין זו פלילה כל-עיקר, ואכן הצדק עם מר, שהרי היא פלילה רק אם אני מכיר בה ומודה במהותה. אבל עתה מודה אני בה, אפוא, כהוראת-שעה, מתוך רחמנות במידת-מה. אי-אפשר להתיחס לדבר זה אחרת, אלא ברחמנות בלבד, אם רוצים לשים אליו לב בכלל. אין אני מדבר בגנותה של פלילה זו, לאמור כי פלילה של דופי היא, אך רוצה הייתי כי יקבל מר ממני את ההגדרה הזאת לשם הכרה-עצמית". כמעט אפשר לראות בדברים אלה לשון סגיי-נהור, ואם נהפכם ללשון מציאותית, תהיה משמעותם בערך כך: "לאמיתו של דבר, אין כאן כלל השאלה אם חוטא אני ומחפה על דברים או לא, אלא שזוהי הנחה אשר כפיתי על עצמי מראש, דעה קדומה שיש לי לגבי עצמי, ובדעה-קדומה זו אני בא לדון את עצמי. באפשרותי, אמנם, לטעון שאין כל חטא במעשה זה, ובאמת הרי יש בזה חטא רק במידה שאני מודה שהדבר אסור וטומן בחובו חטא. אבל מוכן אני לוותר ולהודות לרגע בפני עצמי שאמנם יש ויש משום חטא בדבר

זה, אך הרי כל הענין עצמו אינו רציני עד כדי כך שניחס לו ערך רב. אין אני בא להוקיע חטא זה ולדבר בגנותו, אני רק בוחן אותו על-מנת לשוות לו את ערכו הנכון בעיני עצמי".

צורתה החשופה של ההתרסה תואמת את צורתו החשופה של הסמל. שלא כדוגמת הסמלים הקודמים של אשמתו העוברים במוחו ואינם זוכים לתגובה, הרי כאן דברי השופט והסמל החשוף שבמחברת מקוממים את ק. ומביאים אותו לידי תגובה הפר-תית. נאומו של ק. לאחר מעשה ההתרסה מביע את התקוממותו נגד הגילוי נושא הסבל שגילה בעצמו, והוא מעין נסיון לבוא על תיקנו ולחזור אל שיווי-משקלו הנפשי בעזרת שיכנוע-עצמי הגיוני-צרוף. מחיאות-הכפיים וקריאות הפראבו אי-מזה באולם, אשר יוסף ק. מוצא בהן עידוד, משקפות את שביעות-רצונו מדרך התגוננות זו. לעומת זאת, אלה היושבים בשורה הראשונה, התוקעים את אצבעותיהם לתוך זקנם, שאף אחד מהם אינו מפנה את ראשו בגלל הקריאה, משקפים את מתח הציפיה של אדם תקוף דיכאון, שאינו מושפע כלל מגסיונות-סרק אלה של שיכנוע-עצמי ומחכה להמשך. סופה של אותה חקירה שאבדה את דרכה ונסתלפה. דבר זה משתקף בדברי החוקר "כי היום הזה—ודאי עוד לא עמדת על הדבר כראוי—קיפחת את הית-רון שיש בה בחקירה, מכל-מקום בשביל הנאסר" (ע' 60). יוסף ק. מכיר שבדרך זו של התכחשות לאשמה לא תיפתרנה בעיותיו ולא ימצא הקלה לעצמו.

הרחבנו את הדיבור על המאסר, החקירות, ובעיקר האשמה, באשר אלה הם רקע הרומן, שתכנו הוא מאבקו של יוסף ק. בגזר-דין שמעבד נגדו בית-המשפט. אך היות וסיפמנו שהמאסר, האשמה ובית-הדין הם חלק בלתי-נפרד ממהותו של יוסף ק., ממערכו הנפשי, ובמציאות יש לראות ברומן מעין יומן-חוויות של יוסף ק. על רקע מאבקו בדיכאון נפשי המשתלט עליו והולך—הרי, להלכה, יכול היה הרומן להימשך ללא סוף וללא קץ, כל כמה שחיוו של יוסף ק. נמשכים והולכים. יומן זה עלול היה להיגמר עם ביצוע גזר-הדין שבפרק "הקץ", או אף בלי ביצוע גזר-דין זה, שהרי אין כלל מן ההכרח שגזר-הדין יבוא כמו שבא. (כפי שמסביר כוהן בית-הסוהר ליוסף ק. עצם מהלך משפטו "הופך לאטו להיות פסק-דין").

לכן, כדאי להצטמצם ולעמוד על משמעותם המציאותית של אותם פרקים שהם בעלי משמעות מיוחדת למהלך הרומן ועם זאת קלים-ביחס ל"פיענוח". נראה לי שפרק כזה הוא פרשת התנצלותו של יוסף ק. בפני העלמה בירסטנר.

אף כי לעלמה בירסטנר מקדש ברומן מקום מצומצם-ביחס, אפשר לחוש שדמות זו היא בעלת חשיבות רבה ביותר וממלאה תפקיד נכבד ב"משפט" של יוסף ק. אפשר אף להניח שאילו רבו פרקי הספר היתה דמות זו מופיעה לעינינו יותר. בפרק על העלמה מונטג (ידידתה של העלמה בירסטנר, העוברת לגור בחדרה) מנסה יוסף ק. להגיע אל העלמה בירסטנר בעזרת העלמה מונטג אך נכשל, ובפרק "הקץ" עושה הוא את דרכו האחרונה בעקבותיה של העלמה בירסטנר, בדרך רחובותיה האפלים של העיר, "כדי שלא ישכח את התביעה שהיא צופנת בה בשבילו" (ע' 269). לא יקשה להסיק שהעלמה בירסטנר מסמלת את האשה אליה שואף יוסף ק. ועם זאת את

האשה שאין ביכלתו להשיגה. מעניין, אפוא, לעמוד על פשר התנצלותו של ק. לפני העלמה על אי־הסדרים שחלו בחדרה, עקב מימוש תמונותיה ועקב חקירה שהתנהלה בחדרה שלא בנוכחותה. התנצלות זו לכאורה היא מיותרת ובלתי־סבירה, היות ובינתיים הוכנס הסדר לחדרה מחדש ואין כלל באפשרותה של העלמה להבחין בכך שהיה מישהו בחדרה. אך שוב, אם נראה התנצלות זו באספקט המציאותי שלה, יתן הדבר הסבר בעל משמעות רבה להתפתחותו העתידה של "המשפט".

חרף חוסר ההגיון שבהתנצלות זו, לכאורה, אפשר לחוש שהיא מחויבת המציאות. עלינו רק לזכור שהיא פועל־יוצא מחקירת אי־הסדרים שנעשו "בחדרה של העלמה" אשר בתוך נפשו של יוסף ק. (בגלל מימוש תמונות), לשון אחרת: הסיבה הסמויה להתנצלות היא שיוסף ק. נדחף ממש לבוא על תיקנו הנפשי על־ידי שיוכיח לעצמו את כשרו בדרך של "ביצוע" אהבה הלכה־למעשה.

ואמנם, בהמשך השיחה עם העלמה בירסטנר, הוא מגלה בבירור את כוונתו זו. כשמודיעה לו העלמה על כוונתה להיכנס לכהונת לבלרית בלשכת עורכי־דין, מיד הוא עט על הרעיון: "הרי זה טוב מאד, ואז תוכלי לעזור לי מעט בנוגע למשפט שלי בערכאות"; ובהמשך: "אילימא אקח לי פרקליט, הרי עצם הענין פעוט הוא יותר מדי, אבל יועץ משפטי ודאי יוכל להיות לי למועיל" (ר' ע' 35). הנני להזכיר שוב כי יש לחוש שיחה זו בצורה מופנמת, ז.א. כשיחה פנימית של יוסף ק. עם עצמו (על רקע מציאותי של יחסים עם העלמה): יוסף ק. מקווה שיחסיו עם העלמה יעזרו לו מבחינה נפשית, שהרי עניינו עדיין אינו חמור עד כדי פנייה לרופא־נפש (פרקליט. על העובדה שפרקליט מסמל רופא־נפש, פסיכו־אנליטיקן, נוכל לעמוד מתוך ניתוח הפרק על הפרקליט הולד ודרך עבודתו).

ואכן, לפנינו תיאור (מוסווה בעזרת דמויים, סמלים ולשון דו־משמעית) של חיזור, התעלסות ומישגל, אשר דווקא בהיותם דרושים ליוסף ק. למטרת "התנצלות" (תיקון המעוות), נושאים הם אופי אימפוטנטי מובהק. ננסה לעקוב אחר הדברים לא דווקא לפי סדר ההתרחשויות אלא נלך מן הקל אל הכבד, מן החשוף אל המוסווה: נתחיל בשיחה המתנהלת ליד התצלומים. לפתע, לאחר רגע של ריכוז מסוים, חלה תפנית בשיחה זו. לשאלת העלמה הצוחקת, "איך היה זה?" עונה יוסף ק. "איום!", בלי שחשב על עצם ועדת־החקירה שתיאר, אלא ש"נתפס כולו לרושם שעשה עליו מראה של העלמה שתמכה פניה בידה האחת—מרפקה של זו נח על כר הספה—בעוד ידה השנייה מחליקה לאטה על גבי מתנה" (ע' 36). כאן דומה כי ניתן לנחש במדויק מהו הרקע הסמוי שעליו בא התיאור של החלקת המתניים. המעבר מהשיחה על המשפט והוועדה שאסרתו אל הריכוז בעלמה שצורתה כה פרובוקטיבית, מבטא את המעבר מתחושת הפבילות האימפוטנטית לתחושה של גירווי קיצוני ("איום!") המרוכז כולו בעלמה ובמעשיה. מרגע זה חוזר יוסף ק. לפעולת ההסברה, תוך התישבות על שולחן־הלילה של העלמה, בתיאור המפקח העוסק בחקירה. הוא נכנס יותר ויותר ל"תפקיד". התרגשותו גוברת והולכת, ובהגיעו לתיאור המפקח הקורא לו בשמו הוא מגיע לשיא ההתרגשות, ואף כי העלמה מנסה ברגע האחרון להניאו מצעוק, הוא

נכנס כבר לתפקיד יותר מדי וקורא בצעקה ממושכת בשם עצמו: "יוסף ק!!!"
 "והקריאה אחרי שנפלטה פתאום נראתה כאילו רק עכשיו היא מתחילה להתפשט
 בחלל החדר, ואז נשמעה דפיקה בדלת החדר הסמוך, דפיקה חזקה וקצרה, שנשנתה
 פעמים אחדות בזו אחר זו בקצב מדוד" (ע' 37).

התמונה הסמלית חשופה וחד־משמעית בתכלית. דפיקות החוזרות ונשנות בקצב
 מדוד, והבאות כסיכום לקריאה אשר "אחרי שנפלטה פתאום נראתה כאילו רק עכשיו
 מתחילה להתפשט בחלל החדר"—אנאלוגיות גמורות להתפרקות מינית ולמצב המב־
 שר את בואה; וכל זאת בעקבות קריאה שקורא יוסף ק. בשם עצמו ברגע של איבוד
 השליטה־העצמית, עקב היותו מרוכז ב"תפקיד", במפתיע, ותוך נסיונה של העלמה
 לעצרו כאשר חשה במתחולל.

השיחה בין השנים מוסיפה להיות דו־משמעית, אך משמעותה הסמויה הגיונית ומת־
 קבלת־על־הדעת. יוסף ק. מנסה להרגיע את העלמה המבוהלת בכך שיקבל עליו את
 אשמת תקיפתה בחדרה, אך היא עונה: "יסלח לי מר, הדפיקות שבאו במפתיע הן
 שגרמו שנבהלתי ולא דווקא התוצאות שיכלו להיות כרוכות בנוכחותו של הקפיטן.
 אחרי הצעקה שהשמיע מר היתה דממה כה עמוקה ולפתע־פתאום נשמע קול הדפיקה
 ומשום כך נבהלתי כל כך. ואף יושבת הייתי בקרבת הדלת והדפיקות סמוך לאזני
 היו. על הצעותיך הריני מודה למר אך איני מקבלת אותן. לכל אשר יארע בחדרי
 יכולה אני לשאת באחריות בעצמי, ובפני כל אדם ואדם. תמהה אני שלא הרגשת
 כלל, אדוני, איזה עלבון טמון בשבילי בהצעותיך" וכו' (ע' 39). מובנם הסמוי, אך
 המציאותי, ולכן גם הגיוני, של דברים אלה, הוא בערך כך: יוסף ק. מנסה להרגיע
 את העלמה על־ידי שיקבל עליו אחריות לתוצאות (הריון), אך העלמה רואה עלבון
 בהצעתו ועונה: "לאחר התלהבותך השתררה דממה כה עמוקה וההתפרקות שבאה
 במפתיע היא שגרמה לבהלתי ולאכזבתי ולא התוצאות הצפויות מנוכחותך" (נוכחותו
 של הקפיטן). "אל תנסה להרגיעני בכך שתקבל את הסיכון (שבהריון) על עצמך.
 יכולה אני לדאוג לעצמי, ועם כל כוונותיך הטובות, אני מתפלאת שאין אתה מרגיש
 את העלבון שבהצעותיך".

מתוך כל הנאמר, אנו למדים גם מה מסמל הקפיטן לנץ. קפיטן, איש־צבא, מעורר
 אסוציאציה של פיקוד, הצדעה, עמידת־דום וגבריות (דמותו מופיעה ביתר־בהירות
 בפרק על העלמה מונטג), והוא מסמל כאחד את המניע הגברי ואת האבר הזכרי
 (השם לנץ, בגרמנית חנית, אף הוא מצביע על כך).

ושוב, בהמשך הפרק, נושק יוסף ק. לעלמה "כדרך שחיה צמאה מצליפה בלשונה
 על מי המעין שמצאה סוף־סוף", ומחזה זה מסתיים שוב בקול שאון הבא מחדרו של
 הקפיטן. הדימויים כה גלויים בעירטולם עד שמיותר כמעט לפרטם פירוט נוסף.
 תיאור החיה הצמאה, המצליפה לשונה על מי המעין שמצאה סוף־סוף, תיאור סמלי
 של מישגל, אך אינו נושא אופי אימפוטנטי אלא דווקא "מרווה צמאון". לא ייפלא,
 אפוא, שהפרק נגמר במלים אלו: "לא עברו רגעים מועטים והוא נרדם ויישן, וקודם
 שנרדם עוד הירהר משך רגע על התנהגותו, מרוצה היה ממנה, אך תמוה היה בעיניו

שאינן הוא מרוצה עוד יותר מזה; בגלל הקפיטן דואג היה לה לעלמה בירסטנר עד מאד".

מבחינת התפתחות משפטו של יוסף ק., אפשר לחלק את הרומן לשני חלקים—בחל-קו הראשון עדיין מנסה יוסף ק. לכפור באשמתו או להתכחש לה. הוא מתקומם נגד בית-הדין וסדריו ומנהל את מאבקו ביד רמה, בעצמו, וללא עזרת זרים. בחלקו השני של הרומן—סוגר עליו המשפט, ויוסף ק. מרכינן ראשו תחת נטל האשמה. שמע משפ-טו כבר יצא ברבים ויוסף ק. נענה לעצות דורשי-טובתו, כגון הדוד מהפפר והחרש-תן, ומנסה להעזר במשפטו בפרקליט הולד ובצייר טיטורלי.

תמונת הרקע המציאותי של "המשפט" לא תהיה שלמה, אפוא, אלא אם כן נבהיר, ולו בקצרה, את משמעותן המציאותית של הדמויות הללו.

הדוד הפעלתני מהכפר, אשר שמע משפטו של ק. הגיע לאזניו, לוקח את ק. אל הפרקליט הולד. דוד זה מסמל את צדו הפעלתני של ק. עצמו. הישיבה שעורכים שלושת הזקנים—הדוד, הפרקליט הולד ומנהל-הלשכה—מסמלת את שיתופם של גורמי האנאליזה: הצד הפראקטי (הדוד), העיוני (הפרקליט) והתת-הכרתי (מנהל-הלשכה)—"לשפה" הזכרונות הגנוזים). התיחותו של ק. עם המטפלת של הפרקליט לני בחדר-עבודתו של הפרקליט, בעת ששלושת הזקנים שקועים בשיחה העניינית. מסמלת את שקיעתו והתמסרותו לתהליך האנאליזה.

היות וקצרה היריעה מהסביר כל פרט, נתרכזו בדמות המרכזית בפרק, היא דמותו של הפרקליט הולד.

כבר הזכרנו שהפרקליט משקף, לפי דרך עבודתו הנמסרת בהרחבה, את הפסיכור-אנאליטיקן. עלינו רק לזכור שהדבר מתואר בסמלים המשתקפים מבעד לתחושותיו של הפאציאנט (הנאשם). דבר המסביר, למשל, את שכיבתו של הפרקליט במיטה. אדם שיסודות הפסיכור-אנאליזה אינם זרים לו יוכל לזהות, בעזרת הפנמת התחושות, את הרקע המציאותי של ההתרחשויות המשוונות שבפרק השביעי. דברי ההסבר של הפרקליט על דרך עבודת הפרקליטים היא, למעשה, הרצאה תמציתית בסמלים על יסודותיה ודרך פעולתה של הפסיכור-אנאליזה ועל כל המתחולל בנפשו של פאציאנט העובר טיפול פסיכור-אנאליטי, על תוצאות אפשריות של הסתבכות נוספת עקב שגיאות, וכד'. לדוגמה, נסתפק בקטע מדברי הפרקליט הולד (עמ' 144 ו-145):

"כך, למשל, מספרים מעשה שהיה, וניכר כי דבר-אמת הוא: פקיד ותיק אחד, איש טוב ובעל רוח נמוכה, ישב פעם כל היום וכל הלילה, בלי הרף, על המדוכה של משפט קשה אחד, שנעשה מסובך עוד יותר בעטיין של הטענות שהוגשו על-ידי הפרקליטים—הפקידים הללו הריהם באמת שקדנים מאין כמוהם. לפנות בוקר, מקץ עבודה של עשרים-וארבע שעות, שכנראה לא נשאה פרי רב ביותר, קם האיש, ניגש אל דלת הכניסה, התיצב שם במארב והשליך מעל המדרגות, אחד אחד, את כל הפרקליטים שביקשו ליכנס שמה. הפרק-ליטים התאספו למטה, על המפסעה של גרם-המעלות, והתיעצו ביניהם מה עליהם לעשות: מצד אחד, הרי אין להם כל זכות ממשית לדרוש כי יותן להם לבוא פנימה, ומשום כך נבצר מהם לבוא בשום קובלנה חוקית על אותו פקיד וגם מוכרחים הם להיזהר, כאמור, שלא לעורר על עצמם את חמתו של ציבור הפקידים. אבל מצד שני הרי כל יום שלא

בילוהו בבית־המשפט יום אבוד הוא להם—וחשוב מאד היה אפוא בעיניהם לחדור שמה. לבסוף באו לכלל דעה אחת, כי אין טוב להם אלא להביא את הוקן ההוא לידי עייפות. פעם־בפעם היו שולחים מביניהם אחד הפרקליטים, שהיה עולה במדרגות ומניח לו לאותו פקיד להשליכו למטה—ובשעת מעשה היה מראה התנגדות רבה ככל האפשר, אמנם רק התנגדות פסיבית בלבד—ומשדחף למטה היו חבריו תופסים אותו בנפלו ומחזיקים בו. דבר זה נמשך כשעה תמימה, ומקץ הזמן הזה נתעייף הוקן—הלא יגע וחלש היה עוד קודם בשל עבודת הלילה—וחזר ללשכתו. אִלֵּה שעמדו למטה לא חפצו כלל להאמין בדבר ושלחו תחילה אחד מביניהם שיציץ מאחורי הכניסה ויווכח לדעת אם אמנם ריק המקום ההוא. ואז רק אז נכנסו שמה ומן הסתם לא העזו אפילו לפצות פה.

מאחר, וכפי שאמרנו למעלה, בית־הדין הוא חלק ממערכו הנפשי של יוסף ק. עצמו, הרי מאבק זה בין הפרקליטים לפקידי הערכאות, המתואר בקטע הנ"ל, מביע את המאבק הפנימי של פאציאנט המנסה להשתחרר מנברוזה קשה על־ידי טיפול פסיכור־אנאליטי: הפקידים מסמלים את גורמי המחלה שהשתרשו עמוק בנפשו של החור־לה ואת כל צורות ההתנגדות של החולה לגילויים; מצד שני, מסמלת פעילותם של הפרקליטים את נסיונותיו השונים, החוזרים־ונשנים, של הפאציאנט לחדור, בעזרת האנאליזה, לתוך צפונות נפשו, להתגבר על התנגדותו העצמית (לעייף את הפקיד ולפנות את הדרך לסילוק גורמי המחלה. (אגב, האין המלים "דבר זה נמשך כשעה תמימה" רמז ברור למשך הזמן הקבוע לשיחה עם פסיכור־אנאליטיקן?) לאור האמור, לא יקשה להבין מה משמעותו המציאותית של כתב־הסניגוריה, אשר הנאשם עוסק ללא הרף בכתיבתו והפרקליט בהגשתו. הרי ההנמקה המשמשת כעין התנצלות־עצמית לכל השגיאות, הכשלונות; ההסבר לכל ההסתבכויות שביסודה של תחושת האשמה.

"כתב־סניגוריה זה לעולם לא נגמר, ואם הוגש אזי אין לדעת אם הגיע לערכאות, ואם הגיע—שאלה אם דנו בו, ואין לדעת את השפעתו", וכו' וכו'. "ופתאום הוא מוחזר לך כמות שהוא. כמו היה פיסת נייר נטול־ערך". לקט זה מתוך דברי הפרקליט מתאר בסמלים את נסיונותיו החוזרים של הפאציאנט רדוף־האשמה למצוא הסבר וצידוק להסתבכויותיו ואת נסיונותיו של האנאליטיקן לתת פירושים אשר ספק אם חודרים הם להכרתו של הפאציאנט, ואם חודרים—ספק אם משנים משהו לטובה, ולפתע קורה שאחרי תל־תלים של דברי הצדקה והתנצלות מסוג זה, חוזר כל הסבך וכל חשבון־הנפש, כאילו כל הנימוקים ערכם היה כקליפת־השום.

את התמונה משלים בלוק הסוחר. סוחר על שום מה? על שום שנוהג הוא ביחסיו עם הפרקליט כסוחר. אין הוא נותן אמון מלא בפרקליט, ועם כל ההערצה שהוגה הוא כלפי הפרקליט, הוא פונה בסתר לעזרת פרקליטים נוספים, ולעולם לא יסתפק אף באלה אלא יבקש עוד ועוד. וכפי שהוא מעיד על עצמו (ע' 213): "סוחר אני ובזמן ההוא הייתי סוחר במידה עוד הרבה יותר גדולה מהיום. רצוני היה לראות התקדמות ממשית, ביד תיתפס, שהענין בכללותו יהיה מתקדם לסופו, או לפחות יהיה עולה בשלבי העלייה כחוק וכראוי. תחת זאת לא זכיתי אלא לחקירות, שרובן־ככולן היה בהן אותו תוכן עצמו", וכו'. התוודעותו של יוסף ק. לסוחר הגר בכרך, בדירת הפרק־

ליט, ועוסק שנים בכתיבת כתב־הסניגוריה, משקף סמלית חשבון־נפש שעורך יוסף ק. עם עצמו בקשר ליחסו לריפוי, יחס הלוקה בחוסר־אמון ובחוסר־כנות ומצטיין ב"גישה מסחרית", התאבה לראות תוצאות ברורות וממשיות והתקדמות נראית־לעין. תחת זאת הוא זוכה לווידויים חוזרים־ונשנים. הוקעתו של בלוק הסוחר על־ידי הפרקליט מסמלת אפוא הוקעה־עצמית של יוסף ק., המגלה את עצמו בדמותו של הסוחר.

*

עד כאן ההדגמות.

ספק אם אפשר לחשוף במלוא הפירוט את תכנו הסמוי של כל הספר. על־כל־פנים, אין להניח שיעלה הדבר בידי אדם אחד. הרי לכל אחד ואחד זיקה משלו לנושא זה או אחר שבספר, ומה שסתום לגבי האחד עשוי להיות חשוף ונהיר למשנהו, ולהיפך. כמו כן קרוב לוודאי שחלק נכבד מאוצר־הסמלים של קפקא מיוחד לו לעצמו וזר לא יבינו. ואמנם, כפי שהזכרתי, תכנם הסמוי של פרקים מסוימים נשאר בעיני מעורפל ואף סתום. למשל, פרק ג' (באולם־הישיבות הריק, הסטודנט, המשרדים), וכן הפרק על הצייר טיטורלי. על משמעותם המציאותית של פרקים אלה עמדתי בקווים כלליים בלבד. מצד שני, רבים פרקי הספר אשר משמעותם חשופה, ואף אם ניתן לחלוק פה־ושם על פירושם של אי־אלה סמלים, נשאר התוכן הסמוי בכללותו חד־משמעי. אינני מתכוון, אפוא, להמשיך במלאכת ה"פיענוח", שהרי לא פרטי התוכן הסמוי הם המעניינים אותנו אלא, בעיקרו של דבר, עצם קיומו של תוכן זה כיסוד שעליו נרקם הרומן; ומן ההדגמות שהבאתי ניתן להוציא מסקנות ברורות על דרך הכתיבה של קפקא ועל הדחפים שהניעוהו.

מתוך כל הנאמר, אפשר לקבוע שייחודו הסגולי של קפקא מתבטא, ראשית־כל, בכשרו המיוחד לחזות בבהירות ברצף של תמונות המופיעות כאילו־סטרציות לתחושותיו ומחשבותיו. מה משמעו של רצף תמונות זה? הרי זו ההתגלמות החזותית של חוויות. חוויות אלו מועברות אלינו בצורה בלתי־אמצעית; הן קמות בנפשנו כתגובה ישרה על התמונה הנעה שהעביר הסופר לעינינו, ללא תיווך השכל וללא הבנת הפשר, ממש כחווית החלום, חוויה שהיא עזה כשלעצמה גם בלא שנבין את פשרו ומשמעו. ואכן, קפקא רוקם לנו חלום, אלא שהוא עושה את הדבר בהקיץ ובמודע, ובסמלים הלקוחים מעולם מופר לנו; למעשה הוא מוסר על־דרך ההפשטה חוויות, תחושות, לבטים וחיפוש־דרך האפייניים כל־כך לאדם בחברה בת־זמננו, כשנקודת־מוצאו היא אישית.

ולסיום אולי ראוי להעיר כי הגישה הפרשנית שאותה הבאנו בזה עשויה לתפוס, במידה זו או אחרת, אף לגבי חלק נכבד מיצירות הפרוזה והדראמה המודרניות, שהושפעו השפעה כה עמוקה ממפעלו הספרותי של קפקא ומעולמו הנפשי.

ורדה דואר : שולחנות ההינורים

שולחנות ההינורים
ומסגרות הפנאי
וביתי בשטח הגדול
בין החלום ושאר תקוות.
עם נערות הגנאי
תעלומות הערב ופתרונות
נשים כהות
על הסדינים הלבנים.
בחלוק של
בית מקומט
אני בתוך פינת
בובות שלא היו
לי, ושאר הצעצועים
כף, וחבל, וחמש
האבנים.

אני מחלקת את קוביות
אני מחלקת את קוביות
השקט בינך וביני שווה
בשווה.
ידך היא שקובעת
את היקף החששות ומנוסת
ידי אל תוך שלך.
אתה אוסף אותי מכאן
מחר, שעכשיו אני פרוטות
וחצאי שקלים
ואין מטבע זר, עובר
בינינו זמן
ושב ומתכנס למחרת
בחרדה.

רחוצה ומרוחה לקראת שבת
רחוצה ומרוחה לקראת שבת,
ועשיתי לך שם גדול כשם הגדולים
אשר בעיני; ומצאתי את לבי
להתפלל את התפילה הזאת:
שני חבלים להמית, ומלוא
החבל להחיות.
השבתי ידי לנהר, את כל
ידי השבתי לנהר.
אני הולכת אליו והוא
לא ישוב אלי, מיום ליום
אגיע, לילה בלילה אשוב
אל מול פני המלחמה החזקה.

חנוך גיא : שלושה שירים

מצחור כתנה,
באגני נקוו
סחופי יבול.
מפיח מדורות
ומעפר צהב
גחים צמים אלי
ירק-חומות-מסגד,
ודמות ברעלה
צונחת בצוחת ינשוף
ליד האבן הקדושה.

★

להרים את הכנף
אל זה שמעבר.
לשלח יד

מתגנבת לשבר.

לפרש את שתיהן.

אם אפשר ואם אי אפשר

לנחת באפרים ירקים

ומציצים צהב.

לשוט בין

נוצות ולשמע

את הבכי למטה

ושוב להרים כנף ורגל

לבעט ולטוס

מעל כל הבכי.

בידים פרושות

ובראש חוצה את

התכלת הכבדה הזאת.

★

ננתק מרציפים

שלוכי חלום

נצא מאחורי

המסלות

ונגלה זריחות בתולות.

נהיה בורים וחסרים

ורק נראה בעין עצומה

למחצה ואזן הכרויה

לרחשים

את הנבטים

בטרם גשם

במזרח.

שלנוה וינר : אני נכנס אל החורשה

אני נכנס אל החרשה.
צפרים משתתקות מפני.
מסכן אני שלומן של נמלים
המסכנות את פותי.
עשב גבוה מחריש בשביל שאוכל לחשב
באין מפריע. מפתיע
ריח ההדס, עדין מסכל את תכניות דמי והשנים.
אבל מעבר גיל הארבעים
נצב המות.
עכשו יכול אני להתרומם כפר על בהונותי ולראותו.
ממש כמו ילד העומד על בהונות
ומציץ מעל גדר.
הגן הגדול ריק בנגוד למצפה
והארנים הזקנים שאולי ידעו מחשים.
החפושיות הצבעוניות שהסתתרו בתלולית העפר
תמתנה רגע עד עברי
ותשבנה לעסוקן.

יואב הלוי: שיבת האמונה

דולק גוטרמן פרץ ממחסן האספקה הקטנה בלי לקחת את מבוקשו, פניו אדומים ועור קרקפתו לוהט ממאות דקירות קטנות וטורדות. לבו הלם באי־סדר, שפתיו נעו בלא קול, והוא לא ראה דבר בדרכו. צעדיו היו מהירים ובלתי־בטוחים ורגליו ידעו מתוך הרגל את הדרך אל דירתו. על דוכן־העץ השרוט במחסן היה גליון הנייר, עליו רשם בכתב־יד מעובה ויפה להפליא את המצרכים הדרושים לו, מונח בלבנו הנוקשה, וסבא בידרמן, שחזר ממסעו בין האצטבות העמוסות כששתי נורות לפותות בחזקה בידיו הרוטטות, הביט כה־וכה בעיניים דומעות.

“איפה הער גוטרמן?” שאל.

“הלך”, אמר שייקה ברייר בחיוך מריר, “בטח שכח משהו. אדם עסוק! שמע, סבא בידרמן, מה עם הטוריה שנתתי לך אתמול לתיקון?”

לבו הלם בחזקה, בפראות, כמבקש דרך לצאת החוצה, לפרוץ למרחב. פניני זיעה מצחינות נתקבצו על מצחו, זלגו בשבילים מלוחים על לחייו הקמוטות, פילסו דרך בין זיפי הזקן. גבו היה שחוח, וחולצת־התכלת הנקיה, אותה לבש אך זה הבוקר, דבקה אל בתי־שחיו בהרגשת מיאוס וזוהמה. רגליו נחבטו זו בזו בלכתו, מתוך המהירות ומחמת הריתחה, והוא לא ראה איש מהעוברים על פניו ומהמברכים אותו לשלום לכל אורך הדרך ממחסן האספקה הקטנה, שהיה פעם במרכז הקיבוץ, ועד לדירתו שבשיכון־הוותיקים המרוחק, על מדרון הגבעה המערבית. רק משהגיע לחדרו וצנח בכורסה המופרת, המכירה את גופו, באפלולית הצוננת שיצרו העצים, הענפים והווילונות עשירי־הצבע, הואט קימעה מחזור דמו, חדל לבו מהלום באזניו, ואת פניו לטפה צינה מלוחה של זיעה מתיבשת. רק אז, בין הספרים הטובים והתמונות החמות, הצליח להוציא הגה מפיו.

“נבזות שכזו”, אמר, ובבת־אחת פשטה־עלתה שוב בכל גופו אותה הרגשת חולי, סחי וזוהמה שהתנסה בה כל הדרך. וכך מדי־פעם מחדש. “נבזות שכזו”, היה חוזר ואומר לעצמו, הולם באגרוף מסוקס על ברך גרמית ונרתע אל תוך עצמו למסתור מפני הדביקות המרופשת, המנואצת הזו. “נבזות שכזו!”

וכך, יושב מכורבל בכורסתו, חוסה בצל עצמו, מצאה אותו אשתו, יוחה, בבואה מהדרכים, מפעילותה במערכת־החינוך של התנועה, ועל כתפה מיטלטל לו בקוקטיות תיק־דרך מבד יוטה רקום. (“עבודה עצמית!” היתה אומרת, בחיוך מתחטא, כל־אימת שקיבלה מחמאה בגללו).

“דו־לך!” קראה עוד מהמדרכה, בקול מלא ועשיר, שיש בו ציפיה וסקרנות־שאינה־פגה־לעולם והתחננות־עלמות. “דולק!” חזרה וקראה, בחוסר־סבלנות מחרף, כשהלמו רגליה הכבדות על המדרגות. “דו־לך!” רקעה ברגלה ברוגז חביב עוטה

סבר־פנים־חמורות בעמדה בפתח. "דולק, מה קרה?" שאלה, כשהיא מניחה את המזוודה וצעדיה כבדים ומלאי־פחד.

היא ישיבה לידו, על משענת הכורסה, בשילוב רגליים גרובות גיילון, הניחה יד חמה על כתפו המאובנת וביד שניה תיקנה, מעשה־מוכני, את תסרקתה המרדנית. נחלי זהב דבשי. קרן־שמש משתברת במתכת הטבע הנוצצת. יוחה.

"מה קרה, דולק?" שאלה, "כל־כך נבהלתי כשלא ענית", התנשמה במבוכה. "היתה נסיעה נפלאה. ליובה לקח אותי מהדרום, ובת־אביב כבר חיפה יענקל לאריה גץ ועוד הספקתי לשתות כוס קפה ולקנות 'מעריב' של שבת. כל־כך התגעגעתי!" סיימה בהתרפקות חתולית, מניחה את אשדות שיערה הממושטרות על שיערו המאפיר. "איך המשפחה?"

"נבזות שכזו", חזר ואמר, וזאת הפעם, אולי בשל נוכחותה, לא חש עצמו מטומא באמרו זאת.

"מה? מה אמרת? מה קרה לך, דולק? ספר לי כבר! אתה נראה משונה, אפור ו... וירוק, ירוק. מה לך, דולק?" ביד חמה, לא־בטוחה, נטלה את סנטרו המחוּספס והפנתה את פניו אליה. היא הביטה בו מקרוב, הביטה בפנים המשתקפים אליה בפני בניה ונכדיה, ולבה חיסר פעימה אחת. לפתע חשה עצמה זקנה, לבנת־שער ורופסת. פחד! הוא חזר ואמר: "נבזות שכזו!" ופתאום כבש את פניו בחיקה וכתפיו רטטו מתחת לחולצת־התכלת הנקיה, המעומלנת, בעוד קולות גרוניים, לא־קצובים, יבשים, נשפכים אל גופה החם ומהדהדים בחלל שהם יוצרים בלבה. פחד.

"דולק", לאטה, "דולק שלי, מה לך?" ביד מטופחת־ציפרניים לטפה, כבהיסח־הדעת, את שיערו המאפיר, ואצבעותיה נשתהו זמן־מה על ערפו, מתחת לצווארון הנוקשה של החולצה שקפלי הגיהוץ עדיין שמורים בה. "בוא תשכב, דולק, ואני אכין לך כוס תה. בוא, דולק, בוא."

הוא נשמע לידיה החזקות, המלאות, המובילות אותו, אך עיניו היו עצומות בהניחו לה להשכיבו במיטה ולכסותו בשמיכה השעירה, עשירת־הצבעים. "מיד אני עושה לך תה!" אמרה, סופקת כפיה בלא־קול במהרה למטבחון. "מזל שבאתי בדיוק בזמן, בטח הלב! ועוד ערב־שבת!"

*

לא, לא הלב. יוחה טעתה. כל אותו ערב השתמט דולק מעיניה השואלות. לאחר שהניחה את התה על שולחן הפורמיקה יצאה, באותם בגדים בהם באה, להסדיר את כל הצריך סידור לקראת שבת: בגדים נקיים ממחסן־הבגדים, סיגריות, סכיני־גילוח וסבון מאצל סבא בידרמן, שם כבר נרמס הנייר שהניח אחריו דולק לעיסה חסרת־צורה, חלב־לקפה במטבח ועתונים ודואר מתא־המכתבים. בקושי הספיקה לרוקן את מזוודתה, לקטוף מעט פרחים בגינה ולסדרם בצנצנות ולהיכנס למקלחת, וכבר נשמעו על המרפסת צעקותיו העליונות של יוחאי, צעיר הנכדים; ובעוד היא

מניחה למים החמים לטהר את גופה הנאה עדיין, כבר התמלא החדר בהמולת בנים ובנות, חתנים וכלות, נכדים ונכדות. המיפגש המסורתי השבועי של ערב־שבת, כשיצאה, בחלוק־הבית הכחול, בשער גולש ובעיניים חמות מלאות חיבה, קולטת בזרועותיה נכדים צמאי תשומת־לב ומדברת עם כולם על הכל בבת־אחת, כבר היה דולק שקוע בניתוח המאמר הראשי בעתון עם אילן, חתנו הבוגר, והיא נפנתה לעיסוקי עקרת־הבית כשבלבה חלל אחד ריק ומתירא.

מאוחר בלילה, כשחזרו משבת־רעים אצל אחותה, עדיין השתמט ממבטיה. רק לאחר שפבר שכבו במיטה הכפולה, חשים זה בחומה של זו, ומן החלון בא לעטפם ניחוחו הבהיר של לילה, אמרה בקול בטוח, בהחלטיות, כשהיא מצליחה, ולו לרגע קט, לגבור על האימה: "עכשיו תגיד לי מה קרה, דולק, ובלי להתחמק. איזה מין דבר זה, להפחיד אותי ככה!"

"להפחיד אותך?" אמר, וקולו היה כתמול־ששום. חם ומשרה אמון. אך בתוך־תוכה, באותו חלל קטן, ריק ומתירא, האמנם רק דימתה לשמוע את הרטט החלול של חוסר־בטחוננו? "באמת לא יפה מצדי, אני מבקש סליחה". לרגע שקטו שניהם. בשמיים החוויר חצי־סהר חלוש. עכשיו, ידעה, אין להאיץ בן. מרצונו יספר.

"היתה לי היום התנגשות איומה", אמר, בקול שקט וענייני. "נחרדתי עד היסוד". היא עצרה את נשימתה. שפתיה יבשו לפתע, הוא פח בגרונו. כמה היתה נותנת בעד כוס תה טוב, רוסי, כמו שהיתה אמא עושה בפתח־תקוה. אבל אמא מתה. איני רוצה לשמוע, איני רוצה לדעת, אני מפחדת, חשבה. אבל ידעה שעליה להמשיך. הוא הוציא ידו מתחת לשמיכה הקלה והניחה מתחת לראשו. ברישרוש הבד היה משהו מרגיע, משרה בטחון. הוא המשיך. "הלכתי אל סבא בידרמן, רבע שעה לפני ארוחת־הצהריים, כדי לקחת את ה... אספקה הקטנה. מרים לוי באה עם ילדים מהגן והתווכחה עם הסבא; הוא לא רצה לתת לה מה שביקשה, והיא ביקשה הרבה! כי יום־ששי הוא לא יום שנותנים בו אספקה קטנה לגנים, והיא הסבירה לו למה באה דווקא ביום־ששי ולא ביום־שלישי. בינתיים בא שלמה שי, מהקבוצה של חגית, ואחריו גם שייקה ברייר. התחלתי לדבר עם שלמה על העבודה בצבא־קבע. כשמרים גמרה אמר שייקה: 'שמע, סבא בידרמן, מה עם הטוריה...!' ואני אמרתי לו: 'תסלח לי, אבל אני הייתי כאן לפניך. יש תור'. ואז הוא אמר לי".

שוב דממה. קשה לומר. קשה שלא לומר. מוטב שיאמר כבר וייגמר הכל, תוסר המועקה, חשבה. לא, לא, אל תגיד, צעקה בלבה. קשה לי. אינני חזקה כמו אז. הוא ממשיך.

"הוא אמר לי: 'מה־יש, אתה יכול לחכות עוד קצת, למרות שאתה כל־כך עסוק שם עם הספרים שלך. אני ממהר לעבודה. אצלנו באינסטלציה העבודה תמיד בוערת'. אמרתי לו, בשקט: 'כל אחד עושה את עבודתו, שייקה, ואין זו סיבה שלא לשמור על...!' והוא הפסיק אותי בגסות ואמר: 'לכתוב ספרים—גם־כן עבודה!'"

הוא התנשם עמוקות, גנח בחצי־קול והחזיר את ידו אל מתחת לשמיכה. ידו הימנית מצאה את ידה השמאלית ולחצה אותה עד כדי כאב. שניהם הביטו בתקרה. עתה הוקל לה.

"הוא אמר את זה ב... בוז, כן, ממש בבוז".

"ואתה?"

"כלום. הלכתי. ואז באת".

"אני מבינה".

"לא", אמר, "אינך מבינה".

שוב, הפסיחה המכאיבה הזו על הולם־לב, הכאב המבשר את בוא הפחד. "ודאי שאני מבינה", ניסתה להתחמק. "נפגעת, ובצדק, ואסור לך לעבור על זה בשתיקה".

"לא, זה לא זה", חזר וטען בעקשנות.

"זה ככה", חזר ופתח לאחר דומיה, "אינני נחשב חבר שווה־זכויות בקיבוץ שלי, מאחר שנראה להרבה חברים שאינני שווה־חובות, ולכן החלטתי שלא להיות שווה־חובות באמת ובתמים".

בחצר הבית שבפתח־תקוה היה עץ־תות גדול ובצמרתו היתה ילדה נפגעת יכולה למצוא הגנה, כמו גם במחבוא ירוק־המפה שמתחת לשולחן־האוכל העגול. גם מחוץ לבית זה גדל עץ־תות, אך הילדה הקטנה כבר סבתא לנכדים ואין לה לאן לברוח. "מה פירושו של זה?" שאלה.

"החלטתי להודיע שאיני עוד חבר־קיבוץ. החלטתי לחיות כאן בתקן של בעל של חברה, או אב של חברים. לתת את שכר־הסופרים לגזבר ולא לשבור עוד את הראש".

"דולק, השתגעת, או מה?" היא התישבה למחצה, נשענת על מרפק, והביטה בו, אך הוא לחץ בכוח את ידה ואמר: "שכבי בשקט. לא השתגעתי ולא־כלום. כבר כמה שנים שאני מנסה להתעלם מזה, אבל אני יודע שזה קיים. היו עוד כמה מקרים כמו זה עם שייקה, ומכולם הצלחתי איך־שהוא להעלים עין על־ידי הנמקה הגיונית, מניעים, מצב־רוח ושאר שטויות. אך הפעם זה כבר היה יותר מדי. אין זה רק סימפטום, זו האמת, זה המצב לאמיתו. ולמצב כזה אינני מוכן להיות שותף".

"על מה אתה מדבר?"

"אני מדבר על כך שאף כי הייתי בין שמונה האנשים הראשונים בנקודה ואני נמצא בה מאז, זה שלושים־ושמונה שנה, שיש לי פה משפחה וכל מה שיש כאן הוא חלק ממני, שיצאתי בשם הקיבוץ לשליחויות מסוכנות ככל שנדרש, ואף יותר מזה; שאיבדתי את בריאותי בשדות, ואת האפשרויות שהיו לי בחוץ, בעצם בואי לכאן והיצמדוטי לכאן—למרות כל אלה, הרי זה כמה שנים, מאז אני מקדיש את כל זמני לעבודה הספרותית, אינני נחשב עוד חבר כמו כולם.

"לא, זה לא בא בבת־אחת, לא בעצם היום בו נרשמתי בסידור־העבודה בסעיף 'עבודת־חוץ', אלא בהדרגה. כמו מים שקטים. לבם של האנשים הטובים בבגדי־

העבודה המלוכלכים התחמץ בכל פעם שראו אותי בבגדים נקיים באמצע היום. לאט-לאט, בהדרגה, פרצה החמיצות. היום זה היה השיא, המשבר." "אבל, דולק, איך אתה יכול לומר זאת? הרי זו עבודה חשובה שאתה עושה, כולם מודים בכך".

"כולם? לא, יוחה. ויש עוד משהו, יותר מזה. אני יודע שזו עבודה חשובה, והייתי מוכן לעמוד על שלי אילו היתה זו רק אותה קנאה פשוטה ואותה צרות-עין אנושית".

"אבל מה?"

"אנחנו נכשלנו. הקיבוץ נכשל".

"דולק!" כאב, אבל קבלת התבוסה מראש.

"כן, יוחה. כשבאנו לכאן, בלילות ההם של העמק, האמנו בכל לב שבכוחם של האידיאלים הטובים, הנכונים והצודקים שלנו לשנות את טבע האדם לטוב. חשבנו שבחברה שנקים, שתהיה מבוססת על התורה החברתית המושלמת והצודקת ביותר, לא יהיה מקום לצרות-העין, לקטנות-הראייה ולקנאה הפעוטה שהן תולדת חברות המבוססות על אי-צדק ביחסי-אנוש. האמנו בזאת בכל עצמת הרגש של בני שמונה-עשרה, מורדים בבית-אב, ואת המחשבה, ההנמקה ההגיונית לאותה הרגשה, ניסינו למצוא מאז ועד עתה, לאחרי-מעשה. אבל נשארנו בני-אדם, בני-אדם שהאידיאלים לא שינו אותם לטוב, ולבנות מחדש, מפננים, חברה כשלנו, על יסוד ההנחה הזאת—לכך, יוחה, כבר אין בי כוח לתת יד. אני זקן. בפנים אני זקן. זקן ושבור. זאת יצטרכו אחרים לעשות".

"דולק!" ריקנות. חשיכה. אדם זר לעצמו.

"אני יודע שזה נשמע אנוכי, אבל לולא היתה לי העבודה הספרותית שלי היה לבי נשבר. עכשיו כל זה לא איכפת לי כל-כך".

"כן... אני... תמשיך, דולק!"

"אני מבין יפה שהעדפת עבודת-הכפיים היא רק חלק מהתמונה, אבל זהו החלק החשוב בשבילי. כי זו שאלה של הדמות הרוחנית שלנו. ברגע שמתחילים לבחון כל אדם רק לפי מידת רווחיותו הישרה, ומתעלמים מתרומתו הרוחנית, זו קבלת-הדין ששוב לא נהיה אוואנגרד רוחני, שלאט-לאט, אך בביטחה, נהיה לכפר, לעדר של צרכנים, למוצג של פולקלור בשביל זרים. פולקלור! יש אנשים שזה טוב להם, לי לא! אני לא אתן ידי לזאת!"

"כן, דולק".

"את לא חושבת כך".

"לא, דולק, אני רואה את הדברים קצת אחרת. אבל אינני מסוגלת להתווכח על זה עכשיו. חשוב לדבר על כך, דולק".

"כן, יוחה".

"מחר?"

"מחר".

לילה. שלנה. דפיקות־לב קצובות, רגועות. שינה. חצי־ירח חורין וחלוש מתחבא בין ברוש חדוד־ראש לבין אקליפטוס מריר־עלה. הרים דוממים. עמק. שלוות־שינה. חלומות טרופים.

ב

דירה של חדר וחצי, שירותים, מטבחון, מרפסת וגינה. עצי־פרי ופרחי־נוי וריח אדמה רווה ודשנה, מטופחת ומעושבת תמיד. צל עצים ענפים ומתק אוויר־שדות. בפנים—ריהוט יציב, מבוסס. תמונות נאות, וילונות כבדי־קפלים ועתי־רי־צבע. הרבה ספרים, הרבה הרחבת־הדעת. החוץ פולש פנימה בפרחים וברוח ריחנית וברגבי עפר שנדבקו לנעל ונשרו ממנה. הפנים מתפשט על החוץ, מתרבתו ומשפיע עליו סדר ומשמעת וקבלת־דין.

בפנים יושבת המשפחה. מנותקת. הם נלחמים את מלחמתו. הוא—את מלחמתם. אינך יכול להתעלם. אין לאן לברוח. אתה אדם מבוגר, אחראי למעשיו. קבל. "... וככה בשלה בי ההחלטה. אינני יכול לעזוב וללכת לעיר, כי יותר מדי אני קשור לבית ולמשפחה. אבל אינני יכול גם להמשיך ולחיות כאן ככה, במצב הזה. בשבילי להיות חבר מלא—פירושו לעזוב את הספר, לכתף מחדש את עול החיים המידיים, פירושו להפסיק לחיות. אינני רואה כל פתרון אחר במצב שנוצר אלא זה, וכך גם אגיד למזכיר".

"אבל דולק", ניסתה יוחה שוב, "אתה מוכרח לקבל איזו שהיא פשרה. אני סבורה שגם אתה לא היית במאה־אחוז בסדר. תמיד היית קיצוני, הולך עד הסוף. ברוב המקרים זה טוב ונחוץ, אבל לפעמים מוכרחים להתפשר".
"בעיקר כשאת חושבת שאינני צודק".

לרגע נפערת תהום. אי־הבנה? דרכים שהתרחקו זו מזו, שלבשו אופי אחר. שוב אין ביניהם אותה היענות אינסטינקטיבית, המבוססת על שהות ממושכת ביחד. בן הזוג חדל להיות חלק ממך, אלא שלא חשת את כאב הקטיעה. נשר ונפל. יוחה יצאה להתקפה. "גם אני הייתי קיצונית בזמני, ועדיין הנני, בנקודות מסוימות. נכון, לא ברחתי מבית־אבי בפולין בליל שלג, בעד לחלון, כמוך. אבל עזבתי חיים נוחים מאד בבית־אבי בפתח־תקוה, והלכתי אחר־ך. לא היה לי קל, אבל מעולם לא התאוננתי, ואינני מתאוננת גם כיום. האמנתי, ואני מאמינה, במה שעשיתי. תמיד הייתי שלמה עם עצמי. אני יודעת שיש משגים, עיוותים, נבזויות, רעות. אבל לברוח מהמערכה? לערוק?"

"בדיוק, יוחה, אני בורח, עורק. אני זקן מלהילחם. אינני אותו צעיר בן עשרים שנלחם על עבודה עברית בשער הפרדס של אביך. אינני גם אותו אדם מבוגר שיצא לבריגדה, להצלה, לצה"ל. אני אדם זקן, אבל יש לי עוד תפקיד אחד. הטלתי אותו על עצמי, ואני מתכוונן למלאו. הייתי עושה מה שאמרת—חוזר מדי־פעם, לשנה—אילו האמנתי שבזה יתוקן הפגם היסודי. אילו הייתי בטוח שלא תהיה זו

רק העמדת־פנים מטעמי היגיינה ציבורית. אבל אין זה כך. אין זה סימפטום בלבד. זו מחלה שקשה לרפאה. אינני יכול לרפאה, כי אין אנו רוצים להירפא. ולא אהיה בין רופאי־השווא”.

”אתה מעדיף לבנות את המצבה?” הטיחה כנגדו.
”בדיוק”.

”איזו מצבה? על מה אתם מדברים?” שאל גברי.
”אמך מתכוונת לאנציקלופדיה החברתית שאני כותב ועורך”, הסביר דולק. ”היא סבורה שאנחנו עדיין בעצם העשייה, שאנו מתחדשים כל הזמן, ולכן אין עדיין צורך לסכם את נסיון חיינו”.

”וזה בדיוק מה שאתה עושה. מצבה אתה מקים, לסיפוקך־אתה, ולעזור בתיקון הבית אינך מוכן. לא להרוס, ולא לרפא, רק להנציח! דולק, אינך סבור שעדיין לא מתנו, שעדיין מוקדם מדי לקבור אותנו?” עתה היתה תחינה בקולה, בקשת־רחמים, אותו פחד.

”לא, אינני סבור. כל כמה שאין זה נעים לשמוע. אפשר שעוד יחול השינוי המבוקש, אבל כבר לא בימינו. היינו פעם מהפכה, עכשיו שקטנו על שמרינו. ומה שקרה וקורה—מידינו בא לנו!”

*

לאחר שבוע קם המזכיר בשיחה והודיע שדולק גוטרמן אינו רואה עוד את עצמו חבר הקיבוץ. הוא סיפר קצת מעלילות חייו של דולק—למן היותו בין מקימי התנועה בפולין ועד היותו בין מקימי הצבא בארץ—ומסר בראשי־פרקים את השתלשלות העניינים שהביאה אותו, הוותיק והנאמן, לידי החלטה גורלית זו. הוא הביע צער על כך כי חבר אשר כזה החליט מה שהחליט; תבע חשבון־נפש ובדק־בית לבל יישנו דברים כאלה; הביע תקוה כי עוד יירפא הפצע ותושב האבידה, וסיים באיחולי עבודה פוריה והבטחת הבנה מלאה לדרכו ולמעשיו. כאילו זכר משהו בלתי־חשוב, שאל לבסוף: ”יש שאלות?”

חברים־מספר דיברו. ניסו להטות את השיחה לאפיקי המעשים הספציפיים שגרמו תקרית זו או אחרת, צעד זה או אחר, אך הרוב היה בדעה כי יש להניח לדולק, לכבד את החלטתו ולתמוך בו במעשיו. אין קיבוץ מפקיר את ותיקיו, אף אם אין לבו שלם עמהם, ואין אדם מנתק עצמו מעברו, הוהו ועתידו בנסותו להיות שלם עם עקרונותיו. יש אנשים רגישים יותר, המגיעים אל סוף הדרך במוקדם יותר, ויש כאלה שעורם עבה יותר והחיצים ניתרים ממנו, חדים ושחוזים ומבריקים, כלעומת־שבאו.

שלוש שנים חי כך דולק גוטרמן בין חבריו־לשעבר. סדר־יומו היה קבוע, עבודתו התקדמה יפה, ורוחו היתה טובה עליו. עמדה בו שלנה שלאחר־סער, צלקותיו הגלידו אט ובביטחה, וגם הקמטים שהוסיפו להיתרר בפניו, נאספים זה אל זה, היו מתונים יותר, תנונים יותר.

בשנה השניה חזרה יוחה הביתה, להוראה בבית-הספר, והוא קיבל מילגת-מחקר לשנה אחת במכון למדעי-החברה שבאוניברסיטה ידועה למדי בצפון-מזרח ארצות-הברית. ידידים-לעט ולמקצוע, שעמם העמיק קשרים במרוצת השנים, הם שסידרו זאת בשבילו, והוא ניצל את ההזדמנות ונסע בשמחה ובנפש חפצה. היתה זו שנה פוריה, ובאופק כבר נראתה לו מלאכת הסיום. לעתים היה מתעורר בלילה, בחיוך מפויס, וחושב בסיפוק רב על מה שעשה. ואם היתה דקירה כלשהי מפלחת את לבו בחשבו על העתיד הצפוי לו לאחר שישלים את שלושת כרכי האנציקלופדיה, או בחשבו על עברו—היה ממהר לחשוב על דבר אחר, במודע, להשקיט את המקום הדווי בשיכחה. הוא היה מאושר.

עוד שנה עבד בבית, ויוחה לצדו. קשריו החברתיים צומצמו: המשפחה, משפחת אחותה של יוחה, משפחת בן-עירו סנדר מלמד, ועוד קומץ ידידים טובים. איש לא דיבר על דברים שמעבר ליומיום הפשוט. דברים גדולים צפים ובאים מאליהם. אל תעירו ואל תעוררו.

ג

בסתיו רבים החמסינים בעמק. החום אינו רב ביותר, אך האוויר עומד ונדחס והאדם נושם מחנק אל תוך ריאותיו. בערבים אין הקלה והעור כמו עשוי ריבואות-ריבואות גרגרי-אבק מחוספסים, דוקרים, מגרים, יבשים. עלי העצים שחים, חנוקי אבק הקיץ, אל אדמה פעורת-פה, ופרחים קמלים בתחינה. בלילות מתקבצות על ראשי ההרים חשרות-הענן השחורות, המתהוללות בשמיים כל היום, מרעימות ומבזיקות ללא-הרף. בפקרים נשלחות עיניים בודקות, מפין סבך קמטים דאוג. למערב הערמומי. הגשם מתמהמה. דברו של קריין-החדשות נדון בחדר-האוכל כדבר האוראקל והחיים מתנהלים לפי תחזית מזג-האוויר.

בבוקר הודיעו על שטפונות אפשריים בנגב. דולק כיבה את מקלט הראדיו, גמע מן הקפה והמשיך לקרוא את השגותיו המעניינות של סוציולוג פולני על מספר ערכים אותם שלח לו לעיון ולחוות-דעת. בצהריים החלו עלי העצים לרשרש. צינה קלה התקבצה בין שכמותיו, ובלכתו לאכול כיסה את כתפיו במעיל ישן. עדיין לא ירד גשם, אך כבר אפשר היה לחוש את בואו, להריחו, למשוש בנכונותם של העצים לרוות. בדרך פגש אחד מנכדיו, בנו השני של גברי, הביאו לחדר ונתן לו סוכריה.

"היום בערב גם-כן נבוא אליך ואל סבתא", אמר הזאטוט.
 "מדוע? מה קרה?" שאל.

"כי אבא ואמא נסעו לטיול עם דרורה ורמי", הכריז הפעוט. "מה, סבא, לא ידעת? גם אתמול באנו אליכם בגלל זה".

"כן, כן, ודאי", ליטף את ראשו ושלחו לדרכו.

בשתים חזרה יוחה מהעבודה. עננים כבדים ושחורים כיסו את השמש והחדר היה חשוך כולו, להוציא את שולחן-הכתיבה המוצף אור זהוב וחם. צעדיה היו כבדים

על המדרגות והיא הטילה את תיקה על הכורסה בחבטה כבדה. הוא נפנה אליה ושאל: "מה קרה?"

עיניה היו פקוחות לרווחה, שפתיה יבשות ונשימתה קצרה וחטופה, שערה פרוע ופניה לבנים. "דולק", לחשה, כשהיא מגששת דרכה אליו, "אני מפחדת".
"ממה?"

כמו התפכחה. הביטה בו בכעס. "יש שטפונות בנגב. גברי שם".
חיבק אותה ואמר: "גברי יודע לשמור על עצמו".

מישהו בא. עולים במדרגות. דופקים בדלת. נכנסים. אילן, ועמו רות וחגית. הביטו בהם בפחד. אל תגידו, התחננה יוחה בנפשה פנימה. רות באה וחיבקה אותה מצדה השני. יחד הושיבוה בכורסה. הוא ישב על המשענת, לצדה, והיא השעינה את ראשה, על אשדות שער, אל ברכו. אצבעותיה ננעצו בבשר רגלו.
"משהו לא בסדר?" שאל.

"כנראה", השיב אילן קצרות, "טילפנו בבוקר מן המשטרה בבאר־שבע. המכונית של גברי נמצאה באחד האפיקים אחרי שעבר שם השטפון. הפוכה. ריקה".
"איך ידעו לאן לפנות?" שאל.

"על־פי לוחות־הזיהוי. התחילו בחיפושים כבר אתמול בערב".
"מתי הודיעו?"

"בשבע. אבל לא רציתי להדאיג אתכם. הם בטח ברחו אל אחת הגבעות ו... עכשיו כבר..."

יוחה נאנקה בחשאי, עיניה יבשות. היא נצמדה אליו בחזקה כשקם. "צריך להשיג אוטו", אמר, "ולרדת דרומה. לעזור בחיפושים".
"לא, דולק, אל תסע! תישאר אתי".

"מכונית אחת כבר יצאה בצהריים. אנחנו יוצאים בעוד חצי שעה. חגית ורות תישארנה אתכם".
"עם יוחה", תיקן לו.

אילן הביט בו רגע. יוחה המשיכה בבכיה והוא הרפה ממנה והניחה בין ידי בנותיה. לבסוף אמר אילן: "תלבש בגדים חמים. בטח נשב שם כל הלילה".

*

כשהלכו לפביש, שם כבר המתין הטנדר, החלו לרדת טיפות ראשונות. הן נספגו באבק ומילאו את האוויר בריח מתוק מטהר. לא בא כפושם הזה, חשב בלבו, כמדי־שנה. אנשים הצטרפו אליהם בלכתם. אחותה של יוחה מיהרה, מוחסת את אפה, בדרך אליה, ועברה על פניהם בלא לראותם. מגיפ צבאי שנעצר בחריקה ירדו שני קצינים מאובקים ונחפזו להסתודד עם אילן.

"בוא הנה, דולק", קרא לו מישהו, "בוא תשב בקאפינה".

הרים את ראשו. היה זה שייקה ברייר, ידו האחת על ההגה וידו השניה מחזיקה בדלת הפתוחה. ריח הבנוזן התערב בריח הגשם הראשון. עיניהם נפגשו, ודולק

מיהר להסב את מבטו. בכבודות התישב ליד שייקה. הוא היה מתוח, נוקשה. ביד קהה סובב את ידית החלון לפתחו. מצחו להט והוא העביר את לשונו על שפתיו המבוקעות כדי ללחלחן. שייקה סגר את הדלת מצדו בחבטה והתישב בנוחות, שף כפות־ידיו זו בזו. נעץ מבטו בכביש המיטשטש והולך בהיפחס טיפות הגשם אל זוגיות החלון, הניח ידו הנוקשה על כתפו של דולק, ואמר: "אל תדאג, דולק, הכל יהיה בסדר. תראה שנמצא אותם 'חת־שתיים, תראה".

לפתע פקעה המתיחות. שוב חש עצמו צעיר וחזק, כמו בפרדסים, כמו בלילות עם וינגייט. שריריו התרפו, אך שמרו בתוכם את הרגשת הכוח, הגמישות, הנכונות, כמו הבטחה. שתי דמעות חמות נקוו בזוויות עיניו, בין הקמטים היבשים, והוא מיצמץ כדי למקד את שדה־ראייתו. ידיו, שנאחזו בעווית בברכיו, נפתחו. ידיים גדולות, חסרות צורה, קמוטות, שעורן גס. ציפרניים גוזזות קצר, במחוספס. עקבות של דור שקשה למחותן בסבון ובמים, וגם מקווי־הדמות המאפיינים אדם. בלי להביט בו אמר: "בטח, שייקה, בטח". והרגעה מוזרה, חמימה, ומלטפת, החלה לפעפע בכל גופו, מתפשטת מבטנו אל כל העברים.

ערב, ולילה, ויום, וערב. חפצי הנעדרים, אשר נסחפו מהמכונית על־ידי המים, נתגלו פזורים על־פני קילומטרים רבים. השטפון שינה את פני השטח וקשה היה להתמצא. פייפר גלש בין הגבעות העוטות ירוק במהירות כה רבה עד כי נדמה לך שהצמיחה מתחוללת נגד עיניך ממש. הליקופטר קרע את השמיים בטירטורים זועמים. חוליות־חוליות התפזרו האנשים בנסיקים, בוואדיות, בין הגבעות, במישורים. שייקה ברייר נהג את הטנדר על־פני מדרונות תלולים, נדחק בערוצים צרים, טיפס על אבנים תלויות על בלימה. הוא טפח על ההגה בחיפה כל־אימת שהצליח במיבצע קשה ובעת מאמץ היה רוכן קדימה, פרקי אצבעותיו מלבינים, שיניו הדוקות, חשופות, ועיניו יוצאות מחוריהן.

"זה מזכיר לי את ימי העגלונות", אמר. "אתה זוכר איך הבאתי את יוחה עם התינוקת מתחנת־הרכבת, בפוץ, כשרותי נולדה?"

אבק כיסה את פניהם. גלגלי המכוניות רמסו את שיכבת האדמה הדקיקה שרוותה מים והעלו שוב את אבק הדורות בתמרות בטוחות, רחבות. דמעות שנטפו, בשל המיצמוצים התכופים ובשל העייפות המצטברת, ציירו נתיבות מתפתלות על הלחיים הקמוטות. אנשים הוסיפו לבוא מהבית. כשפגשוהו היו חובקים את כתפו ומתפזרים בשטח. קצינ־צבא מגודל־זקן, מכוסה אבק, נתן לו כוסית קוניאק וצחק: "אל תדאג, סבא! אני מכיר את המדבר הזה כמו את המחנה שלי. אפילו שירצו לא יוכלו ללכת לי פה לאיבוד". פעם אחת נרדם בחטיפה, ידו האחת שעונה על אדן החלון הפתוח, ידו השניה על ירכו, ראשו מתנוודד אטית, כשהתעורר כבר ירדו דימדומים על היום. דרורה ורמי נמצאו על גבעה אחת, כעשרה קילומטרים מן המקום בו נמצאה המכונית, רועדים וקפואים ומבט תועה בעיניהם. בקשוי ירד מהאוטו וחיבקם בשתי זרועותיו. היא התיפחה מול מעילו זמן רב, אחר נרגעה ולבסוף נרדמה, חבוקה בזרועו, מכווצת כנגד הבד הגס של בגדו.

באחת אחר חצות נתגלו גם גברי ורחל, לאור רקיטה שנורתה כדי להבריח את התנים, בצלו של סלע, על גבעה סמוכה. שנתה של רחל היתה טרופה, וכשהאירום בפנס נראו רק לבני עיניו של גברי. בצעדים מהססים קרב אליהם. שייקה ואילן באו עמו ועזרו לו להקימם ולהעלותם על הטנדר. מכוניות החלו לנוע הלך-ושוב. משרוקיות ופקודות ויריות החלו לכנס את המחפשים. כשהגיעו הביתה עלתה השמש במזרח, פלח-רימון לוהט ומסנוור. יוחה ישבה בכורסה, היורת. ללא מלים התישב ונטל את ידה בידו. ידה היתה קרה, לבנה ולחה. ידו היתה קשה ויבשה, מלוכלכת ודביקה.

ד

לא בשמחות קלות ולא ביגונים כבדים. אדם ניכר בכעסו, בשמחתו, ובאותו מצב-ביניים של נשיאה-בעול. מדי שנה בשנה יורד הגשם. טיפותיו הראשונות נספגות באדמה היבשה וריח ניחוח משכר עולה אז ומתפשט. אחר-כך באים הבוץ והפריחה והשרב והקמילה, רוחות מנשבות ואוהבים מהלכים יד ביד, שכוריי-ירח, בצל שדרות כבודות. חיי אדם נמדדים ברגעים, ימים, שנים. חיי העץ בעונות-השנה המתעקלות בטבעות בליבתו. חיי העמק והאדמה בתמורות הבאות מבפנים על נפשנו, שהיא כאותה ליבה, ירוקה ורעננה בתחילה, עצית, מסוקסת וסדוקה לכשניפרד. חצי שנה לאחר-מכן, כשסיים את הספר, חזר דולק גוטרמן לקיבוץ. הופקדה בידי שליחות עדינה ורבת-מכשולים בעיר-עולים סמוכה, והוא מילאה בהצלחה בל-תשוער, אף זכה בדברי-שבח פומביים מרבים וכן טובים. הביתה היה חוזר פעמיים בשבוע, נושא בתיקו המהווה דברי-מתיקה לנכדיו, שאחד או אחדים מהם היו מחכים לו תמיד בפניסה לקיבוץ. כשהיו אנשים עוברים על פניו היה מברכם בשלום חם ורחב, כשחיוך מלא-סיפוק מנצנץ בעיניו. יום אחד, בחזרו כך, בתיקו מתנתר יום-הולדת לאחד מנכדיו, והילד תלוי לו על זרועו ודורש לדעת: "סבא, מה הבאת לי ליום-הולדת?" דימה לשמוע אשה אחת אומרת: "...הם יכולים להרשות לעצמם, בחוץ, אבל לעבוד..." אולם מאחר שמעטים האנשים האוהבים לשים עצמם לצחוק, הניח דולק יד שקשיוטה מתרופפת והולכת על ראשו המתולתל של הילד ומיצמן בעיניו פעמים אחדות בחזקה רבה כדי שלא תעלינה הדמעות ולא תפרוצנה.

אסף דיין : בלדה

הכלב בפני האביון, האישון הרחב והפחד
נצבט בליל שמיים רחוקים. כלב ערירי
ומשוטט. אין אל מי לבוא, כל החורבות
הן כלב יחידי.

—עד לא יסור צילך האיום מרדף את קירותי
אני זוכר אותך, נשכחת, פניך רבועים בסורגי תוכי
התמונה, אשה, התמונה עם המטפחת
הונקת כל אחר שבי.

הכלב היחף שוקל את פסיעותיו
הציידים בבגד־עור
רוצים באצבע השורטת את כתלי חייו
קול תרועה ניצחת
גב הכלב מת ברעידה
מנגינה צונחת אל בית־החזה—
אשה, אשה!

הצייד הראשון מחייך, ניבים ויד מגודמת
זכר שבועה רחוקה
הכלב מביט, בפניו גוועת תקוה אחרונה
זנבו נושר אל בין רגליו
דמעה אחת
וכל מליו.

הסכין והלהב.

הכלב בפני האביון משוטט בצל
בפינת רחובות אילמת, השקט עוד זוכר לו
זעקת־חצות
ותלבש הדמעה את אדרת הדם ותצא
לשוטט בפיבים שמתחת למותו
ויש ובלילות קשים עולה מתוך הלב
פסיעת המת המחפש את אצבעו.

תיאודור התלגי: הכפר בגבול הארץ הרעה

הגבול שבכאן לא מידי מדינאים בא ולא מידי משרטטי־מפות. מאז ומעולם היה פה, כאותו רכס־הרים רם, קשה ואכזר שעל פסגותיו קוו.

מעבר לו מזה שכנה הארץ הרעה. מעבר מזה, למרגלות ההרים, שכן הכפר. הכפר היה כשאר כפרי המדינה, לא טוב מהם ולא רע מהם, אך מרוחק מהם מרחק גדול. הארץ הרעה שמעבר לגבול סמוכה לו מאד, ואילו הכפרים האחרים שבמדינה רחוקים ממנו מאד, אף שאין גבול בינו לבינם.

איש מבני הכפר לא ביקר מימיו בכפר אחר ולא כל שפן בעיר מערי המדינה. הכפר לא נזקק להם והם לא נזקקו לו ולבד מגובה־המסים מטעם הרשות, שהיה בא אחת לשנה ומביא חדשות בצימצום ומוציא עמו מעות בצימצום, לא היה בין הכפר ובין כל שאר המדינה ולא־כלום. מימים־ימימה היתה פרנסת הכפר על אדמתו הדלה ועליה בלבד.

איש מאבות הכפר לא ביקר מעודו בארץ הרעה שמעבר לגבול. הכפר לא נודע בשמו. אפשר לא היה לו שם ואפשר היה לו. מכל מקום, אנשי הכפר לא הגוהו כי לא נצרכו לו כדרך שאין אנשי משפחה אחת נצרכים בינם לבין עצמם לשם משפחתם.

הארץ הרעה שמעבר לגבול שמה נודע ברבים, אך בני הכפר לא הגוהו. אפשר הגוהו בני מדינתם בשאר הכפרים והערים ואפשר לא הגוהו אף הם. בני הכפר לא העלותו על דל־שפתיהם. מסורת היתה זו, ואולי איזה נדר מימי אבות והאבות השביעו בו את בניהם והבנים את בני בניהם ואת כל צאצאיהם לדורי־דורות: אין אומר את שם הארץ הרעה שמעבר לגבול.

מנהג נקוט היה בידי כל אנשי הכפר, כגדולים כקטנים, כגברים כנשים, לקיים בתנועתם כלפי הארץ הרעה את דין גירוש השטן. פעמיים ביום מקיימים היו את מנהגם, בוקר וערב. בוקר וערב מתקהלים היו בקהלם וקדים קידה לחומת ההררים הניצבת מול בקתותיהם מצפון, גבוהה, תלולה ואימתנית. גוום שחוח בקידה הע־מוקה ושפתיהם ממלמלות מלים של ניב־אבות קדום שאין המוח תופס את משר־מעותן הנכונה ורק הלב יודע כי מאַרות נוראות הן והפה למוד בהן למידה נאמנה, לא יטעה בהן ולא ישכחן. הזרועות כפופות במרפקים וכפות הידיים פתוחות ושטור־חות ומורמות מעל לראשים הקדים ומתנועעות אל עבר חומת ההר בתנועה של דחייה והדיפה. כתום מלות המאָרה ותנועות הדחייה סובב כל איש בעמדו ורוקק בואכה הארץ הרעה ושב ושונה וסובב על צירו וחוזר ורוקק ושב ומשלש וסובב וחוזר חלילה ונשלם ותם טכס גירושו של השטן. כך בבוקר כהנץ במזרח החמה, שלנה לינת־לילה בארץ הרעה, וכך בערב כפנות החמה בטרם תשקע במערב

בדרכה ללון בארץ הרעה. בוקר וערב יישנה טכס הגירוש בציבור. כל בני הכפר וכל בנותיו יקחו בו חלקם יחדיו, איש לא ייעדר ולא יחסר. ואת שם הארץ שמעבר להר אין הוגה.

ב

אשר אירע בכפר אותו לילה ובבוקר שלאחריו נודע מפי גובה-המסים. לולא בא שמה בעת ההיא לא היו הדברים יוצאים מגדר הכפר ומגדר הסוד, כי אנשי-סוד אנשי הכפר ואת הקורות אותם אינם סחים למי שאינו מהם. מן-הסתם אימת הגבול של הארץ גרמה ששתקנים הם וקומצי-מלים וכשם שסגורים הם בתוך כפרם ובתוך סודם כך סגורים הם בתוך עצמם וכנגד מאה הגאי דיבור של זר אולי יוציאו מפי-הם הגה דיבור אחד ואולי אף זה לא.

וראה זה פלא כי בליל קרות הדבר ההוא נקרה שמה גובה-המסים הפוקד את הכפר רק אחת לשנה ובזכות המקרה נודע הדבר ונתפרסם והועלה בכתובים.

כעניינים חשובים הרבה בדבריימיהם של כפרים ועמים, גם ענין זה של בוא הגובה אל הכפר אותו לילה נתגלגל שלא מתוך כוונה. כוונתו היתה לבוא שמה ימים רבים קודם לזה וכך תיכף את מסעו. גם האיגרת מטעם הרשות ובה שומת המס שעל הכפר לדיוקה ולפרטיה הוכנה והושמה בצקלוננו בעוד מועד, גם רכש שש-אלי-דהרה ופרוע-רעמה אוכף לו, גם צידה לדרך ונאד יין ונאד שמן וחקמת מים, הכל ערוך וארוז כיאות לאיש-שרד העושה שליחות ממשלתו לפאתי ארצה.

באו שלושה אותות וקילקלו את שורת המסע.

אות ראשון בא מרחק יום רכיבה מן הבירה.

הדרך מסילת אורחות-רוכבים עתיקה, חוצה ציה חרבה, קפוחת שנות בצורת. כיפת השמיים פחול ובה שמש-הצהריים יוקדת עד לזבן. עוד בטרם יראה הרוכב את סיעת העיטים מנמיכה לחוג, עוד בטרם תפה בנחיריו צחנת הנבלה, חש רכשו במה שלפניו. עצר משעוט, עמד על רגליו האחוריות, פילבל בעיניו, צהל בקול גדול של אזהרה. הגובה, שעקב כך הוסבה דעתו אל מראה עופות-הטרף ואל ריח הפיגולים, שיקע את דרבנותיו בבשר סוסו להמריצו. הגיעו לראשה של תלור-לית שהסתירה את המשכה של דרך, התרומם הרוכב באופפו וראה סוס רובץ פרק-דן באמצע המסילה, ארבעת גפיו סמורים לעל ומתוך בטנו השסועה לרווחה מש-תרבבים מעיים הרבה שפיתת העיטים מנקרת בהם בתאנה גדולה וברעש גדול ותולשת מהם ומתעופפת וטרפה במקוריה.

פגר סוס רובץ פרקדן כי יחסום נתיבתו של נוסע, אות מבשר-רעה הוא מימים-ימימה. מי שדרכו אינה אצה לו מוטב שיחזור על עקבותיו כסגולה לקדם את פני הרעה; מי שנסיעתו נסיעת שררה אין ברירה בידו אלא להמשיך בה ואין בידו סגולה בלתי אם תפילה. עקף הגובה את נבלת הסוס עקיפה גדולה ולא פסק משנן מלות תפילה עד שבא עם ערב לבית-האורחות ושהה בו שהות יתירה כדי להפיג מועקה שבלב.

אות שני בא מרחק שבוע רכיבה מן הבירה. הארץ לא עוד ארץ ציה כי אם ארץ יער-עד ושמיה לא עוד גון הפחול כי אם גון העופרת ואדמתה לא בקועת חום היא כי אם כסוית כפור ומעליה רוחפים גזרי ערפל עוטי אגמים ובצות וקרחת חורש.

כי רחבת-ידיים היא המדינה ורבת-נופים.

נסע גובה-המסים במסילת-יער בינות לקרעי הערפילים הנעים אנה-ואנה כשטים מעל פני הכפור ובאזניו רישרוש הפארות ואיושת עלוותם. ושוב, כבראשונה, הב-חין סוסו הנאמן באות בטרם יבחין בו הוא עצמו. ושוב נעצר פתאום ועמד על רגליו האחוריות וצהל צהלה של אוהרה. ושוב דירבן אותו בעליו להמריצו עוד, והנה בפאת שביל היער קרחה ובאמצעיתה חרמש, קתו הארוכה התקועה באיזוב עשויה מוט עץ שחור, סהרו הרם כרום אמירי האילנות עשוי פלדה בזהקת. חרמש עזוב הנקרה בדרכו של איש וקתו באזובי-יער, רעות הוא מבשר, גזר-דין הוא וסגולה כנגדו אין.

נפחד הגובה פחד גדול שאות-אימים שני הוא זה לו במסעו וסגולה כנגדו אין. האיץ בסוסו כי יצאה נפשו אל פאת היער ובבואו אליה מצא בה בקתת ציידים ובה מלוא אבוס חציר לצבאים ודרגש ללינת אדם, ומכיון שנפחד היה ונלאה מפחדיו האריך שהותו בה.

אות שלישי בא מרחק חודש רכיבה מן הבירה.

האדמה שוב אדמת ציה צחיחה וחרבה, אלא שפניה לא לוח מישור המה כי אם קמטי הרים.

רכב הגובה על סוסו ורכיבתו לאה. לאה היא לו ולאה היא לרכשו ולשניהם לאה היא מחמת החום הצורב הניגר על הארץ כאש נוזלת מכדור השמש הלבן שפרום רקיע ומן הכחול של כיפת השמיים והארץ השחונה משיבתו מכל בקעי שממותה והוא ממלא את האוויר הדומם וצל למפלט אין כמלוא העין. בתוך יקום זה של חום רוכב לו גובה-המסים רכיבה לאה של שררה קשה ואין בלבו מחשבה בלתי אם זאת כי קרוב קץ המסע ואך שרשרת גבעות אחת ואחרונה עודה מפרידה בינו ובין הכפר אשר אצל הגבול.

אט פסע הסוס מחמת החום הכבד והרוכב שמט ראשו על חזהו וידיו אוחזות במושכות ברפה ובבלי-דעת והוא גם ותמונות תנומתו הן קורות-בתיו המצילות של הכפר אשר אצל הגבול. מן-הסתם שוקע היה בתנומתו המעולפת ובחזיונות חלומו לולא נייעור לפתע, נבעת ונדהם משום עמידת סוסו על רגליו האחוריות וצהלתו שאימה בקעה ממנה יותר מאי-פעם בעבר. פקח גובה-המסים את עיניו והנה איש מצורע עומד בדרכו, עור פניו אכול שחין, ארובות עיניו ריקות וזבות דם, ידיו לבנות מן הנגע ואצבעותיהן קטומות. נתן המצורע בגובה-המסים מבט עיור ולא אמר מאום אך מן הדרך לא מש. השיב לו הגובה מבט רואה ומשך את מושכות סוסו לאחור והסוס זע מעמדו חוזר על עקבותיו עד אשר הטחו אדוניו מן הדרך ועקף את המצורע בדהרה ולא ישוב אל המסילה אלא בריחוק רב ממנו.

מצורע כי ייקרה בדרכו של איש באור היום את מבשר-רעות הוא שלא נודעה סגולה כנגדו בלתי אם שהות בבית-טהרה עם יוצאי בית-החפשית. הלך הגובה אל בית-הטהרה ושהה והאריך שהותו שם.

מחמת שלושת האותות הללו והשהיות ששהה בגינן נשתהה בואו של גובה-המסים אל הכפר שאצל הגבול ופגע בו בליל קרות הדבר ההוא.

ג

אותה שעה לא ידעו בני הכפר על גובה-המסים שקרב ובא והנה הוא עוצר את סוסו על גבעה אחת משרשרת-הגבעות שמאחריהם ומתבונן בהם, ולא ידעו על אנשי הארץ הרעה שקרבו ובאו וירדו עד מחצית מדרון-ההר ונעצרו שם והשקיפו על בני הכפר ועל בתי תושביו. לא ידעו בני הכפר את הבא מאחר גוים ולא את הבאים כנגדם כי שקועים היו בגירוש השטן כמנהגם בשעה זאת ערב-ערב, ומתוך ששקועים היו עמדו כפופים, וראשיהם רכונים לארץ ועיניהם עצומות כדין וכפולחנן. ומשמרות להזעיקם לא היו להם, כי מעודם לא הוצרכו בני הכפר למשמרות. למשמרות מעורף לא נזקקו כי מימיהם לא פקדם משם איש זולת גובה-המסים, שאף כי מלאכתו בויה אין כוונתו להרג וצרכי הרשות מן הדין הוא לקיימם אחת לשנה ובלבד שלא ירבו. ולמשמרות נכחם לא נצטרכו כי מעולם לא עבר איש מאנשי הארץ הרעה את חומת הגבול לפני אנשיה כחידה נוראה הם לתושבי הכפר, וכדי שלא יראום לעולמים הרי הם מקיימים את מצוות גירוש השטן אל מעבר להר הגבוה כי שם משפנו.

אין בני הכפר רואים את גובה המסים ולא את אנשי הארץ הרעה, אך הגובה רואה גם רואה את הסכנה הקרבה ויורדת על הכפר מן ההר שממול. אחוז-אימים הוא עומד ולא יידע נפשו. שני רצונות מתרוצצים בקרבו. רוצה הוא ליסוב על עקבור תיו ולדרבן את סוסו ולנוס בדהרה גדולה בטרם תשיגנו יד השטן. רוצה הוא לרדת אל בין בני הכפר ולהזהירם בזעקה גדולה מפני השטן הקרב ובא. בתוך כך יושב הוא באופפו כמאובן, לא ינוע ולא יזוע, מינעליו בארכופיהו, פיו פעור, מחנק בגרונו ועיניו ניבטות נכחן.

מולו, כמטחוי ירי קלע, עומדת על מורד ההר קבוצה של בריות משונות. לפלא היא עמידתן בעיני המסתכל, כי מורד ההר כחומה תלולה הוא אין זיו ואין צוק לאחוז בהם וכיצד נצמדו לו ולא יפולו? אך יותר מעמידתן הרי צורתן לפלא היא בעיני המסתכל שבריות כמותן מעודו לא ראה ויודע הוא ידיעה בטוחה כי אף איזו בן-מינו לא ראה כדוגמתן מעולם. דמויי אדם הם הללו ואף-על-פי-כן לא יכוננו בני-אדם. גונם לבן הוא מראש ועד כף-רגל—וכבר מבקש המסתכל תיקון בלבו: הלזה ראש ייקרא? הלזו ייקרא רגל?—ואין בהן צבע זולת אותו לובן הבולט על רקע קיר המדרון השחור והחלק כראי. תנועותיהן רכות וזריזות, רחפניות ומחליקות כשל נחשים, עד כי לא תכיר היכן סופו של זה והיכן תחילתו של זה, ופתאום נתפרדו והיו כל בריה לעצמה ושוב התגודדו לציבור מזור רב-אברים.

ד

עתה כילו בני הכפר את תפילת קללותיהם והיה בהם אחד שפקח ראשון את עיניו ונשא מבטו ונתן קולו בצוויחת עיועים וכמוהו כן עשו האחרים והיה שדה פולחנם כמו ניתק ממקומו ונישא על כנפי צוויחתם. אך איש מהם לא זע מעמדו, כי עדיין לא מצאו נפשם בראותם את עולם אמונתם מט בן־רגע, בראותם והנה כל פחדיהם ופחדי אבותיהם לדורותם לובשים צורה ויורדים עליהם להכחידם. רק כנוע הבריות הלבנות בחומת ההר השחורה מטה כמו שבה רוחם של בני הכפר ונסו איש אל ביתו והאמהות אוספות את ילדיהן והאבות פוקחים עין על נשיהם בניהם ובנותיהם לבל תחסר מהם נפש במנוסה הזאת משפחה לביתה, ואולם אם גם שבה אליהם רוחם לא מצאו תושיה ולא מצאו עצה, כי אם להיסגר משפחה־משפחה בביתה.

רחבת התפילות רובצת ריקה, מנומרת צללים ארוכים שבתי הכפר מטילים עליה בשעת בין־ערביים זו, באור האדמוני של השמש המעריבה יורדים לאטם ענני האבק שהעלו רגלי הנמלטים בחפזון מנוסתם, יורדים ושוקעים ואינם. רחבת הכפר ריקה, רק צללי הבתים מוטלים בה בקווי־אלכסון מצטמקים והולכים כפנות השמש, מצטמקים ואינם.

נתפלג גופם הנחשי של השטנים הלבנים, נתפלג ונתפרד ונתפצל והחליקו שטן־שטן על מדרון ההר השחור עד מרגלותיו ופני כל שטן אל בית מבתי הכפר ומספר השטנים כמספר הבתים ורק אחד יחסר. הבית שאין שטן עולה על פתחו לא בעי־בורו של הכפר הוא שוכן כי אם בטבורו, לא נעלם ולא נסתר ולא סמוי מן העין אלא נראה לעיני כל והרבה שטנים ריחפו על פניו ברחפם אל בתי תעודתם ואל הבית הזה לא בא גם אחד מהם. ויהי השבר כמו לו ידע כל שטן את הבית היעוד לו ידוע מראש וידוע היטב, כי לא היתה בהם מהומה ולא מבוכה והישר ובטח רחפו שטן־שטן אל הבית המופקד בידיו והמופקר לו. ורק בית אחד לא הופקד ולא הופקר ואין דמות אצל פתחו.

דומיה היתה, איש מבני הכפר לא הוציא קול מגרונו בין כתלי ביתו, גם תינוק לא בכה שם. השטנים, אם קול להם, לא השמיעוהו. צבאו על פתחי הבתים בלא ניצ כמחכים לצו.

עד־כה־וכה ירדה אפלה על הארץ ושחור הבתים לא נראה עוד ורק לובן השטנים הפציע מתוך העלטה, הפציע ולא זע כממתין לפקודה. מקץ שעה ארוכה האיר מעל לרכס הגבוה, מעל לגבול הארץ הרעה, נוגה שמיימי התולך הלוך ואור והוא הילת זוהר לסהר העולה משם ובא, הנה הוא עומד מעל ראש ההר והנה הוא במלואו, ענק ומכסיף ושגיא.

נתן הסהר את הצו.

החלה חינגת הלילה הסהור.

מבעד לחרכי הדלתות הנעולות, מבעד לסדקי האשנבים שבקיר, מעל לגגות השטן־חיים ומתחת ליסודות ובעד הכתלים העבים חדרו השטנים אל הבתים.

חבקו שם שטנים את עלמות הכפר להתפיח כרסן מזרעם, והתרפקו שם שטניות על גופות עלמים להפרותן בזרע אנוש, והנקו שטנים תינוקות וטף שבכפר ואבות ואמהות עומדים ומתבוננים כהלומים ואין ידם שלוחה במרצחים, והורגים שטנים את אנשי הכפר ואת נשיו ואין הבנים מגינים על הוריהם כי אם יפגו ראשם מהם כלא־רואים.

כל לילה־הסחר ארכה החינגה וההלילה. כל הליל נתערב זרע שטנים בזרעם של בני הכפר, כל הלילה נשפך דמם של הרוגי הכפר, ורק דם שטנים לא נשפך, כי לא נפלו בהם חללים וכל רע לא אונה להם ואם יש דם בעורקיהם אם לא אין איש יודע. וגם מי שנותר בחיים אחר הלילה הזה לא ידע לומר מה דמות לגוף השטנים ומה דרך מישגלם.

ה

כהאפיר השמיים סביב הסחר המחוויר נמלטו השטנים מבתי הכפר. כהווריד השמיים מול השחר המפציע עלו וטיפסו על קיר ההר השחור והלבינו בו ונצמדו אליו ועמדו בו שעה קלה כניבטים אל הכפר שלרגליהם, וכשם שנתפרדו עם ליל כן נתמזגו עם בוקר ושבו והיו לגוף נחשי אחד שאבריו מרובים וכך ריחפו במעלה ההר ונעלמו מעבר לרכסו, הלא הוא גבול הארץ הרעה.

יצאו שארית הפליטה מבני הכפר אל רחבת התפילות להתאגד בה בפולחנם, כדרך פט מדור־דור. את הרוגיהם נטלו עמהם ושמו גופותיהם בשולי הקהל והתבוננו בחיים ובמתים ומנו את אלה ואת אלה לבלתי ייעדר איש ולפתוח בתפילה כמדוי־בוקר. מנו ונשאר ספק בידם, חזרו ומנו ולא פתחו בתפילה. מבוכה קמה בהם ומהומה והתרוצצו אלה בין אלה וביקשו את מי שאינו עמם אם חי הוא אם מת. שיגרו מתוכם שליחים ללכת מבית אל בית ואת מי שימצאו להביא אל הרחבה אם חי הוא ואם מת.

הלכו השליחים מבית אל בית וכל הבתים פתוחים לרווחה ונפש אין בהם, לא גוף ולא גופה. הלכו עד שפקדו בית אחד בטבורו של כפר והנה פתחו סגור. הת־דפקו עליו, דחפוהו בחזקה עד שנפתח לפניהם ונכנסו בו. ראו ורצפתו נקיה אין בה כתמי דם, ראו ודרגשו נקי אין בו כתמי זרע. הסכינו עיניהם עם האפלולית הצוננת ומצאו אשה ניצבת בפינתו. אמרו לה צאי עמנו ולא יצאה. הוציאוה בחזקתה. משראוה באור היום הופו תדהמה רבה. זרה היתה בתוכם, נכריה בכפר, לא כשל נשיהם חזותה ולא כשל בנותיהם. מעודם לא ראו שכמותה. רמת־קומה ובר־עלת־גוף היתה, עור פניה לבן ולחיה ירוד, שעה אדמוני יורד על כתפיה באשד־אש, שדיה מלאים וכמהם בטנה ומתניה וירכיה החטובות ושוקיה וזרועותיה והיא גבהת־רגליים וכל מלבושה כתונת קנבוס דלה ועפרורית. הכל בה שונה מנשי הכפר שעורן שחום ושדיהן זעירים ושערן שחור ואפילו קומתן תמירה תמיד גופן צנום וצמוק, כך בצעירות שבהן וכך בזקנות. אבל הנורא שבה לא בגופה אף לא בגוף פניה כי אם בעיניה. אלו לא עגולות הן כשל בנות הכפר כי אם משולשות.

קדקדיהן נושקים לגבינים הדקים ואדומי־הפלומה, בסיסן שעון על עצמות־הלחיים, ואישון אין בן ומאום אין בן בלתי קשתית מימית חסוכת מבט וצבע. הביאזה אל תוך שארית הפליטה ואמרו היכן מצאזה. שאלו איש את רעהו מי דר בבית זה מקודם ולא ידעו. כפרם כל־כולו שלושה תריסרי בתים ויודעים הם איש את זולתו כאשר יידע אדם את עצמו וכל פינה בכל בית נהירה להם היטב והנה שיכחה משונה נפלה בהם ואין איש זוכר מי היו בני הבית ההוא ומי בעליו עד ליל הפורענויות שפקדם.

ביקשו לשאלה ולא עלה בידם. את לשונם לא שמעה ואפילו הבינה את קושייתם לא גילתה להם במבטה כי מבט אין לה. החלו בנות שארית הפליטה להלום בה ולסרוט את גופה, החלו בני השרידים להכותה ולצבוט את פטמות דדיה, שפה מפיה לא הצילו ורק אנקה גונחת עלתה מגרונה כמתוך חנק.

אמרו הריבות נבדקנה אם בתולה היא. אמרו ובדקו ומצאזה בבתוליה. קפץ רוגזן עליה כי אחר הלילה ההוא לא נותרה עוד בתולה בתוכן, תינוקות נהרגו ואמותיהם עמן וכל העלמות זרע־שטנים נובט ברחמן.

אמרו הבחורים נדענה. לא היה בהם אחד שידע טעם אשה, כי בלילה ההוא נהרגו כל הנערים ואבותיהם עמם ועלמים שמילטו נפשם מן ההרג במשכב־אימים עם שטניות מילטוה וזכרותם טומאה.

עוד בא וקרב הראשון לדעת בתולה בת־נכרים ועוד היא מוטלת על גבה וכסותה מופשלת עד מתניה, ובנות הכפר המגועלות בזרע שטנים עומדות סביבה במעגל ומוחאות כפיים בקול גדול ורוקעות רגליים בעפר רחבת־התפילות ומנבלות פיהן בקריאות עידוד לעלמים לבוא אל הזרה ולשכב עמה על־ס־עלם כתשוקתו, והנה רעש יורד מן השמיים ירוד ובוא וצל נופל מן השמיים נפול ובוא, והרעש מחריש את קריאות העלמות ואת קול מחיאת כפיהן ואת שאון רקיעת רגליהן, והצל מעיב על אור השמש ממעל והוא מוטל על גוף הבתולה מתחת והוא מליט את עירומה ומעטה עליה עלטה ולא תיראה עוד ערוותה ותשוקת העלמים כלא היתה.

נפלו שרידי לילה־ההריגה אפיים ארצה לבל יראו את מיסגל האל עם הבתולה. אטמו אזניהם לבל ישמעו את קול אלוהי השמיים מרעים מלות של בעילה ואת גניחותיה של בעלת העיניים המשולשות.

משפסקו הרעמים מהלום בתופי אזניהם האטומות והם דימו בנפשם כי תם מעשה הזימה, הרימו ראשיהם לאָטם ואור השמש מאיר כמקודם ובאמצע המעגל אין מאום. לא ידעו אם נטל עמו אל־השמיים את הבתולה אל בינות לענניו ואם היא נטלתו עמה לאשר הלכה.

מתוך שביקשו לדעת כל סתומותיה, קמו והלכו אל ביתה שבלב הכפר, שמא חזרה אליו. באו ומצאזהו ריק מאדם. התבוננו סביבם והנה על הכותל תלויה זגוגית שלא ראו כמותה מימיהם. מי שעומד מולה רואה בה את בבואתו. נבהלו למראה דיוקנותיהם, כי ראי חפץ לא ידעו. כתום בהלתם הראשונה מיד אחזתם פליאה חדשה כי כל מי שדמותו נשקפת בזגוגית־הקסמים לא כהחיותה היא נשקפת אלא

ידי כל מסתכל לופתות כד חרס גדול ומביאות אותו אל שפתותיו וראשו נטוי לאחור ובא הנוול אל פיו ושתה. והרי לא כך הם ניצבים מול המראָה, שידיהם ריקות וכד אין בן ואין משקה מרווה את גרונם. התמידו בהסתכלותם בזוככית־הכישופים, כי קורות הלילה והבוקר והשעה הכשירו את נפשם לאמונה בנסים ונטעו בהם אורך־רוח ועתה ידעו כי סוד התמונה סופו להיגלות. והם יעברו על פני הראי עלם ועלמה כפי סדר עמידתם וכל אחד מהם ידיו שמוטות לצדדים ובמראָה אוֹחזות הן בכד ומביאות אותו אל פיהם והריהם שותים ממנו. פעמים הרבה עברו על־פני הראי ונפשם יוצאת אל תעלומת המראָה ובוטחת כי תמצא את פשרה, והנה בעולת האָל ניצבת בזוגית האדמונית, ניצבת בפנית הבית כמו שמצאוה השליחים ומבטה אל ריצפת העפר. ראשונים הביטו שמה השליחים, שידעו את פינת עמידתה בפית בטרם יוציאוה, והנה במחשך בפניה עומד כד חרס כזה אשר בראי. הביאוהו אל פיהם כמצוות התמונה שבזוגית ושתו ממנו והעבירוהו זה לזה, זו לזו. כיוון שהחלו בשתייה לא הבחינו אם שיקוי־עגבים הוא זה או מי מעין מרווי צמא. עם ששתו והוסיפו והנוזל לא תם ומכובד הכד לא נגרע, ידעו כי מי־טיהורים הם אלה שנידבה להם אהובת האָל, לקטול זרע שטנים בבטני העלמות ולהדיח את טומאת השטניות מאברי העלמים.

אותו יום מנהג חידשו בני הכפר במנהגי אבותיהם. לא רק תפילת גירוש השטן הם אומרים בוקר וערב כמדור־דור כי אם תפילת הודיה מוסיפים הם עליה לאהובת אלוהי־השמיים, שאיש מהם לא ראה בבואה אל הכפר ולא בצאתה ממנו, שהכל זממו לטמאה והיא את כולם טיהרה ובזכותה יפרו בני הכפר וירבו והולידו בני אנוש. יהי שמה של אהובת אלוהי־השמיים מבורך לעולם־ועד.

1

סבב גובה־המסים וחזר על עקבות רכשו ועשה דרכו אל הבירה באין מפריע, לא פגר סוס ולא חרמש בקרחת־יער ולא איש מצורע בדרך. שב אל הבירה וארנקו ריק אך בפיו סיפור־הפלאים. ואם קפץ עליו רוגזה של הרשות בגלל קופתו הריקה, שכך לשמע סיפור־הפלאים שבפיו, שכך ונתרצה.

נופעלי ישראל לחבלים בע"נו

רנות־גן

תעשיות יוטה לישראל בע"נו

בני־ברק

צבי אפרת : את אוכורת ביתכם

את אומרת ביתכם
והלילה יורד על פניך
חוגג

מרחקי זכוכית

מרחקי זכוכית מלאת-עינים.
לחש-ידיך אוכד בגני-צעקה—
מרחקי זכוכית-מלאת-עינים
יאור צלול. חגי מבט כצפרים.
השקט הפתוח והחשך—
געש הים בורידך נחבא.

את אומרת אויר
והאור הנורא מהדהד
בדמדומי לאטו בטרם
תפרחנה מלים בבשרי

את אומרת מקום
ואין תחת השמש—
מקום

שעוני הקול

כבוים אל עצביות האור
הלא-מכר עוברים בי
מגדלים בשפת דממה
אחרת. גם שעוני הקול
צופים אלי מחיגי-שתיקות
מעבר לדמם.
העץ הערירי שצמח בי
נפלא נגהות נעזב
בשולי החלום—
קשת שתיקות עתיקה תמרה
לקראתי מן הלילה
דרכי לבנה מפלאות וגבהות.
באישוני עולות ערי החג—
תקותי צפרים שאינן עיפות.

גלית חזן : שני שירים

כמו אשת לוט
להסתובב אחת ולא עוד אל האש והגפרית
ואחר-כך לחזות בחלוף העדנים
בהתחלפות האבנים וההרים
בהתהדק המדבר אל תבניתו
בשוב המים מן הים אל הרקיע

כמו אשת לוט
לשלח מבט אחרון אל הר הגעש
ואחר-כך לסגד לכבויים של הלעות
להרגעת הרעשים
לאבנים המצמיחות דממה

כמו אשת לוט
לחדל מן המנוסה
להשתקע בבדידות שבין רקיע ומדבר—
אינני מנסה.

★

הפעמונים בעמק.
עוד שעה ילך הערב לעמת הלילה
ואחר-כך יתם המאבק.
ישוב ישלט על נחל דמעותי
החשך הלוטף מכביד כמו איש.
פלגי זרמים, חורטים בסלע שתחתם.
יבא החשך יאסר אותם באגרופיו.
הסלע שפלגי חותרים בו הולך ונחלש.
יטיל החשך את עצמו כסכר על מימי.
טפים טפים נחנק יובל מריי.
החשך בא שותק. עבה. אבי.

יגאל בן נתן: ללא כבלים

קרירות נעימה שררה בחדר־ההמתנה. קירות צבועים פסטל בהיר הבהיקו באפלוד־לית. היה שם שולחן קטן, מכוסה מפה ירוקה, ועליו ערימת שבועונים ישנים. כיסאות היו מסודרים לאורך הקירות. בפניה עמד ארון לא גדול, בעל צורה מיו־חדת, זרה לאווירתו של החדר. באגרטל־פרחים, דמוי חרסינה עתיקה, היה זר של שושנים נובלות.

הסב ראשו. השתדל להתבונן החוצה, בעד החלון. כאשר הגיע אל המרפאה, בשעת בוקר מאוחרת, מצא שלושה אנשים מחכים בתור. אחד מהם, שמן וגבה־קומה, גובה־המסים בשכונת, היה מוכר לו מביקוריו השכיחים במשרדי העירייה. התפתחה ביניהם שיחה ערה על מדיניות המסים במדינה. טען שהממשלה והעיריות עוברות במעשיהן כל גבול. שהיתות. משוא־פנים. ביזבוז. הגובה, אדם שופע עליצות וטוב־לב, הניע בראשו וצחק בהנאה, כלמשמע בדיחה טובה.

לבסוף נותרה לפניו אשה אחת בלבד. לבשה שמלה פרחונית, כובע מעוך־צורה, גרביים ארוכים.

"ודאי דתיה", חלף הירהור במוחו.

סל־ירקות היה מונח לידה. יישרה אותו פעם־בפעם כדי שלא יתהפך. גווה הזקוף העיד על מתיחות. לשמע כל רעש פתאומי, שהגיע מן הרחוב, התבוננה לצדדים ביראה.

"מדוע היא נפחדת?" תמה.

חיך לעומתה בהבנה, בעל־כרחו. כאילו ירד לסופו של דבר שעד עתה נעלם ממנו. הסב ראשו ממנה כדי שלא להביאה במבוכה. כך, על־כל־פנים, נדמה היה לו.

דלתו של חדר הרופא נפתחה באחת. האשה קפצה על רגליה בבהלה. סל הירקות התהפך. תפוזים אחדים התגלגלו לכל עבר. אנחת ייאוש נתמלטה מפיה. בלהיטות גחנה לאספם. קם ממקומו כדי לעזור לה, אלא שנעצר משנתקל במבטו של הרופא. ראה זיע קל, בלתי־ברור, חולף על פניו החלקים של הרופא. הדלת נסגרה אחריהם. נותר לבדו.

"דבר־מה מוזר היה באופן עמידתו של הרופא", לא הירפה ממנו ההירהור.

שמע צליל־קולות עמום מעבר לדלת־הזכוכית האטומה. קולה של האשה היה צר־חני, מבוהל. חפץ לדעת מה לה ושמא ביכלתו לעזור במשהו.

באחרונה גברה רגישותו לסובב אותו. הבחין בפניהם של אנשים בסימנים דקים של מורת־רוח, שמחה, או אף איבה, שקודם־לכן לא נתן כלל דעתו עליהם. תמה אם יש לכך קשר כלשהו אל מצבו הגופני.

מצב־בריאותו נידרדר בחדשים האחרונים. כאבים עמומים בבטנו, חוסר תאבון, הרגשת קבס, חולשה כללית. ייחס זאת לאופן הכנת המאכלים של רעייתו. "מכינה היא ארוחות כאילו רק שלשום התחתנו", התבדה בטפחו על כרסו. "בל תשכח בני כמה הם. הגיל עושה את שלו. אינו יכול לשאת עוד מאכלים שומניים. תכין בשבילו תפריט צנוע. הרבה ירקות, פירות".

"וכי מה הוא סח?" התרעמה. "מומן חדלה מלהכין מאכלים שומניים. סכנה. בזמנים המודרניים. מניחה היא כי זלל מאכל לא טרי. אולי בעבודה. תרופה משלשלת ודיאטה קלה לימים אחדים—והוא יבריא לגמרי".

החלה להכין לו לבית־הספר שני כריכי־גבינה על מקום כריכי הנקניק, שערבו לחיפו במיוחד. בהפסקה־הגדולה שתה את התה בלא סוכר. קופסת סכרין נמצאה תמיד בתיקו. נמנע מאכילת מטעמים כבדים, עוגות, ממתקים למיניהם.

כאביו פחתו לתקופה קצרה, אלא שכעבור חודשי־מים נתקף ייסורים קשים. היה מקיץ משנתו בלילות. זיעה קרה ביצבצה על מצחו. התהפך על משכבו ונאנת. המצעים הקמוטים נתחפכו בעורו. השעות התמשכו ללא תיכלה.

בבקרים נראָה תשוש ועייף. עיגולים כהים הופיעו תחת עיניו. הפסיק לחלוטים את העישון. הסיגריות עוררו בו בחילה נוראה. התלוצץ שהיה כאן חסכון ניכר בתקציב־ההוצאות של המשפחה. ידע שלא הצליח להוליכה שולל. תווי־פניה הביעו עקשנות.

"עליו לפנות לרופא ולעבור בדיקות יסודיות", אמרה בשעת ארוחת־הבוקר, כשדחה מעל פניו בארשת תיעוב ביצה מבושלת. "איננה יודעת. אפשר שלקה באולקוס. גם אביו סבל מאולקוס בגיל־העמידה. מחלה משפחתית. בל יזניח את בריאותו".

משום־מה חפץ להתנגד לדבריה, אך הרגשת קבס מעיקה מנעתו מלבטא את הר־גשתו. נשען אהור מתוך חולשה. רוח־בוקר נעימה הביאה פנימה את קולותיו של הרחוב. צעקות ילדים, אופני עגלה, מכוניות, ציפרים. כאב חד חתך בכני־מעיו. פער את פיו לרווחה ונשם עמוקות. דימה כי חיה נעלמה כוססת בבשרו. צמרות עצים עבותים התנועעו בגינה הציבורית הסמוכה.

"השרשור נפוץ בעיקר בארצות אירופה. מתגלה בארץ לעתים רחוקות בלבד. זהו היצור היחיד המפיק את האנרגיה הדרושה לקיומו על־ידי פירוק פחמימות הגליקוֹגֶן ולא על־ידי הטמעת חמצן בתאי הגוף, תהליך המתבצע בגופם של בעלי־חיים אחרים".

הרצה על הנושא בכיתות הגבוהות של בית־הספר, משתאים עקבו התלמידים אחר תנועותיו. הגיר חרק משהכין על הלוח שרטוטים מתאימים. השתדל שלא ירגישו התלמידים בחיובו.

זע על כיסאו בקוצר־מנוחה. נשך את שפתו התחתונה. היתה זו הרגשה מפחידה, מאיימת. לדעת שהיצור המבחיל רוחש בתוכו ונזון מבשרו.

כאילו נעשה חלק ממנו.

קול צעדים מהירים עלה מן החדר הסמוך. הרופא פתח את הדלת לרווחה. ציפה

בנימוס לפרידה. האשה הוסיפה להכפיר עליו דברים. הסתלקה באי-רצון. לא הסתפקה בדברי הרגעה ועידוד. הרופא קרב אליה ככל האפשר. חפץ לקצר את שהיה תה. הביטה בו בעיניים מלאות אמונה. ניפר בה שדבר-מה מטרידה. בקול רם חזרה על הוראותיו, ליתר-בטחון.

"תבוא לביקור נוסף בשבוע הבא. כן. הוא מקווה. אם מצבה לא יחמיר". הרופא חייך, נטה הצדה, החווה קידה קלה בראשו. הניח לו לחלוף על פניו וסגר את הדלת לאטו. שב אל כיסאו שמאחרי השולחן. ארשת-פניו היתה מהוררת.

לבש חליפה גזורה על-פי צו אופנה ישנה, אפודה חומה, ועניבה צבעונית רחבה. לחייו המגולחות למשעי היו מכוסות רשת ורידים דקה. ענד טבעת גדולה לאצבעו. החדר היה מרוהט בסגנון ישן. כורסות כבדות מצופות עור שחוק, שולחן-עץ מוצק, ארון מלא ספרים בכריכות בד, אגרטל שבו שושנים אדומות. צרור עטים בעלי ציפורן היה קבוע בכך מיוחד.

מילמל את שמו של החולה, כשחיפש את כרטיסו בקופסת-הקרטון השחורה. תווי-פניו הביעו התרכזות. קמטים דקים נקמטו בחולצתו המעומלנת. חיפך כפות-ידייו זו בזו. עיין בכרטיס בכובד-ראש. עיניו התרוצצו מצד לצד בעת הקריאה.

"אדון נכבד", פתח פיו והשתתק מיד. תיקן עניבתו כמי שפלתה נשימתו. מצחו התקמט. התאמץ להתרכז ולנסח את אשר בפיו לומר.

בחדרה ציפה למוצא-פיו של הרופא. בלי-משים הזדקף על מושבו. תשומת-לבו נמשכה לאצבעו של הרופא המוכתמת בניקוטין. הציפורן המטופחת תופפה על הכרטיס הלבן.

"ישמע-נא..."

הרופא הוציא ממחטה מכיסו וקינח את זיעתו. תווי-פניו הכבדים הביעו יושר. דיבר בקול אטי ושקול. נעץ עיניו בנקודה מסוימת בחזהו של בן-שיחו. הסביר עצמו בלשון יבשה.

"עליו להודיעו כי לצערו הרב נתאמתו חשדותיו. אינו סובל מאולקוס, כפי שחשב תחילה, אלא—ועתה ברור לו הדבר בתכלית—מחלתו רצינית הרבה יותר. יכין עצמו לשמוע הכל. אין בדעתו להסתיר ממנו דבר. גידול סרטני נתגלה בקיבתו. כן, התצלומים גילו גידול סרטני".

ניענע ראשו באטיות. גביני עיניו התכווצו בחומרה.

"סרטן?! המלה פרצה מפיו מאליה, בנשיפה. צמרמורת חלפה בגופו. עדיין לא קלט את משמעותה.

הרופא הוסיף לנענע בראשו. שפתיו נתהדקו. בקצות אצבעותיו הרים את הכרטיס ועיין בו שנית, מבקש לרענן את זכרונו.

"הבדיקות המעבדתיות שנערכו אצלו באחרונה גילו את הגידול הממאיר. יידע-נא כי הגידול נמצא בשלבי-התפתחות מתקדמים. המימצאים הוכיחו זאת מעל לכל ספק. רקמות רבות הושחתו ללא תקנה. כן, באופן החמור ביותר. יהיה עליו

להיכנס בעתיד הקרוב לבית-החולים. תעודת-כניסה כבר הוכנה בשבילו. הנה, יקחנה. לא יוצרך להתרוצץ ולטרוח. הסידורים הדרושים נעשו. מכיר הוא אותם, לא כן?"

ניענע ראשו בכובד-ראש. קיפל בזהירות את התעודה והכניסה לתוך מעטפה. סגר בקפידה את מגירת שולחנו. המתין עד שיגמור הלז לעיין במסמך. דיבר ביבש. "טיפול מתאים יינתן לו בבית-החולים. מחלקת חולי-הסרטן מצוידת במכשירים מודרניים ביותר. אל לו לחשוש. כל האפשרי ייעשה. כמובן. הוא עצמו יודע. דבר איום. אולם בימינו. הכל".

הרים כפות-ידיו בתנועה חסרת-אונים.
"סרטן".

שרוי היה במצב מוזר של טישטוש. התקשה להתרכז. זכר שיחה נשכחת דימדום במוחו. עוד בשבוע שעבר תיכננו להחליף את הריהוט בדירתם. חפצו להפוך אותה על פניה. לשנותה כליל.

בינור-לבינו סבור היה, משום-מה, כי שתי העובדות האלו, גילוי מחלתו וחדוש פניה של הדירה, אינן יכולות לדור בכפיפה אחת.

"האם...? חש מחנק בגרונו. "כמה זמן עוד נותר לו לחיות?"

"הממ..." הרופא בחן את השאלה מכל צדדיה. סקר את החולה בארשת-פנים קפדנית. "קשה לו להשיב. כפי שכבר אמר, הגידול הסרטני בקיבתו נמצא בשלבי התפתחות מתקדמים. מחלה זו היא עדיין, במידה מסוימת, תעלומה רפואית. אף כי על-פי נסיונו. זאת אומרת, בהתאם ל..."

שקל בזהירות את המלים. חשש לחרוץ מסקנה סופית.

גחן נכחו. שרירי קיבתו התכווצו בעווית. אצבע מכוסה ניקוטין תופפה בקצב מול עיניו. לא היה יכול לגרוע עיניו ממנה. תמה אם הרגשת הקבס תקפתו, בעטיו של המוות השוכן בקרבו או בגלל הידיעה שעת-הזה נתבשר על קיומו.

בדמיונו ראה חלל אפל, ללא גבולות. חמש ציפרניים מעוקלות הבהיקו בחשיכה. התקדמו לקראתו בלא רחש. זכר מסלוליו המשומנים של מנוף, כפי שראהו פועל באחד הנמלים. הציפרניים היו מכוונות אל בשרו. דם זרם בקילוחים דקים מפצע מאוס-למראה, נספג באדמה והותיר אחריו כתם כהה.

הקול הידהד מרחוק.

"אינו יכול לתאר לעצמו כמה אנשים מתים כיום ממחלת-הסרטן. מיטב הכוחות המדעיים בעולם כולו עוסקים במלחמה בסרטן ובחיפושים אחר סיבותיו. ישער בנפשו מה-קשה המשימה. והכספים המושקעים בהשגת המטרה. מכשירים. חמרים יקרים. כן, מה שאל? הו, בדבר אורך חייו. כיצד יוכל להשיב? שבויעים, אולי שלושה. אולי יותר. מי יודע? הדבר תלוי בגורמים כה רבים. יידע-נא, אין ברצונו להסתיר ממנו את מצבו. מבחינה קלינית הוא נחשב מקרה אבוד. אפשרות לרפוא שוב אינה קיימת. כמובן, בלי להביא בחשבון את הקלת הכאב עצמו. דווקא בשטח זה הגיע המדע להישגים מזהירים. אפשר מאד שבעתיד ייפטר הגזע האנושי לגמרי

מן הכאבים. כבר עכשיו אין הוא רחוק מכך. המדע יביא מרפא לכל סבלותיו של האדם. כמובן, אם לא תתגלגלה בינתיים מחלות חדשות.

זכר כי עוד עליו לתקן הערב מחברות אחדות. כתבו חיבור בפיתה בשעת השיעור בתנ"ך. רשם את הנושא על הלוח באותיות גדולות: "היחס בין נביא ומלך, לאור הקריאה בספר מלכים".

חי"ך. קריאת חיבורה של עפרה הסב לו הנאה. ילדה רגישה, נבונה. טיפלה בנושא מנקודת-מבט מקורית, רעננה. תענוג היה לקרוא את חיבורה.
"ובאשר למצבו..."

הרופא ליטף את פדחתו המזיעה. סקר את איש-שיחו בעיניים בוחנות.
"כן, באשר למצבו, יתנחם בכך שיכול הוא עדיין להלך על רגליו. יבוא בבקשה למרפאה מדי יום ביומו. יקבל פה את הטיפול המתאים. בכוונה-תחילה לא הורה להיכנס מיד לבית-החולים. הפץ להתחשב במצבו. לאפשר לו לערוך סידורים מתאימים. ודאי יש לו כאלה, מה? לאור מצבו המיוחד".

לא הצליח להסתיר את גיחוכו. היטיב עניבתו ונטל את אחד העטים.
"מאמין הוא כי פעל נכונה בהודיעו לחולה את מצבו האמיתי, מהגם שהמצב הגיע לידי כך שבאמת אין עוד להסתיר דבר. בכלל, תמיד הוא נוהג להגיד לחולים את מצבם האמיתי. חייב אדם להכיר את המציאות ולהתמודד עמה. זו דעתו. אינו מאמין באשליות. נוכח בזאת עוד לפני זמן רב. בעבר, כשעוד היה רופא צעיר, היו מספר מקרים. נו כן, מוטב שלא לדבר עליהם".

סקר בבלי-דעת את אזנו השעירה של הרופא. תנוכה השעיר רטט בשעת דיבורו. השערות העדינות זעו קלות. ריחדשא בא באפו. ראה גזעים עבים, מחוספסים. פטריות חומות, פינות מוצנעות, לבנים שרופות ששימשו כיריים.
"יכול הוא ללכת, אם רצונו בכך..."

קיפל בזהירות את אישור-הפניסה לבית-החולים והכניסו שוב לתוך המעטפה. קם על רגליו לאות שהראיון הגיע לסיומו. הניח יד כבדה, מקומטת, על שכמו של הלז. ליהו אל הדלת.

"בל יאבד את תקוותו, גם לא כאשר יראה מצבו אבוד לגמרי לכאורה. יאמין לו, שנים הרבה הוא נמצא במקצוע. רבות ראה בימי-חלדו. פעמים אחדות היה עד לניסים רפואיים. נוכח לדעת כי לעתים חולים מבריאים בניגוד גמור לכל הגיון רפואי. כיצד קורה הדבר, אינו יודע".

משך בכתפיו. כיון את השני לעבר חדר-ההמתנה. גחן מעט נכחו. מישו חלף על פניו. הדלת נסגרה בלא שאון. המסדרון רחש שאון פסיעות. כשהגיע אל הרחוב זכר לפתע שהשאיר את תיקו בלשפת הרופא.

ב

הרחוב רחש תנועה של שעת-בוקר משכימה. אמהות ותינוקותיהן בעגלות-ילדים, מכוניות טעונות אספקה לחנויות, נשים עמוסות סלים. פה-ושם ילדים אצים.

"ודאי נשלחו להביא מחברות ששכחו כביכול בבית".
 חיוך לאה הרחיב את שפתיו. הטה ראשו מעלה ופילבל בעיניו. הרגיש עצמו
 נישא. השמיים היו עמוקים מכפי הרגיל. ראשו הסתחרר עליו. קרירותם ליחכה
 את עורו. צלל. בלי דעת אם למעלה או למטה. הלחץ על אזניו גבר. כשחיינ מנוסה
 החוזר למעלה בתנועות־חתירה אחדות כך שב גם הוא אל המציאות, לאחר מיצמוץ
 מהיר בעיניו.

הסתכל עכשיו בשמיים במבט אחר. תכלת רגילה. פהושם צפו עננים על פניה.
 "כאילו הסתירו מאחריהם דבר־מה", חלף הירהור במוחו.
 נמצא מהלך בבלי־דעת לעבר בית־הספר.
 "חובתו, כלפי הילדים. הבחינות הקרבות".

מתיקות משונה חנקה את גרונו. הבחין סביבו בית־רבהירות בפרטים שונים ותוך
 כך נתגלו לו פרטים חדשים שעד עתה לא הבחין בקיומם.
 סדק בשימשת הנות. ציור מטושטש על גדר הלבנים. מסמר תקוע בעץ.
 קיננה בקרבו איזו הרגשה מזוהה. להסתכל סביב בפשטות ולדעת עם זאת בבירור
 כי המוות שוכן בקרבו. תמה אם המוות פוסע בעקבותיו, או כבר הפך חלק ממנו.
 כביש האספלט העלה אדים. השתדל ללכת על המדרכה, בצלם של עצי האודרכת.
 עבר חליפות מן הצל אל האור. הירהר עד כמה היתה ההליכה עשויה להיות
 נעימה אילו היו העצים קרובים יותר זה לזה.

פעם־בפעם החיש את הילוכו, בלי דעת על שום מה. לפתע נסוב בחטף לאחור.
 שריריו נדרכו מאליהם, כאילו ביקש מישהו לזנק על גבו. הבחין בשתי נשים
 מהלכות לתומן. התעלמו כליל מנוכחותו. תהה אם מסוגל מישהו להסתתר מאחרי
 אחד הגזעים. המשיך בדרכו לאחר שחלפו השתים על פניו.
 בית־הספר הזדקר לעומתו מפינת הרחוב. ראה קירות לבנים, עצי־פיקוס אחדים,
 אקליפטוס. שני עמודי כדורסל, גדר־ברזל ששערה נטוי על צדו.
 חוסר־המשמעת. התראתו הקבועה של המנהל.
 "אל תרשו לתלמידים להתנדנד על השער. הטילו עונש על כל מי שייתפס בשעת־
 מעשה".

גיחך. ניצוץ־הבנה חלף בעיניו.

"כאילו דאג מישהו שהשער יהיה נטוי תמיד על צדו".

גן־הירק של בית־הספר היה מצדו השני של הכביש. ראה גבות כפופים, ערימות
 עשבים שוטים שנעקרו, גליל חוטי־ברזל. התקרב אל המקום, מהצד שבו נטתה
 גבעת־החול לעבר האדמה המעופדת. כפות־רגליו הותירו אחריו עקבות ברורים.
 למטה היו הערוגות ערוכות למופת. קווים ישרים, בצבע ירוק, של חסה צעירה,
 צנונית, בצל, אספרגוס. שתילי עגבניות התרוממו בתמיכת חוטי ברזל.
 תלמיד הסתתר מעיניו של המורה וזלל בלהיטות קולרבי בשל. מישהו גיחך.
 תלמיד אחר נשען על כלי־עבודתו. פניו הביעו אכזבה. לא מצא אומץ בלבו לחקות
 את מעשהו של הזולל. השאר הביטו על המורה בציפייה.

התקרב אל הגדר. הפסיק להתבונן במעשי התלמידים, צריף-עץ ארוך, שרוב רעפיו שבורים, היה מאחרי גן-הירק. פעימות לבו גברו. גרגרי-חול קשים חדרו לנעליו. ביקש לחצן ולנער מתוכן את החול, אלא שלא הגיע לכלל-מעשה. דימה שיש בכך משהו מביש.

"התלמידים. עשויים לראותו".

הביט במבנה הישן שבו שכן בית-הספר לפני הקמתו של הבנין הגדול. שלש כיתות בלבד. ילדים בבגדי ח'אקי. קולות הומים. בחורף הגיפו את החלונות. נורות-החשמל הפיצו אור צהבהב. הגשם הקיש בקצב על גג הרעפים. החדרים מלאו אפלולית נעימה. עם בוא הקיץ הביאה הרוח בכנפיה את מתיקותם המבחילה של שקמים רקובות. נהג להוציא את הילדים מחוץ לפיתה ולהושיבם בחצי-גורן במדרונה המוצל של הגבעה.

הקיף עכשו את הצריף. מצא עזובה, עשבים שוטים, קירות עץ מבוקעים. ועדי-ההורים של בית-הספר, בתמיכתם של מורים אחדים, תבע זה שנים אחדות בתוקף להרוס את הצריף הישן ולהרחיב את גן-הירק. אך לבו של המנהל לא מלאו להיענות למבוקשם. פעם אחת נכנע לדרישות התקיפות, אך כעבור ימים אחדים, כשהיה צורך להזמין פועלים לביצוע ההריסה, שינה את עמדתו לפתע. דחה בעקשנות את הבקשות, התקצף, ואפילו הטח מלים חריפות. שמועה הילכה בבית-הספר כי פקידי מחלקת-החינוך דורשים להחליפו בתום שנת-הלימודים, אם אפשר יהיה להוציא את הדבר אל הפועל. המצדדים בהריסה החליטו משום כך להמתין ולראות איך יפול דבר.

התישב על אבן ליד הדלת הנעולה. נעליו התחפכו בעלים כמושים של עץ-השקמה. משהו כירסם אותו בפנים. בטש בעקבו באדמה. חסר-מנוחה היה.

"ההפך המוות חלק ממנו, או שהוא הפך חלק מן המוות? כלום אפשר שהמוות כובש בהתמדה את החיים שבתוכו? ושמה הם נסוגים מפניו אל מחוץ לגופו? ומה בצע בחיים האלה בכלל, כשפל עיקרם אינו אלא תעלומה אחת גדולה וסבל? ושמה המוות הוא הזדהות עם החיים עצמם? וכוחו של מי גדול ממי? והיכן מקומו שלו ביניהם?"

זע תחתיו באי-מנוחה. המחשבות נתפורו בטרם יספיק לרדת לעומקן. ראשו היה מרוקן. תווי-פניו נינוחו. שאון עמום מילא את אזניו. החזיק גבעול באגרופו הקמוץ.

...ההפסקה הגדולה. תלמידים שיחקו בחצר. במהירות סיים את כריכיו ויצא לחצר. שימש אותו יום מורה-תורן. השמש להטה במלוא עוזה. הבחין מיד בחבורה גדולה של ילדים מתגודדת סביב עץ-השקמה. מישהו הניף זרועותיו. נשמעו שריקות התפעלות. הצפיפות סביב העץ גדלה. פיות נפערו בתמהון. ציפו במתיחות לאינו התרחשות חשובה. התקרב אליהם, מלא השתוממות. הבחין למעלה בדמות קטנה. נשמעה חריקה צורמת של ענף סדוק. צמרת העץ זעה, ראה מכנסיים קצרים, כנף חולצה משורבבת, פנים חיוורים, מלאי פחד. המוות ריחף בין הענפים.

"עווי. התערבו. כולם הזהירו אותו. מדוע טיפס", רחשו קולות סביבו. צינה דקרה בבשרו. התאמץ שלא להראות כלפי־חוץ את הרגשתו. פקד על הילדים בקול שקט להתרחק. שמא יפול המטפס על אחד מהם, אם הס־וחלילה יקרה האסון. טיפס בזריזות על הגזע, לעבר המוות. שלוח שררה בתוכו. הרגשה נעימה של גבורה. ראה מולו עיניים שחורות, מבוזות, וגוף שברירי מיחל ברעד לבואו.

תהה מדוע לא פחד אז מפני הסכנה. כנראה משום שידע בוודאות כי המוות פרוש מחוצה לו, בלא שתהיה לו היכולת לכבוש את החיים שבתוכו. ואף־על־פי־כן, ואולי כבר אז, שכן המוות בקרבו?

צעקות החזירוהו אל המציאות. התרומם ממקום־מושב. הילדים הפסיקו עבודתם והניחו את כלי־הגינה בערימה אחת. לקול פקודתו של המורה לחקלאות הסתדרו בזוגות כדי לחצות את הכביש. אחת הילדות, בעלת שמלה קצרה ושערות שחורות, ניקתה את פניה המוכתמים. מישוהו פרץ בצחוק מלגלג. המורה חזר על פקודתו ביתר־תוקף.

"ואני מאחריהם, והמוות בקרבי, ואיש אינו חש בנעשה מאחרי", חלפה מחשבה במוחו.

הרגשת בדידות השתלטה עליו כשראה את הרגליים הקטנות חוצות בריצה את הכביש. המורה ניצב באמצעו ואותת למכוניות המתקרבות לעצור. השתהה מעט ואחר פסע בעקבותיהם. ביקש להיות עמם.

חצר בית־הספר סאנה במערבולת גועשת. תלמידי הכיתה הגבוהה, כיתתו שלו, קיבלו כדור מהמורה להתעמלות ושיחקו על מגרש־הכדורסל. תלמידי קטנים, שהעזו לעלות על המגרש, נהדפו בגסות. חבורה גדולה של משחקים בתופסת התפורה לכל עבר כלהקת צפרים מפותדות. שני תלמידים התנדנדו בהנאה על השער החורק.

"המנהל, אילו ראה אותם", גיחך.

בתנאים רגילים לא היה עובר בשתיקה על מעשיהם. היה גוער, מעיר, מתרה. הפעם לא חש כל רצון לראות מולו פנים מפותדות. התקדם לעבר פתח הבנין. הבחין בשנים מתלמידי כיתתו, נאבקים תחת עץ־התדהר. אחזו זה בכתפיו של זה, מלאי זעם פראי, עד שהצליח אחד להמעיד את חברו על־ידי הושטת רגל מאחור. קריאות התפעלות ליוו את מעשהו. המפיל התנפל על יריבו ללא שהות, התאמץ להצמידו אל הקרקע.

התקרב אל מעגל התלמידים הצפוף. התרומם על קצות אצבעותיו, למען ייטיב לראות את פניו של המופל. ראה טיפות זיעה גולשות, עורקי־צוואר בולטים, לחי מעוותת. גלגלי־העיניים נעו באי־אונים. סביבו היו פרצופים מגחכים, סקרניים, מלאי ריגשה. לא חשו בנוכחותו.

המופל אחז בשערותיו של יריבו וניסה למשוך את ראשו לאחור. "לא בסדר! מנוול שכמוהו. ירביץ בו עד מוות! לא להסס!" צרחו הקולות.

יד קמוצה נחתה על הפנים המאומצים. אימה היבהבה בעינים הכחולות, למשך חלקיק שניה אחד. המבט החרד ניסה לעצור את האגרוף. טיפות-דם פרצו מול עיניו. לא ידע מניין הופיעו. שמע קול מחרחר. אברים התעוותו לנגד עיניו בנסיון-שווא להשתחרר. רצה להרים ידו כדי להפסיק את ההיאבקות, אלא שלא היה מסוגל להוציא את רצונו לפועל.

תמה אם הבחין בהבעת תקוה חולפת על פניו של המופל. הלז הצליח להתהפך על צדו ואזר את כל כוחותיו כדי להשתחרר מחיבוק היריב, אך הוצמד שנית אל הקרקע. ושוב חלף איזה ניצוץ בעיניו.

"המבט הזה, בעיניו. ההקלה ולפתע הייאוש, כאילו חלף המוות על פניו". ראה מחזה אחר לנגד עיניו. טיול עם הכיתה אל הירקון. מים עצלים, מטונפים. עצי אקליפטוס שענפיהם כורעים מעל האפיק. משק משוטיה של סירה חולפת. זכר פרצי-צחוק, מעשי-שובבות ופריקת-עול. אחד התלמידים התקרב אל אפיק הנחל והשליך אבן המימה. מישוהו התקרב אליו מאחור והעמיד פנים כאילו ביקש לדחפו. אסף סביבו את הילדים. טון מתריע, תקיף, בקע מגרוננו. "אוסר הוא עליהם להתלוצץ בדרך זו. הרי אינם עוד ילדים קטנים. האם אינם יודעים כי מי הנחל נגועים במחלת הבילהרציה? כן, למי הירקון כוונתו".

זעמו גבר כשראה הבעת ספק על פניו של אחד התלמידים. "יידעו כי המים העומדים שורצים תולעים זעירות, שאי-אפשר לראותן בעין בלתי-מזוינת. תולעת זו חודרת לגוף המתרחץ דרך נקבי עורו. היא זוחלת בגופו וגורמת נזקים חמורים לדרכי-השתן. אל יצחקו. הריפוי מלווה כאבים קשים. מבקש הוא מהם להתנהג כמבוגרים ולהתרחק מן הגדה, אחרת יחזירם מיד לבית-הספר". החליפו ביניהם לחישות. קיבלו את דבריו ברצינות גמורה. פניו של המתלוצץ החווירו. הסתכל סביבו בחשש.

מישהו דחק מרפק בצלעותיו. הרים ראשו בפגיעה. המנצח לחץ בזרועו את צווארו של המופל. שמורת-עיניו היו עצומות. נשם בכבדות בעד פיו הפעור. חירחור קצר נפלט מגרוננו.

"עליו להיכנע מיד, שאם לא-יהיה סופו רע. המנצח. יהרוג אותו. אם רצונו בכך".

המנצח לא שעה לעצות. התאמץ להרים את פלג-גופו התחתון ולהתהפך. קילוח דם דק נזל מאפו ונמהל בטיפות זיעה שצצו על שפתו העליונה. הבחין איך איבד הדם את צבעו והפך להיות נוזל עכור. דבר-מה לפתו. עצם בחזקה את עיניו.

"דמו של הילד. כאב האבדן".

מישהו הבחין בו לפתע וצעק באזהרה. ראשים פרועים פנו לעומתו בבת-אחת. תווי הפנים הביעו תאנה, שנעלמה והלכה תחת מעטה של אכזבה. המנצח פלט מפיו קריאת בהלה. התרומם על רגליו וניקה את מכנסיו בתנועות מבושות. המופל הליט פניו ולא זע ממקומו.

"יסתלקו מכאן, מיד. אינו רוצה לראותם. ילכו לשחק במקום אחר". המלים הסתננו בשקט מבין שפתיו. גם הקרובים אליו התקשו להבין את כוונתו, אבל נסוגו משם במהירות. בצייטנות מלאה כבוד, בלתי־רגילה לגבי תלמידים, שפל פשעם נסתכם בהתבוננות במעשי אחרים. פניו של המנצח חוורו. נותר עומד על מקומו, מצפה לענשו ביראָה. מילמל דבר־מה בחצי־פה, כמדומה בדבר אי־אשמתו. מיהר להסתלק מן המקום בריצה כשהבחין בתנועת־יד קצרת־רוח, מלאה עייפות.

הביט שוב במנוצח כנגד רצונו. כפות־הידיים הוסטו קימעה מעל הפנים, ראה טיפות דם קרוש, עיניים עצומות, חוששות להיפקח. קו מלא סבל היה מתוח על השפתיים. הסתלק משם במהירות בלי לשאול את הילד כיצד הוא מרגיש. האור הבהיר שהציף את רחבת מגרש־הכדורסל סינורו. ביקש להשאיר מאחריו את זכרון המחזה.

"המוות נגע בילד, בדמות הדם הקרוש".

טיפות דם איבדו את צבען מול עיניו. שפתיו ציטטו מאליהן: "ואומר לבני־ישראל, דם כל בשר לא תאכלו, כי בנפש כל בשר דמו הוא. כל אוכליו ייפרת".

"היכן מופיע פסוק זה? בספר ויקרא או בספר דברים?"

זכר רק כי הטיל על כיתתו, בתוך השאר, ללמוד פסוק זה על־פה.

חדר־המורים המה. החליפו רשמים בקול רם. מישהו זלל כריך ברעבתנות ובדק במהירות מחברות של תלמידים.

התישב בכבוד על כיסא פנוי. רצה להניח זרועותיו על השולחן ולהסתיר ביניהן את פניו. אולם התבייש. לא ידע על שום מה.

"שמא מתוך החשש כי ירגישו במוות השוכן בקרבן?"

יראה תקפה אותו לנוכח סיכוי זה. רצה להימלט. לא הרגיש איך לאטם נדמי הקולות המפטפטים. תשומת־הלב נתרכזה סביבו.

"מה קרה לו? האיננו חש עצמו בטוב? ישתה כוס תה. עליו ללכת הביתה ולשכב במיטה. בל יהרוס את בריאותו".

הדי הקולות רעמו באזניו. הסתכל סביבו במבט בוהה. חש איזו גאות בתוכו. מישהו נתן כוס תה בידו. גמע צייתנית את הנוזל הפושר והמתקתק. דימה בלבו שהוא להטוטן בקרקס, והמוני־אדם, אי־שם למטה, מוחאים לו כפיים בהתלהבות. ראשו הסתחרר. השורות סביב הזירה החלו להתערבל.

"רצונו ללכת. יכול הוא להגיע הביתה בכוחות עצמו. מחר יבוא לבית־הספר. בל ידאגו. סחרחרת קלה בלבד תקפתו. אינם צריכים לתת דעתם אליו. יסלחו לו".

השתעל. הנוזל המתוק חדר לקנה־נשימתו. גחן נכחו וירק על הרצפה. שוב מצא עצמו למעלה. התהפך על הטרפז ונשאר תלוי באוויר, כפות־רגליו בלבד נאחזות בטבעות. ים הראשים התנועע כאילו עברתו רוח־תזוית.

מישהו לפת את זרועו. ניסו להקימו על רגליו. התנגד בתוקף ומשך בכוח את ידו.

"יניחוהו לשבת במנוחה על הכסא. מוטב שיפנו את המקום סביבו. למען יוכל לנשום אוויר".

קם על רגליו כשהחל הפעמון הגדול לצלצל. ננער בתוקף הרגל ישן לקראת כניסתו לשיעור. חברי-המורים התפזרו לכל עבר. שני תלמידים נכנסו כדי לקחת לכיתתם את הגלופוס הגדול. נעצו בו מבט ממושך כשחיטט בתאן בפניו-רדעת. לפתע זכר את מצבו. הניח את החוברות באי-רצון ודחף בגסות את אחד הילדים. תלמידים מאחרים שעטו לאורך המסדרון הארוך. זרקו לעומתו מבטים מתחטאים והגבירו מרוצתם לכיתותיהם.

ההבחין מי מהם במוות השוכן בקרבו?

השאלה ניקרה במוחו כשירד במדרגות הרחבות של בית-הספר ויצא אל הרחוב.

ג

סטה מן הרחוב הראשי, המוביל לביתו, ונכנס לגן הציבורי הסמוך. חשש לשוב לביתו, וגם התבייש משום-מה, כאילו היתה מחלתו דבר שיש להסתירו. לא הבין איך יוכל, כך סתם, בפשטות, לחזור באזני בני משפחתו על דבריו של הרופא. בדיקות מעבדתיות. גידול. תוצאות. נס רפואי.

דימה נפשו כי מחלתו, על תוצאותיה, היא דבר שבינו לבין איזה כוח כביר, מסתורי, שרק עתה עמד, ולו במעט, על קיומו. הרגיש מעין חילול-הקודש בהכנסת אדם נוסף בסוד מצבו. כשחיפש דימוי מתאים להביע את הרגשתו ראה לפניו קונכית מנופצת של שבלול, שבשרו הרוטט נחשף לאור השמש. זכר איך חיות מסוימות פורשות מהעדר כשהן מרגישות כי קצין קרב והולך. תהה אם אין זו הדרך הנאותה למות. חש רצון להתכווץ באיזו פינה שקטה ולהיעלם.

ראה לפניו את רעייתו, לאחר שנודע לה מפיו דבר מחלתו. הטילה עצמה על צווארו ופרצה בבכי, בכי היסטרי, חסר מעצורים. כל גופה התעוות. לאחר מכן ניתקה ממנו ופרשה לחדרה בלי להביט בו שוב. דממה מעיקה שררה בדירה. כשהופיעה שנית, כעבור שעות אחדות, נראתה מאוששת. חיכה לעומתו במאור-פנים. פיטפטה בעליונות כמנהגה. שאלתו אם ברצונו לאכול את ארוחת-הצהריים על המרפסת.

"נעים שם, כי הרוח הנושבת מן הים כה מרעננת".

לפתע, בשעה שנטל את ידיו, התנפלה שוב על צווארו. פיה נתרפט. בקושי התגברה על פרץ-בכי נוסף. שאלתו, בדמעות בעיניה, אם זוכר הוא את יום-כלולותיהם. השיב כי הוא זוכר אותו היטב. התוודה כי היה זה היום המאושר ביותר בחייו. אם עד היום לא סיפר לה זאת, הרי עתה הגיע המועד לכך. ההכרה שהיא לצדו נתנה לו כל חייו בטחון ואושר. וכי מה יש בידו להוסיף, עכשיו, ברגע זה? התיק עצמו מעליה בכוח.

פסע לאורך שביל מרוצף. אבני-חצץ חרקו תחת כפות-רגליו.

...החתונה. בית-כנסת קטן. כתריסר ידידים. עתות מלחמה. דעתו של מי היתה

פנויה לשמחות. כאשר שאלהו הרב, דמות רחבת־גוף ובעלת זקן שחור ועבות, מה סכום רצונו לרשום בפתובה, חפץ להשיב, מתוך לצון ורצינות כאחד, את לבי רצוני להפקיד. אך התעשת, לנוכח רצינות המעמד, ונקב סכום מסוים, נכבד־למדי לפי ערך הכסף באותם ימים...

החליט כי בשובו הביתה עליו לספר לה את מחשבותיו. עמד על מישטח הדשא במרכז הגן. קוצות של עשבים שוטים קילקלו את צורתו. פסע לאחור והתישב על אחד הספסלים. עליו הכסופים של עץ־התדהר רטטו. מבטו נמשך אל חריץ עמוק שבגזע. מישהו ניסה לחרות שם את שמו. נתן דעתו לקליפה היבשה, המקומטת, ולקליפה הירוקה שמתחתיה. הבחין בטיפות שרף עכורות, שורש גלוי שצורתו צורת אבר גדום, עורקים כהים הפולחים את הגזע. רעד חלף בגופו. תמה אם את החיים הוא רואה. זורמים מהאדמה אל צמרת העץ, טהורים, מלאי עצמה.

זכר איך יצאו לטייל באחת השבתות, למשך יום שלם. החליטו לחנות בצלע גבעה שבצד הדרך. הילדים הכינו כיריים מאבנים וקוששו ענפים. שלנה היתה בקרבו. התישב על אחד הסלעים בהרגשת נוחות. הוציא כרך עב־כרס מן התרמיל, תיאוריו של יוסף בן מתתיהו על המרד נגד הרומאים, ועיין בו ללא התרכזות. הניח לרוח להפוך את הדפים. קלט משפט פה ומלה שם. הרגיש כי שם, על הגבעה החשופה והסלעית, לבשו התיאורים משמעות ברורה יותר. את משמעותם האמיתית. "הסלעים ההם. אולי דרכה עליהם כף־רגלם של המורדים?" לא יכול שלא לתמוה. לפתע, ללא כל סיבה גלויה, קפץ על רגליו. אימה תקפתו. לא ידע על שום מה. נסוב בחטף לאחור וראה עקרב צהוב מגשש דרכו על האדמה החשופה. ממש ליד המקום עליו נסמכה קודם כף־ידו. צמרמורת חלפה בגופו.

"העקרב הצהוב מסוכן פי־כמה מן השחור. במקרה של הפשה יש להעביר את הנפגע לבית־החולים ללא שהות. צריך להימנע מלטלטל אותו, וכמו כן—כמובן, אם הדבר אפשרי—להניח קרח על מקום הפגיעה".

הוראה זו, שאותה מסר לתלמידיו בהזדמנויות שונות, חלפה במוחו. זעם חייתי ניצור בקרבו. הרים אבן כבדה והשליכה בכל כוחו על היצור המבחיל. כשהרים שנית את האבן, כדי לראות את תוצאות פעלו, לא מצא אלא בליל מאוס של אברים מרוסקים. קצהו הארסי של הזנב הוסיף לרטט. עמד דומם, מאוכזב כולו. לבסוף הניח לאבן להישמט מבין אצבעותיו ולמעוך מה שנותר מן העקרב.

"מה דחפו לקפוץ ממקומו בבלי־דעת?" הטרידתו השאלה.

הזדקף למראה הגנן, דמות גוצה, בעלת תווי־פנים גסים וראש שקוע בין הכתפיים. הלז התבונן בו בעיניים יוקדות. כשהצטלבו מבטיהם הסב הגנן את ראשו, כמי שנתפס בדבר עבירה, והמשיך במלאכת גיזום השיחים.

דין־דברים חריף נתגלע ביניהם בשנת־הלימודים הקודמת. מאז לא הסתיר הגנן את איבתו כלפיו. משהו תהומי, בלתי־מובן, היה בשנאה זו. למראה הגנן הכפוף על מלאכתו, לא היה יכול להתגבר על הזעזוע שעורר בו הזכרון.

טייל עם כיתתו בגן הציבורי. ביקש להורות לילדים, הלכה-למעשה, פרטים שונים במקצוע הבוטניקה. הסביר בהתלהבות את תהליך ה"פוטו-סינתזה". הצביע על העלים הירוקים לאות הוכחה. הניף זרועותיו לצדדים ברגש. שבע-רצון היה למראה הפנים מלאי ההשתוממות שהקיפוהו.

זעקה מרה עברה לפתע את שלוות השיעור. חזר לאחור בריצה. התלמידים באו בעקבותיו. אחד הילדים היה שרוע על ערוגת השושנים, גונח מרה. הגנן ניצב מאחוריו, ידיו שלובות על חזהו בתנוחה מלאה שביעות-רצון.

"מצאו קוטף ענף מאחד השיחים. לכן היפהו". גרונו נצטרד כשניסה להסביר את המניע למעשהו.

"איך העז להכותו. הרי עודנו ילד. מדוע לא פנה אליו בתלונה? הן היה זה מחובתו להעניש את התלמיד הסורר".

זעם מילאו לנוכח היצור המגובן הזה, בעל הזרועות הארוכות, שניצב לפניו בקומה כפופה. דומה היה שאינו מבין במה המדובר, או שהוא מזלזל בדברי התוכחה. הטיח כלפיו מלים קשות בזעם רב. לשונו נעצרה מאליה כשנוכח לדעת באיזו אדישות נתקלים דבריו. מבוכה אחזה בו. לא ידע כיצד לסיים את הענין. הילדים הקיפוהו כסיעה של דבורים נרגזות. חפצו לקחת נקם על העוול שנגרם לחברם. לפתע, ללא כל אות אזהרה, התפרץ הגנן כחיה מטורפת. מלים חסרות-פשר פרצו מגרונו.

קצף זרם מבין שפתיו. הסתכל סביבו בעיניים לטושות, מחפש אחר קרבן. דחף בזרועותיו הגרומות את אחד התלמידים. אחר התנפל על התלמיד המבועת בצי-פרניים לטושות, נכון לשרטו.

יצא מגדרו למראה המעשה. צעקה קטועה נפלטה מגרונו. זינק על הגנן מאחור ולפת את צווארו. הידק את לחצו כששמע אותו מחרחר ונואק כחיה מובלת לטבח.

"יעזוב אותו. איננו רואה שהאיש איננו בסדר. המסכן, שנים רבות שהה במחנה-ריכוז. בתקופת המלחמה. עדיין לא התאושש מזכרונות העבר".

קולות נשים עצרוהו. התעשת והרחיק משם את התלמידים. רובם לא יכלו להירגע משך שעה ארוכה. הטיחו כלפי הגנן דברי עלבון ואיום, למרות מחאותיו החוזרות-ונשנות. הביטו בו בהערצה.

זכר המקרה הביכו. השפיל עיניו בתקוה שהגנן יסתלק במהרה. פתח את התיק ובדק את תכנו. ספר כימיה עב-כרס נזדקר לנוכח עיניו. הוציאו.

"המלח נמצא במים של תערובת, או תמיסה, וניתן להפרידו בתוך השאר על-ידי פעולה מיכנית..."

חמצן שנהפך לאוזון אינו תופס אלא שני-שלישים מנפחו הקודם.

האטום הוא החלק הזעיר ביותר של היסוד, המרכיב עם יסוד אחר..."

עיניו חלפו בריפרוף על הדפים. לא הצליח להביק את משמעות ההסברים. כשניסה לקרוא את המשפטים ביתר-עיון, נתבלבלה עליו דעתו.

הכניס את הספר לתוך התיק. הגנן לא נראָה לעין. השתרע על הספסל ופיהק. בלי לכסות את פיו בכף ידו. ראה לפניו את חצר בית-הספר. כיתתו. פניו המדוד פאים תמיד של אחד התלמידים. עתון-קיר מצויר ומקושט. הגינה הקטנה סביב ביתו. עצי-פרי, שתי ערוגות ירקות, שורה של גפנים לאורך הקיר. בשרו הירוק של זחל, שנמעך תחת כף-רגלו.

"צריך לזבל את האדמה לקראת האביב", פסק.

תהה כיצד יעביר את הזבל אל גינתו. לעיני רוחו הופיע מי שהיה תלמידו בשנת הוראתו הראשונה. נפגשו ברחוב באקראי, לפני שבועות אחדים.

בחור שמגמן, משופם, עליו. לחצו ידיים בחמימות.

"מה נשמע? איך החיים? מה מעשיו?"

סיפר כי סיים את הטכניון לפני שנתיים. כן, קיבל תואר מהנדס-בנין. עבד עד עתה כשכיר באחת החברות הקבלניות. מן הגדולות בארץ. חסך במשך הזמן סכום-כסף ואף רכש נסיון וקשרים מתאימים. רצה לקנות מכונית, אך דחה בינתיים. בעתיד הקרוב בדעתו לפתוח משרד עצמאי. עם שותף, כמובן. נו כן, רק כך אפשר להרוויח כיום כראוי. אמנם הטרדות רבות, בעיקר המגע עם פקידי מס-ההכנסה, אבל בסופו של דבר העסק משתלם. כן, בהחלט.

פרץ בצחוק. שבע-רצון מעצמו. הביט על מורהו במין זילזול טוב-לב.

"האם פוגש הוא לפעמים מישהו מתלמידיו הישנים? אכן הימים ההם היו ימים עליזים בהחלט. לא כן? ראוי היה לארגן פעם פגישת-מחזור ולהעלות זכרונות מן הזמנים הטובים".

פרץ שוב בצחוקו הלבבי. אחר התנצל באָמרו כי עליו למהר לפגישה חשובה. לחץ כף-ידו לשלום ומיהר להתרחק במורד הרחוב הסואן. הביט אחר גבו הרחב עד שנעלם בין העוברים-ושבים. ייאוש מילא את לבו. פקח עיניו והביט סביבו, כמי שאינו יודע היכן הוא נמצא.

"העצים, הסביבה הזו, האוויר שהוא נושם. עד כמה הם מוכרים, ועם זאת—עד כמה הם זרים ורחוקים".

בבלי-דעת פתח את התיק והוציא מתוכו ספר תנ"ך קטן, מכורך בכריכת קרטון שחורה. הפסוקים החשובים שהטיל על תלמידיו לשנן היו מסומנים בדיו כחול. קרא בלחש.

"בזיעת-אפיק תאכל לחם עד שובך אל האדמה כי ממנה לוקחת כי עפר אתה

ואל עפר תשוב..."

נחירי אפו רחבו. ריח משונה גירה את חושיו. ראה גבעות-חול משתרעות עד לקו האופק. פס צר של עקבות נעלם מאחרי אחד המורדות. המלים הקטנות רחשו חיים. הסתכל מתחת לספסל, על הקרקע הגרופה והמושקית. דש בעקבו בעפר הדביק. תקפו רצון לרדת ארבעתיים ולנעוץ באדמה את ציפרניו. אך התעשת. לפתע מצא במשפטים שקרא יופי נדיר.

"ושמעו את קול יהוה מתהלך בגן לרוח היום...
 ויהי בנסעם מקדם וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם...
 וישא עיניו וירא והנה שלושה אנשים ניצבים עליו...
 ויפקח אלוהים את עיניה וטרא באר מים ותלך ותמלא את החמת מים ותשק
 את הנער..."

המישטח המדברי עטה גזנים בוהקים. הבחין בשיחים עלובים כורעים תחת עומס שכבת אבק עבה, חריצים לאורך הסלעים הכבירים, ואשה בודדה, כושלת. תוויר פניה מיואשים ועל גבה ערימה חיה, בלתי-נראית, עטופה פיסת בד פשוטה. מרר חבים אכזריים, קודרים, הקיפוה. ולפתע האור, ההתגלות, באר-המים.
 דמעות צצו בעיניו. מים צוננים ליחכו את שפתיו היבשות. גמע וגמע את המים, עד שלא יכול נשוא עוד. בטנו צבתה. בהכרת-טובה צנח על החול הלוהט.
 "אלי", קרא בחמת-רוחו. בהכרת-טובה הביט בשמיים.

אחר התעשת ובא במבוכה. דיפאון מוזר ירד עליו. לא הבין מדוע. משהו נעלם התגבש בקרבן. התהליך החדש התסיס רגשות שלא ידע על קיומם. חשש מפני תגובותיו. אילו באמת ראהו מישהו ממפריו.

מצא במלים השחורות האלו, על סימני-ההטעמה המוזרים שמעליהן, משמעות חד-שה, מיוחדת, שלא הבחין בה כלל בעבר. תמה על עצמו. רחוק היה מכל זיקה דתית או אמונה בבורא. עניינים של מעלה הטרידהו לעתים רחוקות בלבד, וגם זאת מנקודת-ראייה שטחית. ביום-הכיפורים נהג ללכת לבית-הכנסת, ולעתים, בנוח עליו איזו רוח מיוחדת, ביקש מרעייתו להדליק נרות בליל-שבת. אווירה חגיגית שררה ליד השולחן כשקידש על היין.

"עושה הוא זאת למען המסורת", טען.

מלבד זאת מאומה.

בכיתה לימד תנ"ך כנדרש בתכנית-הלימודים, על-פי המפרשים המודרניים. המליץ לפניהם על פירושי קסוטו וגורדון. התיחס בספקנות אל הנסים השונים המתוארים בתנ"ך. השתדל להסבירם בדרך מדעית טהורה. הטיל על כיתתו לשנן על-פה קט-עים חשובים ולהכין חיבורים על הנושאים המרכזיים. העריך את התנ"ך כיצירה כפירה, ששימשה בסיס למוסר האנושי כולו. פאָר יצירתו של העם היהודי בראש-וראשונה. השתדל לחבב עליהם את הנושא הנלמד, אך מעודו לא חש כי הדברים יוצאים באמת מלבן, לא כפי שחש אותם עתה, בבטאן בקול נמוך את הפסוקים.

הרגיש צורך דחוף להתנועע, כדי למצוא ביטוי נאות למיתח שבקרבן.

"ממש כמו בלילה האחרון, לפני הנסיעה לארץ-ישראל".

זכר את הלילה ההוא. חדר צר בבית-מלון זול. כיור דולף. נחרות עזות מן החדר הסמוך. שכב בעיניים פקוחות והירהר. ההורים. עצב הפרידה. העתיד הלא-נודע. צללי העצים בחוץ דמו לחורשות תמרים. מאחריהם הידהד דינודן פעמוניהם של גמלים.

ארץ־ישראל. חולות. אוויר צח. חלוצים.
סגר בטפיחה את התיק וקם על רגליו. גרונו ניחר מצמא. הבחין בין עצי־התדהר,
ליד חומת־האבן הנמוכה, בברזמים דולף. הירחר בפרשה המופלאה של עקדת
יצחק, כשגמע בלהיטות את המים הפושרים.
"איזו מסירות מחרידה לאלוהים, לפוחות העליונים. איך יכול אדם להשתחרר
מעצמו ולהיות כה בלתי־אנושי", תמה.

זכר כיצד התאבדה לפני שנתיים השכנה מהדירה הסמוכה. שפכה נפט על גופה,
בשעת אחר־צהריים מוקדמת, והציתה עצמה. השאון בחוץ הקפיצו ממיטתו. מעודו
לא שמע זעקות כה נוראות. לא היה בהן צליל הפחד מפני המוות אלא הסבל
שבנטל החיים. פרץ החוצה, נרעש כולו. שכנים עמלו לפרוץ את הדלת הנעולה.
החדרים היו אפופים עשן. זמן רב חלף עד שהתבהר המקום וניתן להבחין בגופה
החרוכה.

ראה שולחן שרוף־למחצה ועליו שרידי המכתב האחרון שכתבה. עיניה העצובות
קמו מולו. בלילה הבא לא יכול להירדם. השתדל להרגיע את הילדים. בתירוצים
שונים נמנע מלהשיב על שאלותיהם התמימות.

"האם השכנה מתה באמת? למה עשתה זאת? נכון שהיתה חולה נורא?"
עשן היתמר משך שעות בעד החלונות. הוכרחו להגיף את התריסים לבל יחדור
לתוך דירתם. הילדים מיררו בבכי כשסירבו בתוקף להניח להם לצאת החוצה.
מלמטה בקע קולו של ההמון הרוגש. כעבור זמן־מה שמע יללה נוקבת של אמבור
לנס. כשירד לרחוב כעבור שעה, לקנות את עתון אחר־הצהריים, קלט הד שיחה
עירנית, מלאה לחישות ורמזים, שנמשכה גם לאחר שנלקחה הגוויה לבית־החולים.
"בגידה, איומים. גירושים".

פקח לרווחה את עיניו. לא ראה את הנעשה סביבו. חש סחרחורת, כאבים צובטים
בבטנו, בחילה, רצון לשכב ולנוח. תהליך איום, אפל, התגבש והלך בקרבו. מצא
עצמו מתבונן לתוך תהום פעורה. התאמץ לראות את תחתיתה.
"המוות. כה קרוב אליו. ועם זאת כה מרוחק. ממש כמו שהיו החיים, כשעדיין
שכנו בקרבו בשלמותם".

נהר אדיר זרם לנגד עיניו. המים התגלגלו לאטם. זהרורי חמה ניצנצו על־פני
הגלים. הגדות היו מכוסות צמחיה עבותה. להקת דגים זינקה למעלה בקשת רחבה.
גזעי עצים רקובים־למחצה צפו במורד הנהר. המיה עמומה נשמעה ממרחק. שאון
המונם של המפלים הגדולים.

"היכן ראה את הנהר הזה?" ניקרה השאלה במוחו.
רגליו הוליכוהו מאליהן. בלי להביט סביבו ידע בוודאות שהן מוליכות אותו
הביתה.

יחיאל חזק : בנוחשוף שכולתך

במחשוף שמלתך נשרפים העלים מאדים לו השביל בין
שדיך. עלים יגעים לוחשים מגופך וטורפים את שנת
ההולכת לאט בשדות שהמאיר בהם קיץ.
נחשים ארסיים מטפסים על עורך לעשות לך כתנת
פסים, זוחלים הם כאלו היו ילדיך לרקם את גופך.

וחורק החלום משקשוק השלדים כמו הרבה טבעות אזקי
והלילה גוהר על ערפי מלחש ומותיר את עורך אדמה
חרוכה, את נשרפת גותר ממך כלום, ואני אל אבי שב
להיות לו האבן בצד מצבתו, ירח שחור יעלעל בדפים
שהובשנו בהם את פרחינו.

במחשוף שמלתך נשרפו העלים והשביל האדים בין שדיך.
כבר נקבה פטמתך וגלש הקלב להשחיר את אילת השחר.
והיום לא יקום עוד מבין השדות, לא יקום והיום
תקע ברחמך.

צעקה בגרונו של הלילה.

נוירה נואיר : אנחנו לא נכאן

אַנְחָנוּ לֹא מְכָאן
כִּי אִם מְשֵׁם, מַעֲבָר.
אַנְחָנוּ רַק עוֹבְרִים.
אַנְחָנוּ רַק חִלּוֹף.
בְּתוֹךְ מַסַּע אֶרֶץ
בֵּין חֲרָבוֹת וְשָׁבָר
אַנְחָנוּ רַק נוֹשְׂאִים
זְכָרֵם שֶׁל טַל וְחוֹף.

אַנְחָנוּ לֹא מְכָאן.
אַנְחָנוּ רַק בֵּינְתֵיכֶם.
הִנֵּה עֲבַרְנוּ פֹה
וְכִבֵּר אָנוּ פּוֹנִים.
וְלֹא נִקַּח דָּבָר
וְלֹא נִשְׁתָּה הַמַּיִם
וְלֹא נִקְשַׁר לְבָנוּ
אֶל עֵץ וְאֲבָנִים.

אַנְחָנוּ רַק בְּדֶרֶךְ
וּמֵה־אֶרֶץ הַדֶּרֶךְ
שְׂכַחְנוּ רֵאשִׁיתָהּ
אֲבָדְנוּ אֶת־סוּפָהּ
וְלֹא נוֹתַר דָּבָר
רַק זִמְרַת הַבֵּינְתֵיכֶם
וְשִׁיר חִלּוֹף קָצֵר
וְזִמְרָה

וְצִחוּק זֶר
שֶׁל סוּפָה.

ענוס רודנר : גבעת העזים

"גבעת־העזים" קראו הפלאחים מן הכפר ח'רבת־שייך־נאיף לגבעה הגדולה, עליה רעה מוחמד אבו־אסמעין את עדר עזיו של האפנדי.

העזים היו יוצאות מדי־בוקר על הגבעה לקול חלילו של מוחמד, מתפזרות בעסקנות עירנית, בורות בקפידה את עלי הקידה הקטנים ומכרסמות ברעבתנות את גבעוליו הבשרניים של הרב־פרק. אבו־אסמעין אהב לחלל במרעה ועינו לא שבעה את מראה הגדיים הרכים, שהיו מקפצים ומשתובבים במעלה הגבעה.

יום אחד הופיע בגבעה פרש יהודי. הפרש סייר את הגבעה, בירך את אבו־אסמעין לשלום, שאל לשלום העזים, התעניין במספר ימי־הגשמים הפוקדים את הגבעה, והסתלק.

כשבועיים לאחר ביקורו של הפרש היהודי חנתה לרגלי הגבעה מכונית כהה. מתוך המכונית נחלצו שלושה יהודים ואתם האפנדי. הארבעה העפילו אל פסגת הגבעה והאפנדי פנה אל מוחמד במלים קצרות והורה לו לרעות את העזים אחרי יום־הששי בגבעת־התאנים המרוחקת.

ביום בו עבר מוחמד אבו־אסמעין עם עזיו האפנדי לגבעת־התאנים הגיעה עד גבעת־העזים שיירת מכוניות גדולות, עמוסות קורות, לוחות, פחים, ועל כל אלה חלוצים צעירים שפרקו את המכוניות בשירה והקימו בגבעה ישוב קטן שכינוהו: "כלום־אתמול". הפלאחים מח'רבת־שייך־נאיף כינו את הישוב שבנו היהודים "קסר אל־אביאד", על שום בית־הבטחון הלבן שצץ מקץ שנה אחת והבהיק בלבנו למרחוק. בין החלוצים הצעירים של "כלום אתמול" היה גם יוסי—בחור שקט, מסוגר, אך נוח מאד לחבריו.

בערב, עם סיום יום־עבודתו, היה יוסי לובש את מעיל־העור שהביא מבית הוריו, עוזב את חבריו המתגודדים בחולצות־"הערב" סביב המפוחית, ושם פעמיו אל הכביש שסללה המלחמה כק"מ אחד מן הגבעה.

הביקור בכביש היה ללחם־חוקו. מתישב היה בשולי הכביש, וצופה מחריש במכוניות הצבא החולפות ברעם, במשאיות הערבים עמוסות התבן המחשבות להישבר בכל רגע, ובשיירות גמלי־הזיפזיף המתנועעות בלאט בעקבי החמור הקטן והפלאח המנמ־נם על גבו.

יום אחד חלה יוסי ורוחק למיטה בפקודת הרופא. במשך ימי מחלתו שכב בשקט ועיין בספרים שהביאו לו חבריו, גמע מן התה שחיממה לו החובשת, ופתר בצימצום־החושים תשבצים ושעשועונים.

בערבים אבדה לו שלוות־נפשו.

נהמת המכוניות מן הכביש הגיעה לאזניו במעומעם ולא הניחה לו. בחבלי־קסם נמשך

אל ה"בולדוגים" הצבאיים הרועמים, אל פני הנהגים ההודים והפולנים. מצילות הגמלים צללו באוני-רוחו וריח גלליהם כמו עלה באפו. מנוחתו הגזולה החלה להנביט במוחו מחשבות משונות, ורעיונות זרים קנו להם שביתה בקדקדו.

כשקם מחליו, שם פעמיו היישר אל מזכיר-הקבוצה וביקש לשוחח "בענין שאינו סובל דיחוי". המזכיר סילק מעל שולחנו את הניירות ומכשירי-הכתיבה (המזכיר היה גם מנהל-החשבונות) והודיע ליוסי ש"כולו אוזן". יוסי פתח וסיבר את אזני המזכיר בהרצאה ארוכה. הפך והפך במצבנו החמרי הקשה, והוביל למסקנה שהדרך היחידה ליציאתנו למרחב היא "הקמת מוסך על הכביש הראשי, בו נוכל לשרת ולתקן את המכוניות הרבות החולפות בו, ובתוך כך לקשור קשרים אישיים הדוקים עם החיילים הנהגים (קשרים שאין צורך להרחיב את הדיבור על חשיבותם לש"י של ההגנה)".

המזכיר הבטיח להביא את הענין לשולחן המזכירות, ויוסי יצא מעל פניו.

בישיבת המזכירות קיבלו את הסעיף בהלצות אחדות, שתי נהמות צחוק ובדיחה אחת בידיש. אולם למען הסדר הטוב, או חוש-ההומור של המזכיר, רשם הלה בפרטי-כל: "להעביר לוועדת התקציב".

בוועדת-התקציב שימש הסעיף "של יוסי" אינטרמצו לשעת-התה (בלי הסוכר), ונסב בעיקר על חולי-הנפש והטיפול הדרוש להם.

אולם יוסי לא הוסיף לרדת אל הכביש עם ערב. משהבין שדוחים אותו בקש, החל להריץ מכתבים לכמה אישים וכמה מוסדות.

אל מזכירות ה"תנועה" כתב בדבר "שילוב החקלאות במלאכה, המשמש אותנו רק בדיונים וועידות אך נשכח בימי-המעשה". אל הוועד-הפועל של ההסתדרות כתב בדבר "אפשרויות הקליטה הרבות של פועלים מחוסרי-עבודה מן העיר, שתיפתחנה עם הפעלת המוסך החדש שאם גם תהיה ראשיתו מיצער, כנראה, הרי אחריתו, כפי שכולנו מקווים, מי-ישרונה". אל הנציב-העליון הבריטי כתב על-אודות "הידע הרב, שאנו נכונים ומעוניינים להעמיד לרשות המאמץ המלחמתי שלכם-שלנו". לראש שירות-הידיעות של ה"שורה" כתב, "כתבר לספסל-הלימודים בגימנסיה העברית שבגולה", שעליו לשוחח עמו "בדחיפות וביחידות".

התשובות התמהמהו, אך לבסוף הגיעו.

"הגשמת עקרונותינו בחיי היום-יום ביישובים תעלה לדיון כסעיף ראשון בוועידתנו הקרובה. כתבר שהמצב נוגע עד לבו, חובה עליך לקחת חבל בדיון", ענו ליוסי ממזכירות ה"תנועה".

מן הוועד-הפועל כתבו, בתוך השאר, ש"למרות ההערכה שאנו רוחשים להודותו של החבר י' עם אחיו—פועלי העיר—לא תוכל ההסתדרות להיכנס כשותפת אקטיבית להצעתך וזאת, בין השאר, מכיון שהמלחמה מילאה את ידי חברינו עבודה, וחוסר-העבודה, שידענו שנים כה רבות, הינו נחלת העבר".

"ממשלת ארץ-ישראל", כתבו מארמון הנציב, "מעריכה את נכונותו ויזמתו של מיסטר י'. אולם, מחמת גל הטרור הפוקד את הארץ, ומנימוקי בטחון אחרים, לא תוכל להפנות את נהגיה אל המוסך הנ"ל".

ראש שירות־הידיעות הזמין את מזכיר־הקיבוץ לשיחה דחופה וסודית... המזכיר נסע מיד אל הפגישה, מצוחצח ונרגש, אולם חזר ממנה קודר ואפוף־מסתורין, ועוד באותו ערב כינס את חברי המזכירות לשיחה "פנימית" שלא־מִן־המניין. חברי המזכירות יצאו מן הפגישה, אחרי חצות, מתלחשים, והמזכיר נחפז עוד לחדר־האוכל לתלות מודעה המזמינה את החברים ל"אסיפה מיוחדת, לחברים בלבד!"

בפתיחת האסיפה הסביר המזכיר ש"חברנו יוסי העלה הצעה בדבר פתיחת מוסך, לשירות הצבא הבריטי, על הכביש הראשי העובר לרגלי גבעתנו. בדיוני ועדת־התקציב נבדק הענין, והתברר שלמרות הסיכויים הגדולים לא נוכל לגשת למשימה ללא חששות. אולם (וכאן ביקש בלחש את המאזן שיבדוק אם השמירה שהוצבה מסביב אמנם מוצבת) גורמי־בטחון מרכזיים, שלא נוכל לנקוב בשמם, לוחצים עלינו לקבל את ההצעה, מנימוקים שלא נוכל לפרטם... אי לכך החליטה המזכירות, תוך התייעצות עם מספר חברים, להמליץ בפני האסיפה שנטול על עצמנו את המשימה".

האסיפה היתה כמרקחה. השאלה "האם ה'שורה' יכולה לחייב אותנו להקים מפעל שרווחיותו מוטלת בספק" פילגה את הקיבוץ לשניים—"משקיסטים" מכאן ו"אנשי־תנועה" מכאן. הוחלט לבסוף להעביר את הדיון למסגרת הבריורים השוטפים של התקציב השנתי. אולם הוויכוח, שהפך מר ו"פרינציפיוני", הסעיר את הקיבוץ משך שנתיים ואיים לפלגו, אך לבסוף גברה יד ה"מחייבים" והחלטה להקים את המוסך קבעה בפירוש ש"גם מאורעות־הדמים שפרצו בארץ לא יעצרונו מלהיענות לקריאת ה'שורה' ומלעמוס על שכמנו את ציווייה, שכן אנו רואים בה ביטוי לרצון הקוממיות של העם היהודי".

ואכן, ביום בו עזב אחרון החיילים הבריטיים את הארץ, ירדה קבוצת חברים, ויוסי בראשה, להתחיל בחפירת היסודות למוסך. הכביש היה שומם וריק. חיילים בריטיים לא היו עוד בארץ. הערבים הסתגרו בכפריהם, והתחבורה העברית עקפה את הכביש מחמת אש הפורעים מן הכפר ח'רבת־שייך־נאיף ועברה בכביש המקביל מסוג ב'.

החברים, שירדו אל הכביש לחפירת היסודות, נתקלו במטח של אש רובים ומקלעים מכיוון שייך־נאיף. אברהם ט' נפל במקום. יוסי וחבריו הצליחו לסגת, כשהם משיבים אש ונושאים עמם את אברהם ט' ההרוג. עבודת הפנייה שלא החלה שבתה עד לסיומה של מלחמת־הקוממיות.

עם חתימת הסכמי שביתת־הנשק החלה המדינה הצעירה להתנער מן הקרבות בתנופת בנין ופיתוח. במסגרת שיקום רשת הכבישים (על־פי תכנית־אב שהגיש מומחה של האו"ם) הוחלט להרחיב ולחדש את הכביש המקביל, מסוג ב', ולא את הכביש הנשכח, העובר לרגלי "כלום־אתמול", ששָׁמם מתנועה משך כל ימי הקרבות ושיחים קוצניים ועקשניים החלו לבצבץ בין הסדקים שניבעו בו.

באסיפת הקיבוץ שנתכנסה באחד הימים האלו, התנוסס בראש סדר־היום סעיף המבשר "שאלתה של יוסי". כשנטל יוסי את רשות־הדיבור, שאל בקצרה "מדוע מתעלמים מוסדות הקיבוץ מהחלטה מפורשת בדבר הקמת המוסך על הכביש, שהוטל עלי לרכוז". כמה ליצנים הזכירו שאז דובר על שירות לצבא הבריטי מטעמי (היום

כבר מותר לגלות) מודיעין, אולם קלמן, ותיק חברי המשק, שהיה מדריכם בתנועה החלוצית, נשא נאום נרגש וקרא לחברים להקים את המוסך ויהימה: "מפעל ששפכנו עליו את דמנו לא יהיה קרבן לשיקולים קוניונקטורליים. אנו חברים בתנועה שידעה כל השנים להתעלות מעל שיקולים קטנוניים שהזמן גרמם. הבה נוכיח לעצמנו ולילדינו שבגרותנו אינה מביישת את בחרותנו". קמה, כמובן, הסערה המסורתית בין המחייבים לשוללים, ולפתע הושלך הס. היה, אלמנתו של אברהם ט' המנוח, ביקשה את רשות הדיבור. במלים אחדות, קצרות ומסודרות, ביקשה את החברים שלא יכניסו, בבקשה, את נפילתו של אברהם שלה למסכת שיקוליהם... האסיפה המחרישה הצביעה מיד והחליטה פה־אחד לחדש את העבודה בבניית המוסך, שעוד באותו ערב הוחלט לקרוא לו "מוסך אברהם", לזכרו של אברהם ט'.

בניית המוסך נשלמה תוך חצי שנה, ובחנוכתו השתתפו כל חברי "כלום־אתמול" וילדיהם.

בשבוע שלאחר חנוכת המוסך נתגלע משבר משסירב סדרן־העבודה לסדר לעבודת המוסך החדש את המכונאי הראשי של מוסך־הטרקטורים ויוסי הכריז שביתה (יוסי עצמו לא היה מכונאי ונקבע רפז־הקניות ובא־כוח־חוץ של המפעל). המכונאי הראשי סודר לבסוף כרצונו של יוסי, ותיקון המכונות החקלאיות נשאר על שכמם של נערי חברת־הנוער הבולגרית. ביומן הקיבוץ נכתב במדור "על קצה המזלג": "מוסך אברהם, שחנכנו לאחרונה, מסיים בקרוב את תקופת הרצתו. במסגרת דיונים על כוח־העבודה במשק הוחלט להעביר את יחיאל מריכוז מוסך הטרקטורים—לעבודה במוסך־אברהם. את מקומו בתיקון טרקטורים ומכונות חקלאיות ימלאו בהצלחה נסים בכור ומאיר דדשו".

כעבור חדשיים, במדור "מידיעות המזכירות": "במוסך אברהם נגמרה תקופת ההרצה. המאורע צוין בהרמת כוסית במזכירות. בשיחה שנתפתחה הוברר בתוך השאר שלמרות גיבוש הצוות והאווירה הנעימה השוררת בו לא נפתרו עדיין חלק מבעיות הרנטפ־יות, וזאת מפיון שנהגים אחדים מעדיפים עדיין את הכביש המקביל, שחודש והורחב לאחרונה, על הכביש שלנו והמוסך המשוכלל שאנו מעמידים לרשותם".

עוד חדשיים ובמדור "במועצה": "התקיים דיון, במועצה, על הצעתו של יוסי בנוגע לשליחת חבר מעובדי מוסך־אברהם להשתלמות בחו"ל בשטח יחסי־ציבור ומחקר־שווקים. בדיון, שהפך ממצה ונוקב, הובהר שבעוד השטח המקצועי מכוסה במפעל על הצד הטוב ביותר, קיימות עדיין בעיות אחדות באשר לביקוש שירותי המוסך ע"י ציבור הנהגים, המעדיף עדיין את הכביש המקביל ואינו מגלה נטייה מספקת לעבור בכביש שלנו, שיש בו משום תוספת קטנה של מספר ק"מ על הדרך לדרום, אולם תוספת זו מאפשרת להם שימוש במוסך שלנו על מיתקניו המשוכללים. המועצה, שלקחה בחשבון שיקוליה את ידיעותינו על החומר האנושי המרכיב את ציבור הנהגים כיום, החליטה להיענות לדרישת עובדי המוסך ולשלוח לחו"ל את יוסי".

עוד חצי שנה, ובמדור "מהנעשה במשק": "במוסך אברהם מלאות ידי העובדים עבודה, וזאת לאחר שיוסי הציע, עם שובו מההשתלמות בחו"ל, לשנות מן הקצה

אל הקצה את שיטת הפירסום שנהגנו לתת עד כה למוסכנו. יוסי הכניס את שיטת 'שלטי-הצומת', בה השתלם בסיורו. עובדי המוסך טורחים עכשיו בהכנת 200 שלטים כאלה, שיכוונו את הנהגים (שעל טיבם כיום עמדנו לא פעם) למוסכנו, וזאת בד-בבד עם שיפור הנוף ושיווי צורה יותר אסתטית להצטלבויות החשובות בארצנו. נקנתה גם מכונית חדשה ונוחה לייעול עבודתו של בא-כוח המפעל (יוסי), אולם מאחר ונתגלה הפרש מסוים בין מחיר המכונית לבין הסכום שאושר לשם כך, הציע יוסי עצמו, ביזמתו-הוא, לרכוש את המכונית ללא אנטינה. הראדיו המשוכלל שבמכונית מפיק צליל סביר גם בלי האנטינה, ונוכל על-ידי החסכון הזה לקמץ סכום לא מבוטל מהוצאות המפעל (שחגג השבוע את סיום תיקונה של המכונית החמישית מאז חנוכתו)."

כעבור חצי שנה הופיעה ידיעה נוספת באותו עלון: "למרות השפל העונתי בקבלת עבודות במוסך-אברהם, נכנסו השבוע שתי מכוניות לתיקון במיתקניו המשוכללים, שהגיעו סוף-סוף מהנמל (הזמינם יוסי, שניצל את השתלמותו גם לצרכי חידוש הציוד). המכוניות שתוקנו השבוע מעגלות את סך-הכל של המכוניות שתוקנו אצלנו למנין—סכום לא מבוטל כלל בהתחשב בזמן הקצר שחלף מאז הפעלנו את המוסך (פחות משנתיים) ובמיקומו של המוסך על אם כביש בו לא נוסעות מכוניות. כולנו מקווים שעובדי המוסך ימצאו דרך נאותה לשתף את כלל ציבורנו בשמחת מכונית-העשור (בעיקר לאור העובדה ששתי המכוניות שהביאונו אל עשור זה הן מכוניות המשק: מכונית הגזבר, ומכונית רפואה-קניות).

מקץ שנה, כשלמרות שלטי-הצומת לא נסעו מכוניות בכביש המוסך אלא בכביש המקביל, שהפך אוטוסטראדה, הציע הגזבר לחסל את המוסך וההצעה הגיעה עד דיוני האסיפה.

בדיון הנוקב, שפילג את החברה למחנות המסורתיים, נפקד מקומו של יוסי משתי סיבות: "א) אני עוד הרוג מקפיצתי האחרונה לדטרויט בענין המנוף. ב) איני מוכן להשתתף בדיון המאפשר לחברים שאינם מכירים את המצב מקרוב להחליט בשבילי". אולם האקונומית, שהשתתפה דווקא בדיון, קמה לפתע והציעה: "פשוט, אם אין מכוניות לתיקון במוסך, למה שלא נרכוש מספר מכוניות גדולות שיספקו למוסך (שכבר שייך כלי-כך לנוף) עבודה לכל השנה!?" ההחלטה הסופית אמנם נדחתה לצורך שיקול נוסף ובדיקה, אולם ברור היה לכל שיש בהצעה משום "סדק של מוצא, שאולי עוד יהיה לפתח הצלה".

במאמץ רב גויסו הכספים, ועד-מהרה חנו בסככה החדשה שליד מוסך-אברהם 15 משאיות מבהיקות. ידי העובדים מלאו עבודה. הכל עסקו במוסך בהתקנת ארגזים למשאיות החדשות, בעזרת נגרים ומסגרים שסגרו את בית-מלאכתם ונחלצו לעזרת המיבצע. כשצפה השאלה: מי ינהג את המשאיות? נענה הקיבוץ כולו לאתגר והוחלט להוציא 15 חברים מהענפים רפת, פרדס וגידולי-שדה. למרכזי הענפים שהתנגדו, בקול-ענות-חלושה, הוסבר "שעברנו הקרוב כרחוק מלמדנו שהמושג 'חבר ללא תחליף' לא רק אינו עומד במבחן המציאות אלא אף זר הוא לדרך חיינו וחינוכנו".

מכאן והלאה החלו העניינים להתגלגל במהירות: הענפים הגדולים התנוונו ושוב לא נשאו את עצמם; המכוניות הגדולות, כפי שמעיד יומן כלום-אתמול, "עדיין עומד דות. אך הנהגים החדשים שלנו סיימו ברובם את מיבחני-הנהיגה, ויש תחושה של רצון עז לעמוד בכבוד במשימה שלקחו על עצמם. אולם, כאמור, לא נסתיימו עוד הבירורים עם הקואופרטיב באשר לתביעתנו שיפסיק את פעילותו באיזור. העברנו את המשך הבירור לאינסטנציות שיש לנו יסוד מספיק לקוות מהן לטיפול מהיר, חיובי ונושא-פרי בניהון".

המשק הפסיק לשלם את חובותיו. האשראי במוסדות-השיווק והתנועה נפסק לאחר התראות אינ-מספר. תקציב ההלבשה, ההנעלה וכלכלת המטבח הצטמצם בשליש, והחברים הממורמרים החלו לעזוב את כלום-אתמול בקצב אטי אך רצוף.

שנתיים לאחר-מכן נאמר בעתון-הבוקר, תחת הכותרת: "מה צופן המחר לכלום-אתמול?": "חצי יום סיירתי בחצר הקיבוץ, שנעזב לאחרונה. לולים שוממים, רפתות ריקות, בתי-מגורים עזובים שדלתותיהם חורקות על צירן, מקדמים את פני הבא למקום זה שרק תמול-שלושום היה הומה חיים תוססים וערים. על הכביש המתפורר, ששימש כזכור את בנות-הברית, בהזרמת כוחותיהן לדרום, עומד עדיין, כאילו עתה זה נעזב, מבנה ענקי נעול. עצרנו לידו את מכוניתנו, טיפסנו על גגה והצצנו פנימה: 15 משאיות מודרניות חנו בתוך החצר כששלט המודיע 'מוסך-אברהם. מבצע עבודות לצבא ולפרטיים' (בעברית ובאנגלית) מושלך בין גלגליהן. בחצר המשק, שקוצים וברקנים עלו בה, רועות עזים לקול חלילו של רועה זקן (העונה לשם מוחמד אבו אסמעין). העזים מתפזרות בעסקנות עירנית, בוררות בקפידה את עלי הקידה הקטנים ומכרסמות ברעבתנות את גבעוליו הבשרניים של הרב-פרק. אבו אסמעין הזקן מספר בקולו הצרוד, כשהוא חושף שיניים בודדות שנותרו בפיו, רק דבר אחד: הוא אוהב לחלל במרעה ועיניו העששות לא תשבענה ממראה הגדיים הרכים, המקפצים ומש-תובכים במעלה המדרגות של חדר-האכילה הגדול, ששימש רק אתמול את חברי כלום-אתמול".

תמיד על שולחןך

שמורי פירות וירקות

חשקאות קלים

מתוצרת

יכון

נחנון ליסט: צדק הקומוניסטרן

פרק שביעי: בקונגרס ה-6 של האיטרנאציונל ה-13

עם סינים וקוריאנים

מוזר הדבר, הנסיעה ברפבת מאודיסה למוסקבה לא השאירה בי זכרונות. והרי בתנאי הזמן ההוא היתה הנסיעה ארוכה למדי, והנופים שבדרך תמיד היו מעניינים. אין זאת כי שבוי הייתי למחשבה שהנה נוסע אני אל בירת המהפכה העולמית, או שגיתי בתקוה כי בבואי למוסקבה אמצא שם מכתב מאניוטה. במעורפל רואה אני כפריזות עטויות מטפחות ונעולות מגפיים, וילדי-איכרים גלויי-ראש ויחפים מציעים את סחורתם—על-הרוב עוף צלוי וביצים. לעומת זאת זוכר אני היטב את האשה הצעירה והנעימה שקיבלה את פני ברדתי מן הרכבת במוסקבה והביאה אותי אל מעון "מופ"ר".²

במעון זה ביליתי את שני הימים הראשונים לישיבתי במוסקבה. לשעבר היה זה ארמון רחב-ידיים של אחד מחשובי השלטון הצארי, מוקף גן גדול ובו מיני פסלים וספסלים לרוב. הבית היה מלא סינים וקוריאנים ומספר מועט-ביחס של פולנים (יהודים), בולגרים, סרבים ואיטלקים. הסינים הרבו להתגודד ולהתווכח בקול רם, ואילו הקוריאנים הצטיינו בשתיקתם ובבדידותם. אלה ואלה היו פליטים, מניצולי הטבח שעשה צ'אן-קאי-שק בקומוניסטים בשנחאי ובקומונה של קנטון שנים מועטות לפני כן, ושרידי המאבק בכיבוש היפאני בקוריאה. בעיני היו כולם גיבורים, מהפכנים אגדיים, כפי שצוירו מעל דפי ה"אינפרקור",³ אך מישהו מן הפולנים סח לי שהקוריאנים הם אנארכיסטים חסרי-משמעת, אינטליגנטים זעיר-בורגניים, שבאשמתם התפוררה המפלגה הקומוניסטית בארצם זמן קצר אחר ייסודה ב-1925. הדבר הסב לי מפח-נפש, אך לא היתה לי שהות לשקוע במחשבות עגומות. הייתי מלא שמחה על בואי למוסקבה והטלתי עצמי לתוך קלחת של עשייה. לא הספקתי לסדר את חפצי הדלים בחדרי אשר במעון "מופ"ר" וכבר אצתי לביתה של מאניה, אשת דניאל,⁴ בשכונת ארבאטובסקאיה, בקצה השני של מוסקבה—זה הכפר הגדול, כמו שפינוה אז, וכמו שנראתה למעשה באותם ימים. דניאל עדיין לא הגיע לעיר, ומפי מאניה שמעתי יותר דברי תרעומת על שבושש לבוא מאשר ידיעות על הנעשה במפלגה (פק"פ) בארץ. עם זאת נעים היה לי לשבת באווירה שהזכירה לי בית קטן ובודד בחולות תל-אביב של אז. אגב, מאניה ידעה לשמור מידה, לכבוש את מרירותה, והשיחה אתה תמיד היתה מעניינת ומאלפת. צנומה היתה, פניה קטנים, מפיקי תבונה, ועיניה יוקדות. חיוך תמידי, מהול באירוניה דקה, היה נסוך על פניה ומיתן את אופן-דיבורה הפסקני ומחוותיה הנמרצות.

ממחרת בואי למוסקבה נקראתי לוועד-הפועל העולמי של "מופ"ר", ושם נמסר לי מגדט של ציר למליאת הוועד-הפועל העולמי של הארגון, שנועדה להתכנס בראשית יולי, יחד עם הזמנה למאמר בשביל הירחון של "מופ"ר" ומאמר שני בשביל "פראבדה". אהבתי לעבוד בביתה השקט של מאניה, שבשעות היום, כשהיו שני ילדיה בבית-הספר, עבדה אז במשרדו של אחיה, אפשטיין, סגנו של הקומיסר הנודע לענייני חינוך ותרבות, אנאטולי ואסילייביץ' לונאצ'ארסקי. נדמה היה לי אז שאני ממשיך בכתיבה כמנהגי באותו בית בודד אשר בחולות תל-אביב.

היה עלי להתווכח קשה עם עורכת הירחון של "מופ"ר" על פכים קטנים שבפרא-זיולוגיה המהפכנית במאמרי. היא טענה כנגדי שהמומנט המעמדי אינו מובלט די-הצורך בחיבורי, ואין בו זכר לשביתות פועלים ולהתפרצויות של פלאחים. לתשובתי, שלצערי שביתות והתפרצויות כאלו אינן בנמצא, ענתה לי בשיעור מארקסיסטי ארוך על גורמים ומומנטים סוציאליים המצויים בהכרח במאורעות שבארצות הקולוניאליות אלא שאין אנו מבחינים בהם. לא היתה לי ברירה אלא לכתוב את מאמרי מחדש ולשוות לו אופי סוציאלי-מעמדי, לסיפוקה הרב של אותה עורכת, שדרך-אגב היתה אשה חינונית מאד.

המאמר שכתבתי בשביל "פראבדה" לא עורר שום תגובות, אף כי היה זה ניתוח חברתי ומדיני של המצב במצרים, סוריה וא"י, והרוח המהפכנית ממילא לא חסרה בו, לפי שהיה חדור בקורת חריפה על התנועה הלאומית ומנהיגיה הריפורמיסטיים והפשרניים—שאו שיתפו פעולה, או היו מוכנים לשתף פעולה, עם השלטונות האנגליים והצרפתיים בתנאים מסוימים—ואילו המאמר שכתבתי בשביל בטאון "מופ"ר" צריך היה לתאר את אימי הרדיפות על פועלים ואיכרים, שלא היו ולא נבראו, או שלא נודע עליהן במצרים ובסוריה. ואשר לא"י: למרות החרפת הרדיפות נגד הקומוניסטים בשנים ההן, היו אלו קלושות ביותר לעומת הטרור הלבן שהשתולל אז בפולין ובארצות הבלקן.

פעילותי השניה כציר במליאה העולמית של "מופ"ר" היתה פגישה עם יו"ר של הוועד-הפועל העולמי של הארגון: ילינה סטאסובה. היא היתה אישיות מרכזית בצמרת המפלגה, ובימים ההם עמדה בשיא זהרה. נאמר לי שהיתה חברה במפלגת ה.ס.ד. הרוסית מיום היוסדה, בולשביקית ותיקה ממקורבי לגין, מזכירת ועד הבולשביקים בפטרוגראד בימי הצאר ומזכירה-ראשית בוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית אחר המהפכה, וכן באת-כוח של "מופ"ר" בוועד-הפועל של הקומינטרן.

הייתי מלא יראת-כבוד נוכח הפגישה עם אישיות כזאת, והתרשמתי הראשונה ממנה רק חיזקה אותה יראת-כבוד. עמדתי מול אשה תמירה ויפה, דמות אינטלקטואלית מובהקת, שופעת אופי חזק ורצון עז, שלא גרעו מחמימותה. כאשר פגשתי אותה היתה בת 55, אך נראתה צעירה יותר.

היא קיבלה אותי בסבר-פנים, בדיוק במועד שנקבע לראיון, דבר שהיה נדיר מאד במוסדות המפלגה והשלטון בימים ההם. אך לא הספקתי אלא להחליף אתה מלים

מועטות ומכשירי הטלפון שעמדו על שולחנה החלו לטרטר בלי הרף, כשהיא מחליפה שפופרת אחת ברעותה. בין טירטור לטירטור היינו מוסיפים כמה מלים לשיחתנו. פעם התנצלה לפני ויצאה לשעה ארוכה את החדר. מזכירתה ראתה להסביר לי שאין אלה טלפונים פשוטים אלא קווים המקשרים את סטאסובה אל ראשי השלטון והמפלגה, וביניהם גם קו ישר אל סטאלין, שרק יחידי-סגולה זוכים לו. לא הספיקה סטאסובה לחזור לחדרה והמכשיר החל לטרטר. שמעתייה אומרת: "סלושאינ, יוסיף ויסאריינוביץ'... טק, טק... סייצ'אס פרידו"⁵ ופגישתנו נגמרה.

פגישתי השניה עם סטאסובה לא היתה נעימה כלל וכלל. היה זה במושב המליאה של הוועד-הפועל. לידי יושב ציר "מופ"ר" מפולין. את שמו לא אזכור, אך כמו חי רואה אני אותו לנגד עיני והריני שומע את קולו, המספר לי בלחש שהוא חניך "השומר הצעיר" וכי יש לו ידידים הרבה בארץ. הוא הרבה לשאול על יעקב קנוסוף,⁶ מזכירו של אליעזר בן-יהודה בראשית שנות ה-20, שאותו הכרתי היטב. איש-שיחי צולע היה, שפן נמלט מבית-כלא פולני בקפצו ממקום גבוה ורגלו נשברה. כן גם שאל רבות על בירמן ("הדואג"), שהיה אז מן הפעילים המרכזיים של הפראקציה ושל פק"פ.⁷

בהגיע תורי לנאום הציג אותי היו"ר, גם הוא בולשביק ותיק, פלאח-לשעבר, בעל עבר מהפכני מפואר, כבא-כוח פלשתינה, סוריה והלבנון. לא חשתי עצמי בנות, אך לא רציתי לתקן את דברי היו"ר. מיד התרכזתי בנאומי, שאותו ייחדתי לענין הענשים הגופניים הנפוצים בארצות המזרח התיכון. גוללתי בפרוטרוט את פרשת המלקות בבית-הסוהר בירושלים, שהביאה לידי שביתת-רעב ממושכת של האסירים הקומוניסטיים.⁸ הוקעתי את העונש הברברי הזה כשריד הפיאודליזם של ימי-הביניים, ששלטונות-המנדט הבריטיים והצרפתיים משתמשים בו לחרפת הדמוקרטיה וה"ייעוד הציביליזטורי" בו הם משתבחים. סיימתי את נאומי בקריאה לארגוני "מופ"ר", ובייחוד אלה של אנגליה וצרפת, להגביר את פעילותם נגד הטרור במושבות.

השומעים קיבלו את דברי ברצון ובענין, אך סטאסובה הראתה סימנים ברורים של קוצר-רוח. היא התנהגה בכלל כמורידה ומעלה יושבי-ראש. במקרה זה נטפלה אל היו"ר-בפועל במיני הערות עוקצניות שלא לענין. היו"ר המסכן, המהפכן המנוסה, היה כאובד-עצות, ולי נדמה היה שאני הוא שגרמתי כל זאת. אמנם עוד קודם-לכן שמעתי מרננים על סטאסובה שהיא נוהגת ב"מופ"ר" בתקיפות וביד חזקה, מעין סטאלין בזעיר-פנים. אך העיקה עלי אי-נוחותי כשהוצגתי כבא-כוח סוריה והלבנון. ידעתי שסטאסובה פעלה זה שנים רבות בוועד-הפועל של הקומינטרן, והיה לי יסוד להניח שהיא יודעת על המאבק המתנהל סביב הערביזציה של פק"פ.⁹ צר היה לי על היו"ר שנקלע לקלחת זו בגללי בלי דעת על מה ולמה. חששותי אלה התבדו שפן בשובי הביתה קיבלתי מן הוועד-הפועל של "מופ"ר" ייפוי-כוח מפורש לעזור בהקמת ארגון "עזרה אדומה" בביירות ובדמשק, אף ניהלתי שיחות על כך עם קורדייה, המזכיר-הכללי של "העזרה האדומה" בצרפת, בדרכי לא"י.

אגב, גם סטאסובה לא ניצלה מזוועות הסטאליניזם. באחד הטיהורים של שנות ה-30 הוגלתה אף היא גלות שניה, לאחר זו שעשתה בימי הצאר, מ-1913 עד 1916. בראשית שנות המלחמה חזרה משם ללנינגראד, אך לא שבה למעמדה הקודם. חרף גילה המופלג—היא ילידת 1873—עודנה פעילה, אולם הרחק מן הצמרת, בשדה הספרות.

סערה של שירה ומיטינגים

מאז שוב לא נודמן לי להיפגש עם סטאסובה. את שיחותי אחרי תום המליאה של הוועד-הפועל של "מופ"ר" ניהלתי עם "הרפּרנטים" (מרצים) לענייני המזרח התיכון, לענייני הקיסרות הבריטית והקיסרות הצרפתית. מיד אחרי המליאה נתכנסה הוועידה הששית של הקומינטרן, ואני עברתי ממוסד אחד למשנהו. דניאל, שהגיע בינתיים למוסקבה, מסר לי על החלטת הוועד המרכזי של הפק"פ לצרפני למשלחת המפלגה לקונגרס, ואני עברתי לגור ממעון "מופ"ר" למלון "סויוזנאיה" שברחוב גורקי.

הימים הראשונים לקונגרס עברו עלי, ולא עלי בלבד, בתוך סערה של מיטינגים ופגישות עם פועלי מוסקבה במקומות-עבודתם. בכל בוקר היו אוטובוסים מלאים וגדושים יוצאים לבתי-החרושת הגדולים של הבירה, להתרועעות בינלאומית בין פועלים. אני נקלעתי לחברתם של אורחים חמי-מזג, רובם איטלקים, שלא היו פוסקים מלשיר כל מיני שירים מהפכניים. האוטובוס היה זו ממקומו לצלילי "אווּאנטי פּוּפּוּלוֹ, אוּאנטי פּוּפּוּלוֹ, באנדיירה רוּסה טריאומפּירא..."¹⁰ והיה נכנס בשערי בית-החרושת באקורדים גבוהים ביותר של השיר הזה. בשירה ממלאים היו תכופות גם הפסקות בין נאום לנאום, בין קריאות-הידד אחת לרעותה. היתה זו אווירה של עליזות והתרוממות-הרוח שקשה לעמוד בפניה. נסחפתי בה ביתר-שאת, מפיון שהיה עלי לשמש פה לחברי שלא ידעו רוּסית ולדבר בשמם, ואז קצרתי תשואות גם מן הפועלים הרוסים. זה היה משפר. הייתי שרוי באקסטאזה, כמו בימי מהפכת פברואר בנעורי. מלוא גרוני שרתי וצעקתי: "באנדיירה רוּסה טרי-אומפּירא!"

האישיות המרכזית בקונגרס הקומינטרן היה ניקולאי בוכארין. הוא היה אז ממש אליל הנוער, שצבא על פתח אולם הקונגרס כדי לראותו ולקבל ממנו אוטוגרף, בצאתו או בבואו. רק מעטים ידעו אז שבינו לבין סטאלין "עבר חתול שחור", שהרי זמן קצר לפני-כן נלחמו יד ביד נגד "האופוזיציה המאוחדת" של טרוצקי, קאמנייב¹¹ וזינובייב¹² אחרי שקודם-לכן נשענו על שני האחרונים כדי להפיל את טרוצקי.

ניקולאי בוכארין היה אחד המנהיגים הצעירים של המפלגה הקומוניסטית הרוסית. בפרוץ מהפכת-אוקטובר אך מלאו לו 29 שנה, והוא כבר הספיק לבצר לו אז מקום נכבד בין בעלי-ההלכה המוכשרים ביותר של המפלגה. הוא הרבה בוויכוחים עם לנין כמעט בכל השאלות החשובות. הוא היה מן היריבים החריפים ביותר של אבי הבולשביזם בימי ברסט-ליטובסק (כריתת השלום עם גרמניה, אשר לה התנגד

בתוקף רב), התווכח אתו בשאלת הנא"פ (המדיניות הכלכלית החדשה של ראשית שנות ה-20), בשאלת מעמד האיגודים המקצועיים, בשאלה הלאומית, בהערכת האימפריאליזם וכדומה. עם כל זאת העריך אותו לבין עד מאד וראה בו ילד-טיפוחים. בוכארין לא היה גואם מלהיב אלא מקסים, וחזותו היתה אינטלקטואלית, נעימה ורווית קסם. בפרוודורי הקונגרס ריננו על חיכוכים חריפים בינו לבין סטאלין בשאלת היחס לאיכרים. הדבר היה ערב הקולקטיביזציה-מאונס, שאליה התכונן המזכיר-הכללי, בעוד אשר בוכארין דגל אז בסיסמה "איכרים, התעשרו!"—שלא כמו בשנים הראשונות של המהפכה, כאשר דרש מהפכה פרולטרית טהורה ופיקפק בחשיבות הברית עם האיכרים.

אהבתי לשמוע את דיבורו. הוא ממש שלט בקונגרס. הוא השמיע בו את הנאום הפרוגרמטי של התנועה הקומוניסטית העולמית, והופיע בו עוד הרבה פעמים. הוא היה מרצה בחסד עליון, שידע להפיח חיים גם בנושאים יבשים כפילוסופיה, מאטריאליזם היסטורי, או בעיות כלכלה. בתוך כך היה גם יריב שנון ועוקצני. הקונגרס היה עורך לו תשואות סוערות, והוא היה יכול לשמוח בחלקו ולבטוח בעצמו—אך על פניו נסוך היה מין עצב חרישי, כי לבו ודאי ניבא לו משהו מן הצפוי לו. היה זה ביולי 1928. בינואר 1929, חמישה חדשים אחרי הקונגרס, פרץ הריב בינו ובין סטאלין בגלוי, וכעבור פחות משנה, בנובמבר 1929, הוצא בוכארין מהוועד המרכזי של המפלגה.

סטאלין ובוכארין

לימים נודע כי לבו של בוכארין לא היה שלם עם החלטות הקונגרס הששי של הקומינטרן, שאליהן עוד נשוב. הסתבר שדווקא אותה שעה, ב-12 ביולי, פחות משבוע לפני התכנס הפורום הבינלאומי, נערך מושב סוער של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, ובו התחולל מאבק חריף בין המזכיר-הכללי ובין הימין—בוכארין, ריקוב¹³ וטומסקי¹⁴—בשאלת הקולקטיביזציה. המאבק החריף עד כדי כך שבוכארין, בהסכמת חבריו-לדעה, הלך אל מי שהיה לסירוגים עמיתו ויריבו, הוא ליב קאמנייב, שחזר למפלגה אחרי שהודה בשגיאותיו, כדי לבקש את עזרתו על כל צרה שלא תבוא. בוכארין חשש שהפעם ישתמש נגדו סטאלין בקאמנייב, לאחר שהוא השתמש בו נגד קאמנייב וחבריו. אולם פרטים אלה נודעו, בחלקם, רק אחרי תום הקונגרס, כשבוכארין, שהיה אז עורך ראשי של "פראבדה", פירסם בעתונו את "רשימותיו של כלכלן" ובהן טען נגד תיכנון גידול מופרז של התעשייה ושאיבת האמצעים לכך מהאיכרים. התיזה שלו היתה שהכפר צריך לשמש אבן שואבת לתעשייה; שוק לתוצרתה, אך לא מקור לשאיבת כספים להתפתחותה המופרזת. לכאורה היפנה את טענותיו נגד טרוצקי, ולמעשה התכוון לסטאלין שאימץ לו אז את התיזה הטרוצקיסטית בדבר עדיפותה של התעשייה הכבדה, לאחר שהוא עצמו נלחם נגדה בחריפות בשנים הקודמות. עתה נערך סטאלין למלחמת-חרמה נגד הקולאקים¹⁵ שהביאה לידי קולקטיביזציה כללית מאונס.

בקונגרס עצמו הוכחשו הידיעות על חילוקי-דעות בתוך הוועד המרכזי של המפלגה הסובייטית בהודעה פורמלית חתומה בידי כל חברי הוועד. לא סטאלין אף לא בוכארין לא היו מוכנים להביא את ריבם לפני הפורום הבינלאומי, שהתכנס אחרי הכשלונות החרוצים שנחלה המפלגה הסובייטית (באמצעות הקומינטרן) בסין—כשלונות אשר שניהם כאחד היו אחראים להן, הראשון כמזכיר-ה-הכללי של המפלגה והשני כראש הוועד-הפועל של הקומינטרן. עם זאת תמוה היה בעיני הצירים שסטאלין מחרים את ישיבות הקונגרס. אם אין זכרוני מטעה אותי, הופיע בו רק פעם אחת, ישב על הבימה ושתק. הקונגרס קיבל את פניו במחיאות-כף צנועות; עדיין רחוקים היו אז שעות ההתלהבות למראה סטאלין ופולחן אישיותו. חיבת הצירים והערצתם נתונות היו, כאמור, לבוכארין, וכן לקלארה צ'טקי, המנהיגה הישישה של הקומוניסטים הגרמניים, חברתם של קאוטסקי, מרינג וליבקנט-האב¹⁶—חברתו-לדעה של לנין, אשר חרף גילה המופלג ומצב בריאותה הרופף כמעט לא עזבה את בימת הקונגרס. היא ישבה כל הזמן בכורסה מיוחדת, ולידה אחות רחמניה שלא זזה מעליה. עוקבת היתה בעירנות אחר הדיונים, אם גם לא לקחה בהם חלק. דמות אחרת, שריכזה סביבה תשומת-לב כללית של הקונגרס, היתה זו של אָרנסט טֵלְמַן, מנהיגה-בפועל של המפלגה הקומוניסטית הגרמנית, גיבור ההתקוממות הכושלת בהמבורג, טיפוס גרמני מובהק בעל ראש גלוח, שרעם קולו המתכתי עודו מצלצל באזני.

ב"אולם העמודים"

בפואייה של "אולם העמודים", שבו התקיים הקונגרס, ישבו אישים ידועי-שם ושוחחו ביניהם, או עם מעריציהם הסובבים אותם. איש-איש וחוגו: בלה קון ההונגרי¹⁷ וחסידיו, אַנְרִי בארביס, הסופר הצרפתי הנודע, ומעריציו. דמויותיהם הן שנחרתו בזכרוני בעיקר, כנראה בגלל הניגוד הרב במראיהם: האחד גוף ושמן והשני ארוך וצנום, סגפן כמעט. את מרסל קאשֶן הצרפתי הייתי פוגש יום-יום במלונאי, כמעט תמיד יחד עם הפולניה קוסצ'בה, שגם היא התגוררה באותו מלון. כה מוזר היה לראות זוג שקט זה, הקורנים עדינות ואדיבות, בחברת המהפכנים האיטלקים הסואנים, חברי-לאוטובוס, וקבוצות הצירים שהיו עוברות בהמולה את הפואייה של "אולם העמודים" סביב טלמן הקירה, תורו הצרפתי (שפוכבו אך החל אז לדרוך), לְנֶסְקִי הפולני ועוד. אולם הדמות הסוערת ביותר באולם הקונגרס שהותירה רישומה בזכרוני היתה זו של באסו לומינאדֶזָה, טיפוס גרוזיני נהדר, ראש-אריה בעל בלורית שחורה וקול רועם. רואה אני אותו יורד במגפיו מן הבימה, אחרי נאום שהיה מוקדש למאורעות בסין, כשהאולם רועד לקולו הזועם, והוא צועד לעבר צירי ברה"מ. בין הצירים עבר לחש שקולו של סטאלין מדבר מתוך גרונו. ואמנם היה לומינאדֶזָה איש-אמונו של סטאלין, יחד עם היינץ ניימן הגרמני, איש-הקומינטרן בסין, כשנס-תיימה מדיניות ההתייחסות בין המפלגה הקומוניסטית והתנועה הלאומית של צ'אן-קאי-שק בטבח נורא בו נפלו רבבות קומוניסטים (לפי מקורות אחרים 100,000,

בדומה למה שאירע זה-מקרוב באינדונזיה) בשנתאי, בקאנטון ובמקומות אחרים, לומינאדזה היה מתומכיו הנאמנים של סטאלין במלחמתו נגד האופוזיציות השונות, עד שנעשה אופוזיציונר גם הוא. בסוף 1930 גורש מן הוועד המרכזי וב-1934 התאבד, לאחר שקודם-לכן הודה בשגיאותיו לפני הקונגרס ה-17 של המפלגה.

הדיונים

דיוני הקונגרס התנהלו בעיקר סביב מה שפינו אז בלשון-המונחים של התנועה הקומוניסטית "היחס אל שכבות-הביניים". למעשה היה זה היחס אל הסוציאל-דמוקרטיה ואל התנועה הלאומית במושבות—שתיהן נחשבו תנועות השואבות את כוחן ואת מנהיגותן מן השכבות הזעיר-בורגניות. דובר הרבה, כמובן, על עליית הנאציזם-סוציאליזם בגרמניה, אך איש לא העלה אז על דעתו שתנועה זו עלולה להגיע לשלטון בעוד זמן כה קצר. הדעה הרווחת היתה שאין הנאציזם-סוציאליזם אלא סימן וביטוי לפירפורי-הגסיסה האחרונים של המשטר הקאפיטליסטי המט לנפול.

עמדה השאלה איך לשחרר את מעמד הפועלים מהשפעת ה"סוציאל-ריפורמיזם" וה"סוציאל-פאשיזם", איך לשחרר את עמי המושבות מהשפעת מנהיגיהם המשתפים פעולה עם הקולוניאליזם ולפלוס בכך דרך למהפכה. איך לרכוש את שכבות-הביניים, לבל תשמשנה משען לבורגנות, מכשול על דרך המהפכה? נאומים חוצבי אש מהפכנית היו מכוונים נגד בגידתם של המנהיגים הסוציאל-דמוקרטיים ושל הבורגנות הלאומית בקולוניות, ובהם תלו את האחריות לכשלון השותפות עם הגואומינדן בסין, לחיסול ועד-האיחוד האנגלו-סובייטי, ולנצחונות הנאציזם-סוציאליזם בגרמניה. ואמנם הכריזו הקונגרס על קץ תקופת הייצוב, אשר ממנה צמחה השותפות עם גואומינדן ועם האיגודים המקצועיים באנגליה, ועל בואו של גל מהפכני חדש. בנקודה זו לא טעה הקונגרס. שנה לאחר גמר דיוניו פרץ המשבר הכבד ביותר בתולדות הקאפיטליזם. הייצור התעשייתי ירד פלאים בארצות המפותחות, שנתמלאו המוני מובטלים—מספרם הגיע כדי 13 מיליון בארה"ב, וכדי 44% מן העובדים המאורגנים בגרמניה. מספרם הכולל של המובטלים בעולם הקאפיטליסטי נאמד אז בעשרות מיליונים, ומי יכול היה להאמין שבעקבות משבר כבד מעין זה לא תבוא המהפכה המקווה והבשלה—לפי כל הסימנים שהיו נותנים בה כיהודים אדוקים בביאת המשיח—אלא תבוא ריאקציה פאשיסטית איומה!

עד הייתי לשגיאה הגורלית שעזרה לא מעט להתפתחות זו. הקונגרס הששי של הקומינטרן רעם ממש מכינוי-נגאי כלפי ה"סוציאל-ריפורמיסטים", ה"סוציאל-פאשיסטים", ה"בוגדנים", "שכירי הבורגנות" וכדומה. על ראשיהם ניתך הזעם יותר מאשר על היטלר ומרעיו. נאומים רבים ראו במאבק נגד ראשי הסוציאל-דמוקרטיה את הדרך הקצרה והטובה ביותר להכרעת הנאציזם-סוציאליזם. הקונגרס נתן ביטוי לכך בהעלותו את הסיסמה "מעמד נגד מעמד", שהוליכה בגרמניה לשביתות יחד עם הפאשיסטים נגד השלטון הסוציאליסטי; כל כמה שהייתי משוכנע

או שהסוציאל-דמוקרטיה אשמה בכשלון המהפכה הפועלית בגרמניה, שקצרה ידה מהיאבק נגד הנאציזם-סוציאליזם ועליה האחריות להתפתחותו, הנה באותו מעמד היסטורי לא יכולתי לתאר לעצמי שההתלהבות המהפכנית ששררה ב"אולם העמו-דים" בעקבות הקריאה למלחמה נגד מנהיגי הסוציאל-דמוקרטיה עלולה לגרור אחריה תוצאות כה איומות.

בוכארין, הימני בענייני ברה"מ, המתנגד החריף לתכניות הקולקטיביזציה הכוללת הכפויה, המנהיג שקרא לאיכרי רוסיה "התעשרו!"—הוא שפיתח את התיאוריות הללו; הוא שהביא לפני הקונגרס את המצע של הקומינטרן; הוא שהכריז על סוף ייצובו של הקאפיטליזם, הוא שהציע את המדיניות של "מעמד נגד מעמד", והגדיר את הסוציאל-דמוקרטיה כ"האגף השמאלי של הבורגניות", שמתוך כך גם עומדת היא מחוץ למעמד הפועלים—שייכת לעולם הקאפיטליזם.

באשר ליחס אל התנועות הלאומיות במושבות היה בוכארין, ועמו הקונגרס כולו, פשרן יותר. הם הוקיעו את המנהיגים הימניים של התנועות הללו כמשתפי-פעולה עם האימפריאליזם, אך הבדילו בינם לבין המנהיגים השמאליים. התנועה הלאומית כשלעצמה נשארה תנועה אנטי-אימפריאליסטית מטבעה, שאֵתה אפשר, וצריך, להקים חזית מאבק מיוחדת תוך כדי שמירה קפדנית על קיום המפלגה הקומוניסטית, על עצמאותה וייחוד פעולתה.

האימפריאליזם של הפלשתים

בוכארין הרבה לדבר בקונגרס על תפקידו של האימפריאליזם במשטר הקאפי-טליסטי. הפעם התעלם מוויכוחו עם לנין בענין זה בתחילת שנות ה-20, כאשר יחד עם פיאטאקוב, טען נגד תורתו של אבי המהפכה, אשר לפיה האימפריאליזם הוא שלב מיוחד, שלב אחרון, בהתפתחות הקאפיטליזם, וראה בו אספקט מיוחד של המשטר הזה. אדרבה: עכשיו ניתח בוכארין את התיזה הלניניסטית, שראתה באימפריאליזם את פרי המונופולים ושליטת ההון הפיננסי, ספק של חמרי-גלם לתעשיית המטרופולין, גורם של מלחמות והתנגשויות בין המעצמות התעשייתיות ומקור לרווחים עילאיים, שבכוחם מצליחה הבורגנות, בסיועה של הסוציאל-דמוקרטיה, להעביר אל צדה חלקים ניכרים מן האריסטוקרטיה הפועלית.

על תיאוריות לניניסטיות אלו, שהיו נפוצות בקרב הקומוניסטים, הוסיף בוכארין כמה פרטים אחרונים הנוגעים בבגידת הגואומינדן ובחולשת המאבק האנטי-אימפריא-ליסטי בהודו, במצרים ובמושבות אחרות. הוא הטעים את בגידת הבורגנות הקומפר-דורית המקומית והפיאודלים המשתפים פעולה עם השלטון הזר, גם מתוך חשש פן יתחזק בקרב התנועה הלאומית היסוד האיכרי והפועלי המתעורר לפעולה מדינית, בעקבות המאבק הלאומי—אף הצביע על החיץ בין הקומפרדורים והפיאודלים לבין אותן שכבות של בורגנות עירונית המעוניינות בפיתוח הכלכלי של ארצותיהן ובעצמאותן המלאה.

דניאל ביקש להוסיף נופך משלו להגדרת האימפריאליזם. בוועדה המתמדת, אשר בה

השתתף, דיבר דניאל על אספקט נוסף של האימפריאליזם, האספקט הצבאי והכיבושי בטריוטוריות שאינן עשירות בחמרי-גלם ואינן בגדר כר להשקעות, אלא משמשות בסיסים לשמירה על דרכי האימפריות והתפשטותן. מנהיגה של פק"פ הסתמך בעיקר על דוגמת המנדט הבריטי בא"י והמנדט הצרפתי בסוריה ובלבנון. בוכארין לא ביטל אספקט זה אלא טען שאינו אפייני לאימפריאליזם המודרני, וכיד הלצון הטובה עליו הוסיף שההגדרה של דניאל תופסת את האימפריאליזם בתקופת הפלשתים. ההלצה עשתה לה כנפיים במסדרונות "אולם העמודים" ומחוצה להם.

יום-יום היינו מתאספים, דניאל, אני ואביגדור¹⁸—שהגיע בינתיים למוסקבה—בחדרי שבמלון סוויזנאיה, והיינו מעבדים הצעות ותוספות להחלטות אשר רק מלים אחדות מהן זכו להיקלט בתעודות הקונגרס. אביגדור היה ממורמר מאד משום שאיש לא שם לבו אליו, והרי הוא היה חלוץ התנועה הקומוניסטית במצרים ומארגנה, ישב שנים רבות בבית-הסוהר וחלם לחדש שם את פעילותו לכשישתחרר. הוא רצה להעמיד את ידיעותיו ואת נסיונו הנדיר בשטח הפעולה במצרים לרשות הקומינטרן, והנה הגיע למוסקבה ואין שם לב אליו. לולא אשתו סוזאן, שהשתחררה לפניו והודות לשליטתה בשפות רבות הספיקה להסתדר בעבודה במחלקת הצנזורה של הדואר במוסקבה, היה הוא, אביגדור, גלמוד ונעזב כליל בבירת המהפכה העולמית.

אביגדור לא יכול היה לתרץ לעצמו את המתרחש. הוא לא ידע על ה"ערביזציה"¹⁹ מכל-מקום סבור היה—ובצדק—שאין הדבר נוגע לו, שהרי היה יהודי יחיד בין הקומוניסטים המעטים שבמצרים של אז. כל זה לא מנעו מלהיות בשנות ה-30 הראשונות אחד מן הערביזטורים התקיפים ביותר בא"י מטעם הקומינטרן.²⁰

בקונגרס לא היו צירים ממצרים ולא מעיראק אף לא משום שטח ערבי אחר פרט לסוריה. ערב פתיחת הקונגרס, כשנכנסנו לחדר-האוכל המפואר של מלון הקומינטרן "לוקס", הראה לי דניאל טיפוס ערבי מובהק, לבוש הדר, ולעיניו משקפי-זהב ששיוו לו משהו קלסתר אינטלקטואלי. לפניו היה זה פועל-טבק לבנוני, פואד שמאלי, לעתיד עמיתי לעבודה במפלגה הקומוניסטית בסוריה, ומי שהסגירני בסופו של דבר לידי הבולשת בביירות. הוא שמח מאד לראות את דניאל, שאתו נפגש פעמים אחדות. דניאל הציע לו להשתתף בישיבותינו, להקים סיעה משותפת בקונגרס. שמאלי קיבל ברצון את ההזמנה ואת ההצעה, אך לישיבותינו לא בא. דניאל חזה זאת מראש. עמיתנו מהלבנון התרחק מאתנו בעקשנות, נמנע מכל פגישה אתנו והעדיף להתחבר עם הצרפתים. תמיד הייתי רואה אותו בחברתם.

פגישה בפרופינטרן

היו לנו תכניות להיפגש עם מנהיגי הייבסקציה ועורכי העתון "עמעס", ודניאל אמנם נועד אתם כמה פעמים, אך אני לא זכיתי, אם גם עז היה רצוני לראותם. לעומת זאת זכיתי לפגישה חגיגית עם תלמידי הקוטו"ו.²¹ עד עכשיו אינני יודע ביזמתו של מי סודר הדבר, וגם לא התעניינתי בכך, אך זוכר אני אותה משוררת צעירה אשר בביתה התקיימה הפגישה, את אדיבותה הרבה ורוב חינה. את שמה

שכחתי (לבשתי ולחרפתי) אך זוכר אני שהיה לה ילד קטן—לא אדע אם אלמנה היתה או גרושה—וידיד אחד גוף ושמן, בחור צעיר מעורכי-החוז של "איזווסטיה". הבחור ישב ושתק, אך הקשיב רוב-קשב לידיעות הטרויות שמסרתי מן הארץ ולשיחה שהתפתחה לאחר-מכן. אכלנו ושתינו, הרבינו לשיר עד שעה מאוחרת, בעיקר שירים מהפכניים של התקופה, ובתוכם "באנדיירה רוסה", שכמדומה הפך להיות השיר הפופולרי ביותר בכל מוסקבה בימי הקונגרס. בילינו ערב נעים. רוב התלמידים שהשתתפו בפגישה היו ערבים מא"י ואחד מטריפולי אשר בלבנון—רפיק שמו.

פגישה רבת-נפתולים היתה לי בפרופינטרן. מנהל המחלקה של המזרח התיכון הזמינני לשם, לשיחה על המצב בא"י. בבואי בשעה הקבועה לבית הלבן שמאחרי הקרמל, על גדות נהר-מוסקבה, מקום מושבו של אינטרנאציונל האיגודים המקצועיים, הוגד לי שאתקבל אצל לזובסקי עצמו, ראש האינטרנאציונל. אחרי שעה של המתנה נדחתה הפגישה למועד אחר, ובסופו של דבר בוטלה. נתקבלתי על-ידי אחד רפרנט (מרצה) לענייני המזרח התיכון. על שולחנו היו ערימות של עתונים עבריים וערביים מא"י ומן הארצות השכנות. שוחחנו בעברית, שהיתה צחה בפיו יותר מאשר בפי, ודיברנו יותר על עניינים כלליים הנוגעים לארץ מאשר על האיגוד המקצועי. יותר ויותר רצה לדעת על גודד-העבודה, על החיים בקבוצות, על תנועת פועלי-ציון ועל התנועה הציונית בכלל, על הנוער ועל חיי התרבות בארץ. בקושי רב נפרד מעלי; דחקה לו השעה—ספורטאי היה ונחפו לתחרות טניס. דניאל, שהכיר אותו, סח לי שהבחור השתייך פעם לפועלי-ציון ועבר למפלגה הקומוניסטית הסובייטית. אימת העבר הזה העיקה עליו עד כדי כך שבתקופת הטיהורים הגדולים איבד את עצמו לדעת. היה זה ב-1937, לדברי יוסף ברגר-ברזילי שהכיר אותו. כך עברו עלי ימי הקונגרס. שוב עברתי לרשות "מופ"ר", אך הוספתי להתגורר במלון הקומינטרן. בהתאם להחלטת הפק"פ וה"עזרה האדומה" היה עלי לשוב לא"י בהקדם האפשרי, וכבר היה הענין בטיפול. בינתיים רציתי לבקר אצל אחי ואחותי בייקאטרינוסלב (כיום דניפרופטרובסק), ואצל אחיה של אניוטה, אגרונום במושבות היהודיות בפלך חרסון.

עם משפחתי

העניינים הסתדרו מהרה למדי ובליל-סתיו אחד בימים הראשונים של ספטמבר הגעתי לעיר התעשייה הכבדה שבדרום אוקראינה, היא יקאטרינוסלב. בני-משפחתי ידעו שאני צפוי לבוא, אך לא קבעתי להם תאריך מדויק. הייתי מצויד ב"קומאנדי-רובקה" (כתב-שליחות) מטעם הוועד-הפועל העולמי של "מופ"ר", ובו בקשה לכל המוסדות הממשלתיים וסניפי המפלגה ו"מופ"ר" לסייע לי בכל הדרוש במסעי, ובכיסוי היתה כתובת המלון בייקאטרינוסלב אשר בו הוזמן בשבילי חדר. פניתי ל"קומנדאטורה" (משמר צבאי) שבתחנת-הרכבת, בצומת מסילות-הברזל המרכזית, וכעבור רגע נשלחתי אחר-כבוד בכרכרה ישנה שעדיין לא קיפחה את

כל הדרה, היישר למלוני. חדרי היה למעשה דירה קטנה עם חדר-כניסה וחדר-שינה מרווחים ומרוהטים יפה, בריהוט ישן—קטיפה ומשי—אך ללא שירותים. אלה נמצאו במסדרון, אולם מקלחת וחדר-אמבט לא היו בנמצא בכל הבית. אכן, לא הרחק משם ניצב בית-מרחץ גדול.

רצייתי לראות את עירי, אחרי פרידה של שש שנים. ה"פרוספקט" הרחב ושדרות העצים העבותים באמצעו לא נשתנו, ומשני העברים נסעו חשמליות מצלצלות כתמול-שלשום. המישטח הרחב מפסי החשמליות עד המדרכות הרחבות היה ריק מתנועה בשני עברי הרחוב. נכנסתי למשרד הדואר, שנקלעתי אליו בטיולי, ומילאתי טופס של מברק לאניוטה. הבחורה שקיבלה את הטופס נתנה בי זוג עיניים אפורות, אוקראיניות טיפוסיות, ויצאה בבהלה את החדר. כעבור רגע חזרה וביקשה ממני את תעודותי. נתתי לה את ה"קומאנדירובקה" שלי, ולא עבר זמן רב והיא שבה וחיוך רחב על שפתיה. "הכל בסדר, חבר", אמרה, חיש-מהר שיגרה את המברק, ובירכתני בליל-מנוחה.

רק למחרת בבוקר הלכתי אל אחותי. בדרכי לביתה נכנסתי אל גן-העיר ואל גן-הסוחרים ("קופצ'סקי סאד"), אשר בו עמד פעם התיאטרון היהודי. הבנין היה סגור ומוזנח-למראה. עברתי ליד ה"כוראלנאיה סינאגוגה", בית-הכנסת הגדול בעיר שבו מקהלה קבועה. הדלתות היו פתוחות. באולם עמדו כמה מניינים של יהודים עטופי טליתות והתפללו בקול. לא השתהיתי שם. נמשכתי למסעדה אחת שעמדה לא הרחק משם, ובה היינו מתעכבים בצאתנו מן התיאטרון ומיטיבים לבנו במיני לביבות, אחד טעים ממשנהו. היו שם גם כל מיני נקניקים. קניתי נתח מן הסוג הקרוי "אוקראינסקאיה", שהיה אהוב עלי, ובלעתי אותו בדרכי לביתה של אחותי, ברחוב פטרוגראדסקאיה, לא הרחק מן הגשר על הדנייפר. ניגשתי אל הגשר, עליתי עליו והסתכלתי ארוכות בנהר הרחב ובנוף המרהיב שמסביב. לפי משכני לצעוד לעברו השני של הגשר, אל אמור, פרוור העיר הגדולה, אשר בו עברו עלי ימי-נעורי, אך רוחי קצרה לראות את אחותי ואת אחי. חזרתי על עקבי ונכנסתי אל הבית שברחוב פטרוגראדסקאיה.

היה זה בנין גדול, ולא בנקל מצאתי את דירתה של אחותי. הדירה עצמה כל כולה היתה חדר אחד צר וארוך, שחלונו היחיד קרוע אל קיר אטום, טחוב מגשמים, כי השמש לא היתה מגיעה אליו. בחדר זה עמדה מיטה אחת ועריסה גדולה בצורת מיטה. שלש נפשות גרו כאן. לבי נכמר בי למראה החדר ולשמע סיפור-חייה של אחותי היחידה. היא קיבלה את פני בעליות רבה, ובעליות היתה שופכת לפני את מרי-שיחה, בדמעות שהיתה כובשתן בצחוקה. חייה-המשפחה שלה לא עלו יפה. היא התחתנה מתוך אהבה משפרת עד כדי אבדן-החושים עם בחור יפה-תואר, יפה מפדי שיהיה לה בעל נאמן. האהבה לא האריכה ימים והבעל החל להיעדר תכופות מן הבית, אולי גם בגלל החדר הלח והאפל. הוא היה קומוניסט פעיל ומנהל טחנת-קמח גדולה. היא ביקשתני שאדבר על לבו, שמא אוכל להשפיע עליו. עיניה נוצצו בכל יפן, וניצת בהן שביב של תקוה מהול באי-אמון, יאוש וצער. קשה היה לי

להביט בה. כל נחמתה היתה הילד שבעריסה. ילד זה גדל ועכשיו הוא מבקר-אמנות מצליח. אך מוזרות דרכי הגורל: גם חיי-המשפחה שלו עם שחקנית ידועת-שם לא עלו יפה, ושוב מוצאת אחותי את נחמתה בנכד המוצלח, שנולד מזיווג לא-מוצלח של הוריו.

אחי, בן-הזקונים של הורי, נמצא אותה שעה אי-שם בצבא ולא הצלחתי לראותו. האח השני גר עם אשתו ובנם (שנפל אחר-כך בשרתו בצי הסובייטי במלחמה נגד היטלר), ועם בתם הפעוטה, בדירה קטנה ושטופת-אור ברחוב בזארנאיה (רחוב-השוק). אחי עבד בקואופרטיב של בשר, ומשפחתו חיתה חיים נעימים ללא מחסור. נפלה מחלוקת בין אחי לאחותי. הוא טען שדירתו נאה לי יותר ודרש שאתארח אצלו לפחות יום אחד, אבל אחותי לא אבתה שמוע: "אני זקוקה לנוכחותו כל זמן שהותו אתנו", אמרה, "לא גורא, נסתדר גם בחדרי". נטשתי את דירת-המלון שלי ועקרתי לדירת אחותי. היא ובעלה ישנו על הרצפה ועלי ציוו לשכב במיטתם. למלוני חזרתי ביום עזבי את יקאטרינוסלב. לא שאלו אותי לאן הלכתי והיכן הייתי. קיבלוני בסבר-פנים ונפרדו מעלי באיחולי נסיעה טובה ודרך צלחה. והרי כבר פעלה אז בעיר "צ'יקה" מפורסמת למדי...

באמור

למחרת בואי לייקאטרינוסלב עשיתי דרכי ברגל לאורך הגשר הגדול מעל לדנייפר והגעתי לאמור הנכספת. בית-העץ הקטן, החמים והאינטימי אשר בו חונכתי עמד כמו שהנחתי: עלוב מבחוץ, מלא אור ונקי מבפנים. המעקים נתערערו קצת והמוך הצהוב, ששימש לנו טבק, פשה בסדקי הלווחים של הקירות. הדוד והדודה, הוא בן 80 באותם ימים והיא צעירה ממנו בעשרים שנה, קיבלו את פני בהתרגשות גדולה: ישבו מולי ולא גרעו ממני עיניהם, ישבו ושתקו דמעות ניגרו חרש על לחייהם. שניהם נפטרו מן העולם וזכרונם הברוך נחרת בי דווקא בתמונה זו, אף כי משך השנים שחייתי אתם ראיתים בדמויות נהדרות בלילות-השבת ובימי החג המפוארים בביתם.

נראה שגם אני הזלתי דמעה. עודי יושב עם דודי ודודתי והנה הגיעה נוניה החנינית, אחת הנערות היפות שבחבורתנו, שהיתה משופעת בנערות יפות. מסתבר שבעיר כבר ידעו על בואי, אף כי לא הספקתי להיראות ברחוב ולא פגשתי בשום פנים מוכרים. אם מחמת התרגשות ואם משום דמעותינו, הנה גם נוניה כמו נאלמה דום ולא יכלה להוציא הגה מפיה. כמונו ישבה ובכתה חרש, וכזה מוזר היה זה לראות את הדמעות על פניה, שהורגלתי לראותם עליזים.

כאשר יצאנו החוצה התאוששה נוניה ושוב הפכה להיות ילדה שובבה, גחמנית ומתגרה כמימים-ימימה. הלכנו אל ה"בורסה", אותו ספסל ברחוב פוז'ארנאיה²² מול בית-הכנסת הגדול, ליד הבית בו שכנ זמן-מה מועדון "צעירי-ציון", ושם היתה חבורתנו מבלה לילות שלמים בשירה ובצחוק. מספסל זה הלכנו לספסל אחר ליד ביתה של נוניה. באמצע הרחוב עמדה מפחה ומאחרי כתליה אפשר היה להחליף

נשיקות בסתר. ניגשנו לבית, בית חנה השחרחורת אשר בו היינו מבליים את ערבי הגשם והחורף, כשאי־אפשר היה לבלות בחוץ. שעות על שעות היינו מפט־פטים, מתבדחים ומשחקים ב"משכונות", שהיו מוסיפים נשיקות פומביות, כשרות־בתכלית, לנשיקות הגנובות שהיינו מחליפים בסתר בחוץ.

עתה לא חדלה נוגיה מלפטפט ומלספר, וכה נעים היה לשמוע את קולה שלא השתנה, מעלה הדים מימים־עברו. היא סיפרה על בני חברתנו שהתפזרו—מי למוסקבה ומי לקרים, מי לרוסטוב או לטיפליס ומי לחו"ל, מי למשרה רמה ומי לחיים אפורים, עגומים ודלים—ועל אלה שנעלמו ואין יודע איים. נוגיה נשארה היחידה מחברתנו באמור. התחתנה עם בחור אחד שלא מן החבורה, שכל כוחו ברגליו ובידיו; הוא היה מפליא לרקוד ועושה חלות טובות, וגם קול ערב היה לו.

עם דימדומים הגענו לבנין תלמוד־תורה לשעבר, שם היינו עורכים את איסופת "צעירי־ציון" ואת הנשפים המרובים שלנו בחדשי פעילותנו הקדחתנית, אחרי מהפכת פברואר, ומשך זמן־מה גם אחרי מהפכת אוקטובר. העלינו זכרונות על הימים ההם וטיילנו עד הגבעה מעל הדנייפר שבסמוך. שם הייתי אוהב לנוח אחרי המשחקים, להסתכל בנהר ולחלום על ציון.

למחרת שוטטתי בסירה על־פני הנהר עם אחי, גיסתי ואחותי. רציתי להתקרב ככל האפשר אל ה"פורוגי",²³ מקום שם הוקמה ברבות הימים—ב־1932—התחנה ההידרו־חשמלית הראשונה, "דנייפרוגֶס", שעליה כה הרביתי לדבר כבר אז בשיחות על בנין הסוציאליזם.

שהייתי בעיר ארכה יותר ממה שהיה בכוונתי. ביקרתי בתיאטרון־החורף ונהניתי מן האופרה האוקראינית "נאטאלקה פולטאבקה" שהיתה אהובה עלי, וכן מן הגלידה והעוגות הטובות שלא סר טעמן. להקה יהודית לא היתה בעיר. הרוסיפיקציה כבר נתנה אותותיה ביישוב היהודי בעיר, שלפנים הצטיין בהכרתו העצמית, גם אם מתבולל היה מבחינה לשונית. נחרת בזכרוני איך כאשר טיילתי עם אחי ברחוב ושוחחנו בידיש עברה יהודיה כבת חמשים שנעצרה על־ידנו ופלטה בתמיהה: "עוד יש צעירים המדברים יידיש? ראורנא!"

במושבות היהודיות בקרים

לקולוניה היהודית אשר בה גר אחיה של אניוטה עם משפחתו הגעתי בערב. לא הודעתי על יום בואי, ואיש לא חיפה לי בתחנת־הרכבת. שכרתי לי אחת מן העגלות שעמדו בפיקר ליד התחנה, ובדרך־עפר נסעתי אל הכפר. היתה זו עגלה מסוככת, כעין סוכה שנועדה להגן על הנוסעים מהגשם. גשם לא ירד. השמיים היו צחים ויפים. תחת גשם כיסה אותי אבק כבד שחדר אל תוך הסופה.

יוניה—אחי אניוטה—ומשפחתו לא היו בבית. כולם—הילדים, המטפלת ועוזרת־הבית—היו בהצגה במועדון־הכפר. העגלון הציע לי להסיעני שמה. הודיתי לו. הייתי מוכן לחכות עד תום ההצגה, אך לא עברה שעה קלה והעגלה חזרה בדהרה ובה יוניה ובני־משפחתו.

מן הערב הראשון בכפר היהודי זכור לי שאכלנו הרבה לביבות מרוחות בשמנת כבדה. אחיה של אניוטה היה טבעוני. למחרת יצאנו רכובים על סוסים אל השדות, ואני זכרתי את ימי ילדותי, עת היינו שוהים בכפר בחדשי הקיץ. אז הייתי יוצא רכוב על סוס עם שאר ילדי הכפר אל שדות-המרעה, לפעמים גם בלילות. יוניה, האגרונום, הירבה לדבר על עבודותיו במחקר, על ואבילוב²⁴ ועל נסיונותיו שלו בהרכבת זנים שונים וטיפוחם, על עבודת-הדוקטור שהוא מכין. הוא הביט בחיבה על שדות החיטה, וכפעם-בפעם היה יורד מסוסו ומוריד גם אותי מסוסי, מלטף שיבולת זהובה, מנבא עתיד מזהיר למושבות היהודיות ומשבח את העזרה שהאגרוג'ינט מושיט להן. בשעתו היה ציוני, ובחר באגרונומיה כדי להיות לתועלת בארץ אשר אליה התכוונ לבוא. יוניה נשאר בברה"מ כאשר עקרה כל משפחתו לארץ-ישראל, אך כאשר סיים את לימודיו לא ניתן לו היתר-יציאה משום שברה"מ היתה זקוקה לאגרונומים. היתה גם עוד סיבה: קלרה אשתו היתה קומוניסטית נלהבת, שגם לא רצתה לעזוב את משפחתה ברוסיה.

נפרדתי מיוניה ומקלארה בתקוה עזה שעוד ניפגש. הוא האמין בכך בכל לבו וגם קלרה היתה נוטה להסכים אתו. אבוי! הם נעלמו יחד עם ילדיהם בזמן פלישת הנאצים לקרים. קיצרתי את שהותי אצלם, בחרתי לי את הדרך הקצרה ביותר, ולמועד חזרתי למוסקבה.

החלו ימי-ציפיה למכתבים מאניוטה וישיבות ב"מופ"ר". בישיבות אלו התיידדתי עם נציג "העזרה האדומה" הגרמנית בוועד-הפועל העולמי של הארגון, פועל-מתכת כבן 35, בעל פנים חיורים עד להתמיה ועיניים אפורות-בהירות כפלדה. הוא נתן לי את כתובת הוריו, למקרה שאחזור ארצה בדרך ברלין ומטעמי קונספירציה אזדקק לדירה פרטית.

בדרך הביתה

שוב עברתי מרשות "מופ"ר" לרשות המחלקה הטכנית של הקומינטרן (בראשי-תיבות אומיים: אוטדייל מז'דונארודנוי סוויאזי—המחלקה לקשרים בינלאומיים) לשם סידור נסיעתי ארצה. העניינים סודרו במהירות וכמעט הצטערתי על כך, כי דווקא באותם ימים נמשכתי אל התיאטרון ואל האופירה של מוסקבה.

בדיעבד הוארכה שהותי במוסקבה בכמה ימים. דרכוני, על שמו של איזה סטודנט צ'כי, כבר היה מוכן, ולמחרת אמור הייתי לעזוב את מוסקבה. כאשר באתי אל המחלקה הטכנית מצאתי שם את אבראמוב, ראש המחלקה, שעשה לי בחינה מדוקדקת בכל פרטי הדרכון—ואני אפילו את שם האב לא ידעתי, וגם לא את תאריך הלידה "שלי". משוכנע הייתי כי אלמד כל זאת בנקל ברכבת ממוסקבה עד הגבול הגרמני. לא כן גרס אבראמוב. איש זה, שנראה בורגני שקט על משקפיו המוזהבים, טיפוס של בנקאי או פרופסור שקשה היה לחשוד שהוא מהפכן מסוכן, היה איש-מחותר מובהק שקנה לו נסיון קונספירטיבי עשיר במנגנון המחתרתי של המפלגה הבולשביית בימי הצאר וגם במנגנון רב-הפעלים של המחלקה הטכנית שלי

הקומינטרן. קיבלתי ממנו לקח יפה, והוראה ברורה שלא אצא את מוסקבה עד שלא אדע על־בורים את כל נתוני הדרכון שלי: "כזאת עדיין לא אירע לנו". הוא נד לי, לבשתי הרבה, בייחוד משום שהוסיף להוראתו כי ספק אם בכלל אפשר למסור בידי שליחות כה קונספירטיבית. ואני הן ראיתי עצמי בחינת קונספירטור מושלם... אותו יום, כעבור שעה קלה, מוכן הייתי לבחינה חדשה, אך אבראמוב דחה את נסיעתי לעוד ימים אחדים. ב־20 באוקטובר עזבתי את מוסקבה. שלג ירד, אך בתא הקרון שלי במחלקה הראשונה היה חם, ומצב־רוחי היה מרומם לקראת שובי הביתה ופגישתי הקרובה עם אניוטה. עם שקרבה הרכבת לגבול לאטביה נכנס אל תאי קצין משטרת־הגבול הסובייטית, לקח את הדרכון שלי, חתם אותו בלי לשאול דבר והחזירו לי בחיוך רחב. כך היה גם מנהג אנשי בקורת־הגבולות של לאטביה ושל גרמניה, אך ללא חיוך.

הערות

- 1 ראה "קשת" יח, כ, כב, כד, כז, ל.
- 2 "מז'דונארודנאיה פומושץ' ריבולוציונראם" (עזרה בינלאומית למהפכנים).
- 3 "אינטרנאציונאלה פרס קורספונדנץ'".
- 4 מנהיג פק"פ ומיסדה.
- 5 "שומעת אני, יוסיף ויסארינוביץ'. כן... כן... מיד אבוא".
- 6 ראה "קשת" כ. 7 ר' ש. 8 ר' ש. 9 מפי יוסף ברזליי־ברגר, שעבד זמן־מה בוועד־הפועל הזה, נודע לי כי סטאסובה דווקא התייחסה באהדה לפק"פ.
- 10 "קדימה העם, קדימה העם, הדגל האדום ינצח".
- 11 ממקורבי לנין ויריבו בשאלת מהפכת אוקטובר. שימש ראש הסובייט המוסקבאי, יו"ר הווצי"ק הראשון—הוועד המרכזי הכל־רוסי של הסובייטים, חבר הפוליטבירו וכד'. נדון למוות במשפט־הראוה הגדול ב־1936 והומת אותה שנה.
- 12 ממקורבי לנין ויריבו בשאלת מהפכת אוקטובר. שימש יו"ר הסובייט הלנינגראדי, יו"ר הוועד־הפועל של הקומינטרן. נדון למוות יחד עם קאמנייב והומת יחד אתו.
- 13 בולשביק ותיק. יו"ר מועצת־הקומיסרים אחרי מות לנין, יו"ר המועצה הכלכלית. נדון למוות במשפט־ראוה יחד עם בוכארין ב־1938, והומת יחד אתו.
- 14 בולשביק ותיק. יו"ר הסתדרות האיגודים המקצועיים, חבר הפוליטבירו וכו'. התאבד ב־1938.
- 15 בעלי־אחוזות, איכרים עשירים, "בועזים".
- 16 אבות הסוציאלי־דמוקרטיה הגרמנית.
- 17 ראש הרפובליקה הסובייטית קצרת־הימים בהונגריה — מרס/יולי 1919.
- 18 ר' "קשת" כב. 19 ר' "קשת" כז. 20 ר' "קשת" כב.
- 21 "האוניברסיטה הקומוניסטית לעמלי המזרח".
- 22 כפאות.
- 23 אשדות הדניפר הגדולים.
- 24 גנטיקן מפורסם בשנות ה־20. הותקף על כפירה בתורת המאטריאליזם על־ידי יריבו האקדימקן ליסנקו, שנהנה מתמיכת סטאלין. הוגלה לסיביריה ומת ב־1943.

אליעזר גורדונוב: שיחות על גיאוגרפיה סוציאלית

האספקט הגיאוגרפי של תופעות חברתיות

קביעת התחומים הטריטוריאליים של תופעה זו או אחרת היא רק שלב אחד במחקר הגיאוגרפי. אין בכך כדי לעשות את הגיאוגרפיה מדע. גם קביעת ההבדלים בתופעות גיאוגרפיות בין מקום אחד למשנהו עדיין איננה בגדר מדע גיאוגרפי. יסוד חשוב, ואולי קובע, הוא חקר המכלול, התשלובת של תופעות גיאוגרפיות בגבולות טריטוריאליים מסוימים, חקר הקשרים הקיימים בין תופעות אלו, חקר השפעת "הכלל על הפרט"—השפעת המכלול על התופעות הכלולות בו. אחד האתגרים החשובים הוא לקבוע את המיוחד בליכוד זה או אחר, לחקור ולקבוע מהו המיוחד בהתגלמותם של התהליכים הכלליים בארץ זו, בחבל זה, מה המיוחד בצירופם של התהליכים מקבילים או מנוגדים, השינויים בדרכי התיקשור של התהליכים והעובדות הבסיסיות. גישה כזאת מוציאה את הגיאוגרפיה מגדר תיאור בלבד לגדר מדע.

ראיית האספקט הגיאוגרפי של תופעות חברתיות אין פירושה כניעה לדטרמיניזם גיאוגרפי, שלעתים קרובות מוסיפים לו גם נופך של מיסטיקה גזענית, רוויית-דמים, נוסח הגיאופוליטיקה הגרמנית ונושאי-כליה בארצות אחרות.

לא נדבר על ריטר (Ritter) ועל ראצל (Ratzel), שלתורותיהם היתה השפעה ניפרת גם בדורות שלאחריהם (הביולוגיזם המיסטי, מעין "ייעוד היסטורי של ארץ" וכו'). מן המקור העכור הזה שאבו גם הגיאופוליטיקאים הגרמנים, שאחד מעמודי-התווך בתורותיהם היה Blut und Boden—התואם בין גזע לחבל-ארץ מסוים. תורות מעין אלו צריכות היו לשמש "הצדקה" לכיבושים ולהשמדת עמים, שלדעת הפוסקים האלה לא התאימו לחבל-הארץ שנפל בחלקם. בנקודה זו מעניין לציין, אגב, שב-1928 נדפס בירחון הפילוסופי הראשי של כל התנועה הקומוניסטית, "תחת דגל המארקסיזם", שיצא במוסקבה, מאמר נרחב של ק. ויטפוגל על הגיאופוליטיקה הגרמנית, ורעיונו העיקרי היה שהגיאופוליטיקה הגרמנית משמשת הוכחה לכך שגם "המדע הבורגני" מוכרח להודות בצדקת המאטריאליזם, לבנות את הבנין התיאורטי על "הקרע" וכו'. לא יאומן כי יוספר אבל עובדה היא: הגישה הביולוגית-המיסטית הועלתה לדרגה גבוהה, לפסגת המאטריאליזם. מקרה זה וכיוצא בו דומה שעליהם לשמש אזהרה ולקח: המשחק בהחדרת הביולוגיזם למדעי-החברה אינו תמים כלל וכלל.

גישה ביולוגית נפוצה במערב, אף רבים הספרים והמאמרים ששמותיהם מעידים עליהם¹ בחיבורים כאלה אפשר למצוא חומר מעניין, אבל הגישה העיקרית אינה מניחה את הדעת. גישה זו מנסה לטשטש את ההבדל בין תופעות חברתיות וביולוגיות,

¹ Human Ecology, Social Ecology, The Ecological Approach to the Study of the Human Community, Geography Considered as Human Ecology, etc.

היא מתעלמת מן המיוחד בחוקים של התפתחות החברה, מהניגודים החברתיים העמו-קים; היא מסלפת את המציאות. אפילו אצל גיאוגרפים דגולים אפשר למצוא חטאים בתחומים אלה. דוגמה לכך יוכל לשמש איש כבאומן—אחד ממעצבי דמותה של הגיי-אוגרפיה בארה"ב, יועץ בכיר של רוזוולט וכו'. הרבה דברי-טעם יש בספרו המוקדש לקשרים בין הגיאוגרפיה ומדעי-החברה, ובדרך-כלל הוא מנוגד לדטרמיניזם הגיאוגרפי, אבל אותו באומן כותב, בדברו על העולם המוסלמי: "העולם המוסלמי ברובו הגדול אין אליו גישה במסילות-ברזל אף לא ברכב ממונע".² (כמובן, לא לעולם המוסלמי הלא הכוונה אלא לעולם הערבי). בהמשך הדברים הוא מדגיש את "המחסור המוחלט" בחמרי-גלם הדרושים לתעשייה המודרנית,³ וכמסקנה, כשהוא מנסח את האסטרטגיה המדינית של ארצות-המערב בחלק זה של העולם, הוא דורש, בהסתמכו על לקח כשלונותיו של גורדון בח'ארטום וטאונסנד בכות-אל-עמארה, לא להיפנס למדבריות של העולם הערבי אלא להשתלט על מקומות-המוצא—Marginal-control". גישה כזאת בנויה בעיקרה על תנאי טבע בלתי-משתנים, מתעלמת מהשי-נויים בטכניקה, בתהליכים החברתיים.

כדאי רק להוסיף ציטטה אחת מדבריו, בבחינת "באומן-נגד-באומן": "המושגים הישנים יש להם מקום מועט בחיים של היום, כשהיחס בין האדם לאדמה שונה כל-כך ממה שהיה".⁴

בישראל—ארץ שהיא דוגמה בולטת לערכו של האדם היוצר,⁵ לערכה של חברה היודעת לנצל את כשרם של המדע והטכניקה לשנות את "הנוף הטבעי"—אין צורך להרבות בדברים, כמדומה, כדי להוכיח את חוסר הביסוס המדעי לגישות דטרמיניס-טיות. אתגרי המחקר המדעי בנוגע לארצות כגון ארצות אפריקה הם, כמובן, לא לנסות להוכיח ש"הואיל והתופעות החברתיות, הפיגור בהתפתחות וכו' הם מסקנה מוכרחת מהתנאים הטבעיים שביבשת זו, אין סיכויים להתפתחות גיכרת בארצות אלו גם להבא"; האתגר החשוב הוא לחקור איזה צורות משקיות וחברתיות תהיינה יעילות יותר בניצול אוצרות-הטבע העצומים של היבשת השחורה.

עד כה לא התגבשה הגיאוגרפיה הסוציאלית לא בברה"מ ולא במערב. בברה"מ נבע הדבר מהגישה הכללית, שחלה עד השנים האחרונות על כל מדעי-החברה, והרי לא

² J. Bowman : Geography in its Relation to the Social Sciences, N.Y. 1934, p. 58

³ ש. מ. ע' 59.

⁴ ש. מ. ע' 60.

⁵ מדברי ר' יונתן אייבשיץ (1764—1696), שחי באותה תקופה בה פעל מונטסקייה (1755—1689), ממחוללי תורת הדטרמיניזם הגיאוגרפי :

"...אבל באמת ארץ-ישראל היה ראוי מפאת המזל להיות ארץ מדבר ולא היה ראוי ליישוב. ולכן ארץ אוכלת יושביה, כי אין ראוי מפאת גזירת הכוכבים ליישוב... רק הקב"ה מהפך מדבר ליישוב, אבל בחטאינו נהפך א"י למהות שלה למדבר... כי לא נטלנו משל עמים כלום, כי ימצאוהו בארץ מדבר..." (תפארת יהונתן, האזינו).

"...א"י כאשר ישראל בבטח בתוכה הוא ישוב. אבל כאשר גלו ישראל ממנה אפע"י שיושבים בו שאר אומות הוא מדבר..." (ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, מגילת איכה).

רק לגיאוגרפיה הסוציאלית לא ניתנה זכות-קיום עד השנים האחרונות אלא גם לסוציולוגיה. בהגדרה של הסוציולוגיה באנציקלופדיה הסובייטית כתוב: "הסוציולוגיה גיה המדעית היחידה היא המאטריאליזם ההיסטורי—חלק בלתי-נפרד מתפיסת-העולם המארקסיסטית-לניניסטית".⁶ באותו מאמר גדול לא נוספה עוד אף מלה אחת על ייחודה של הסוציולוגיה.

העקרון הקובע היה שתהליך התפתחות החברה והמהפכה עצמה אחד הוא בארצות שונות. המהפכה בכל ארץ היא חוליה בשרשרת המהפכה העולמית האחידה, וכך. העיקר הוא הכולל, המשותף, הדוגמה, אשר לה מכניעים את העובדות, את המציאות—מעין מיטת-סדום תיאורטית. כל הדגשה של המיוחד במבנה החברה בארץ כלשהי, בתהליכי המהפכה ובדרך אליה, הוכרזה כ"סטייה לאומנית". מובן שבאווירה כזאת לא יכלה הגיאוגרפיה הסוציאלית להתפתח.

אכן, המציאות בעולם הקומוניסטי, בארצות אפריקה ואסיה, טפחה על פני התיאורטי-קנים הנוקשים הללו ובשנים האחרונות בולטת בברה"מ תזווה בכל החזית התיאורטית. במדעי-החברה נתקלים שוב ושוב בצורך להעריך מחדש לאור המציאות דברים רבים שהיו בחזקת מושכלות ראשונים, ובכללם גם הגישה לבעיות הקשורות בתהליכים החברתיים בארצות מתפתחות. מכיוונים שונים נשמע רעש גובר-והולך של קרח מתפוצץ, ואולי מבשר הוא את תחילת סופה של תקופת הקיפאון הדוגמתי ששרר שנים רבות במדעי-החברה. בזמן האחרון זכתה גם הסוציולוגיה ל"ריהיביליטציה".⁷ בברה"מ נוטשים הרבה תפיסות מיושנות, ואילו בסין מגסים לנצל אותן. שוב באות הצהרות על תהליך מהפכני אחיד, ועל סמך זה יש כביכול גם "מטה כללי" אחיד שהכל חייבים בביצוע הוראותיו—אלא שתחת סטאלין והקומינטרן שמושבם מוסקבה באים מאו צה-דון ופקין. תורות המארקסיזם בצורותיהן המקובלות במפלגות הקומוניסטיות מנוצלות עכשיו לביטויים ולגיבושם של אינטרסים לאומיים ולאומניים. אפילו כתב-עת כ-"Jeune Afrique" כתב בזמן האחרון: "התפשטות הנאציונל-קומוניזם עוברת למהירות של סירת". כל זה מגביר את ההתעניינות במיוחד שבמבנה החברה, בתהליכי התמורה בארץ זו או אחרת.

גם במערב לא התגבשה הגיאוגרפיה הסוציאלית. בעבודה גדולה בהשתתפות עשרות מדענים, המתווה סיכום 50 שנות פעולתה של החברה הגיאוגרפית בארה"ב,⁸ אין מדור מיוחד לגיאוגרפיה סוציאלית. בפרק על הגיאוגרפיה של התרבות יש חצי עמוד, ובו אנו קוראים: "חקר התרבות של האוכלוסיה תופס מקום-ביניים בין הגיאוגרפיה והאנתרופולוגיה". ועוד: "הגיאוגרפים עוזרים מעט-מזער להתפתחות הגיאוגרפיה של התרבות". עצם העובדה שמדברים בכך רק בקשר לאנתרופולוגיה מעידה כי הפוונה רק לשלבים ראשונים בתולדות החברה.

⁶ ר' ערך סוציולוגיה באנציקלופדיה הסובייטית הגדולה, כרך 40, מהדורת 1957.
⁷ ב' 1964 ניתנה לבעל הטורים האלה האפשרות להשמיע בחברה הגיאוגרפית במוסקבה הרצאה על בעיות הגיאוגרפיה הסוציאלית.
⁸ American Geography. Inventory and Prospects. Syracuse, 1954

בחיבורים משל האסכולה הצרפתית ב"גיאוגרפיה האנושית" יש יותר מזה, ולעתים גם הגישה מעניינת יותר, אך דווקא בזמן האחרון יורד ערכם התיאורטי של החיבורים המתפרסמים. אסתפק בדוגמה אחת: Précis de Géographie humaine מאת Max Derruau. יש בספר זה הרבה דברים נכונים, אבל גם חסרונות בולטים בו. אין ציר תיאורטי המקשר את החוליות הבודדות. ועוד חסרון אפייני מאד למחברים רבים, ובייחוד לאלה הדוגלים ב"גיאוגרפיה אחידה", שפופים אותה ללכד בתוכה את הגיאוגרפיה הפיזית, הכלכלית והמדינית: הזיקה לתקופות קדומות. "אף כי באמצעי-התחבורה הפרימיטיביים מסיעים בימינו רק מספר קטן של נוסעים וכמויות קטנות של מטענים, הרי הואיל ואמצעי-תחבורה אלה קשורים קשר בולט לסביבה הגיאוגרפית אנו מקדישים להם תשומת-לב מרובה" (ע"ע 4-393); כמסקנה מכך מוקדש לסירה ולגמל מקום נרחב פיי-כמה מאשר למטוס. מובן שבתקופת הליקוט הקשרים לסביבה בולטים יותר, את פטיש-האבן עושים מאבן המצויה במקום; אבל הקשר של הפור האטומי, המחשב האלקטרוני או התעשייה הכימית המודרנית אל הסביבה הגיאוגרפית אינו פרימיטיבי באותה מידה. הבריחה לתקופות הקדומות, לתקופת "הסוס והעגלה", היא בריחה מן המציאות המסובכת של ימינו, מן הבעיות החברתיות. התעלמות כזאת מן המציאות היא אולי אחת הסיבות של ה"משבר" בגיאוגרפיה, שמרבים לדבר עליו כיום. אם די בתיאור גיאוגרפי, הרי לפחות באירופה ובאמריקה הצפונית כבר תוארו כל הפרטים ופרטי-הפרטים. אבל כדי לנתח את האספקט הגיאוגרפי של השינויים העקרוניים המתחוללים בעולם ה"ישן", כדי להבין את התהליכים בעולם ה"חדש" של ימינו (אפריקה, אסיה, אמריקה הדרומית), יש צורך בבסיס תיאורטי.

אין לקבוע יחס אחד בין הסוציולוגיה והגיאוגרפיה הסוציאלית. לסוציולוגים רבים יש תפיסות הבנויות על גישות כוללות, המקשות על שיתוף-פעולה עמהן. לא ניפנס לסבך הוויכוחים התיאורטיים בין האסכולות הסוציולוגיות השונות, ובפרט לוויכוחים בין הסוציולוגים האמריקאים והסוציולוגים של מערב-אירופה.⁹ לפי הערכתו של גולדמן, הסוציולוגיה האמריקאית "היא א-היסטורית, א-הומאניסטית, א-פילוסופית; למעשה היא מעודדת את הטכנוקרטיה המודרנית... הגישה הפונקציונלית הזאת [של הסוציולוגיה האמריקאית — א.ג.] מתעלמת מן השינויים המבניים העמוקים הנוצרים בין חברה לחברה, בין משטר למשטר. בחישובים הכמותיים-התיאורטיים של תיפקודי האדם היא פוסחת על התמורות האיכותיות שבתצורות החברתיות ובמהלך ההיסטוריה". ובהמשך דבריו אומר גולדמן: "הסוציולוגיה האמריקאית היא אפוא כולה תיאורית, עוסקת במיון של אירועים וערכים חברתיים. אך אין ב'קייטלוג' ובסיווג כדי להסביר לנו את ההיסטוריה, את ההפיכות החברתיות, את תמורת המשטרים והערכים. אין בה גם כדי להאיר את דרכנו לקראת הבאות".

השפעה ניכרת יש בארה"ב למחקריו של ו. רוטוב. לפי תורתו על השלבים בהתפתחות החברה, הקובע למעשה הוא השלב בהתפתחות הטכניקה, הרמה הטכנית וכדומה.

⁹ ראה מאמרו של דב בר-ניר: "מירוט כליה-הניתוח" (על המשמר, 17.6.66) על הספר Lucien Goldman: Qu'est-ce que la Sociologie, Paris, 1966

גישה כזאת מיחסת להבדלים החברתיים והמדיניים ערך משני, ומשום כך אינה נותנת את הכלים הדרושים לחקר המיוחד שבתופעות החברתיות שבכל ארץ. מובן שבמקרה מעין זה קשה למצוא מישור לשיתוף-פעולה.

על רקע זה כדאי לציין את גישתו של ל. גולדמן, למשל, או את מחקריו של פרופ' ש. נ. אייזנשטדט בבעיות המודרניזציה בארצות המתפתחות. פרופ' אייזנשטדט רואה כליקוי חמור במחקרים סוציולוגיים רבים "זילזול בחקר השוני המבני והארגוני". הוא מדגיש כי הקמתם של מדינות ומבנים פוליטיים חדשים באפריקה הביאה לשינויים עקרוניים בכל תחום המחקר: התגבשה הנטייה לחקור את התופעות השונות יחד, בקשר הפנימי שביניהן ובמסגרתן הכללית. עצם הקמתן של מסגרות משולבות כוללות הביאה את התהליכים הרבים של השינויים למוקד אחד. כתוצאה מכך נהפך חקרם של תהליכי השינויים לחלק בלתי-נפרד של המודרניזציה, בייחוד בחברות אפריקה.

חשיבותה הגדלה והולכת של הגיאוגרפיה הסוציאלית בזמננו מקורה בגורמים רבים. המהפכה המדעית והטכנולוגית של תקופתנו, וכן השינויים הגדולים במבנה החברה, באים לידי ביטוי בכל ארץ, ולעתים קרובות בחבלים שונים של אותה ארץ, בצורות שונות, בקצב שונה, בשלבים שונים, על רקע כללי שונה. השינוי בקצב ובהיקף מותנה בתנאי ה"אוסמוס" הטכנולוגי (התפשטות הישגי הטכנולוגיה והמדע), בתנאי ה"אוסמוס" החברתי, באפשרויות הקומוניקציה, בקשרים הכלכליים, החברתיים והמדיניים שבין חלקי הארץ וכו' וכו'.

נביא כדוגמה השפעות חברתיות של שתי תופעות חשובות—א) האוטומציה בענפי המשק השונים; ב) התעופה האזרחית—השפעות שבלי ספק עתידה חשיבותן לגדול בשנים הבאות.

אוטומציה ופער טכנולוגי

כבר הרבו לכתוב ולדבר על ההשלכות החברתיות של החדרת האוטומציה, אבל הגישה הרגיונאלית (האזורית) לא צוינה, לדעתנו, די-הצורך. הניתוח הרגיונאלי מראה שיחד עם הגידול בתוצרת התעשייה בכללה מביא תהליך האוטומציה ליצירת מוקדי-אבטלה לא רק בחבל של המפעל העובר לאוטומציה אלא גם בחבלים אחרים שבהם מפעלי-תעשייה דומים או מתחרים. תוצאה זו ביחס לארה"ב הדגישו לפני כמה שנים ו. רייטר והנשיא קנדי.

בקנה-מידה בינלאומי, התפשטות האוטומציה בארצות מפותחות היא חוליה חשובה בתהליך כולל יותר—הגברת הפער ברמת המדע והטכניקה בין הארצות המפותחות ואלו הקרויות "מתפתחות". למרות תנאי הקומוניקציה האפשריים בזמננו, מתרחב פער זה, כידוע, לממדים מחרידים, בייחוד בשנים האחרונות. נוצרה מתכונת חדשה של "חלוקת-עבודה" בין שני סוגי הארצות אשר להן מבנים שונים של ענפי התעשייה, של מעמד-הפועלים וכו'. אבל נובעות מכאן גם מסקנות מדיניות ממדרגה ראשונה.

נסתפק כאן בדוגמה אחת: אינדונזיה וארצות-השפלה. לפי תורות הכלכלה הקלאסיות היה הבסיס שעליו נכונה הכלכלה של ארצות-השפלה ניצולה של המושבה העשירה, "ענק-האזמרגדים", אינדונזיה, שאוכלוסיה מגיעים כיום ל-100 מיליון נפש ויותר. אין ספק, בעבר היה ניצול זה לצורותיו השונות בעל חשיבות ראשונה-במעלה בכל מבנה הכלכלה של ארצות-השפלה. גם כיום מפיקה הולנד רווחים גדולים מן הסחר שלה, מן הצי הימי והאווירי, מחלקה בזכויות בארצות אסיה ואפריקה. אולם לפי התפיסות הקלאסיות שהוזכרו למעלה היתה השתחררותה של אינדונזיה, תוך כדי ניתוק הקשרים אל הולנד, אגב החזרת 180 אלף הולנדים מאינדונזיה וכו', צריכה לחולל משבר עמוק בכלכלתה של הולנד. בתנאים החדשים הביא, כידוע, הידוש הציוד הטכני בתעשייה, בתחבורה וכו' להעלאת הרמה הטכנית ופריון העבודה בכל ענפי המשק, ויחד עם פיתוח התיירות הביא הדבר לידי פריחה במשק ההולנדי. ואילו באינ-דונזיה, ארץ בעלת אוצרות טבעיים כבירים, היה המאזן של ההתפתחות הכלכלית במשך 18 שנות עצמאותה עגום ביותר, כידוע.

לא מעט דובר על אחת הבעיות החשובות ביותר לארצות רבות: מחסור בכוח-אדם מקצועי, מחסור במהנדסים, טכנאים, מדענים. בניגריה אחוז המומחים באוכלוסיה הוא 0.1%, בגאנה 0.3%, בהודו ובמצרים 0.5%, ובארצות המפותחות עד 5%. לפי הערכת מוסדות האו"ם הרי תיעושה של אפריקה בלבד מצריך הכשרת 400 אלף מדענים ומהנדסים ומיליון טכנאים בעשור הקרוב. באלג'יריה נוצר מחסור משווע בכוח-אדם מקצועי לאחר צאתם של הצרפתים והיהודים (כמיליון נפש). יש עתונאים, עורכי-דין וכדומה, אבל "חרש-ברזל אין בארץ". ובצרפת נמצאים 400 אלף פועלים מאלג'יריה, בחלקם בעלי-מקצוע; אבל הם ברובם קבילים, ובתנאים הקיימים אינם מוכנים לחזור לארצם. מה-בצע בסיסמות דוגמאטיות כלליות בניתוח בעיותיה הספ-ציפיות של אלג'יריה!

אין צורך להרבות בדוגמות כדי להוכיח כי בארצות שונות, בחבלים שונים, בענפי-משק שונים יש הבדלים ניכרים ברמת הטכניקה והמדע, ומכאן הבדלים בהשפעות החברתיות. מובן, בחקר תופעות חשובות אלו אין כל אפשרות להסתפק בתיאור תהליכים כלליים.

התעופה האזרחית

מספר הנוסעים במטוסים (כולל ברה"מ וסין) מגיע ל-300 מיליון בשנה, וזאת להוציא אנשי-צבא מוטסים. בשנים הבאות, עם הכנסת המטוסים החדשים בעלי קיבולת של 400—700 נוסעים, דבר שיביא גם להוזלה ניכרת של תעריפי הטיסה, יגדל מספר הנוסעים עוד יותר. בשנים האחרונות הוארכה חופשתו השנתית של הפועל והפקיד, גדל מספרם של פנסיונרים וכו', וכל השינויים האלה אף הם יסייעו להפוך את התעופה בארצות המפותחות לאמצעי-תחבורה עממי. נוצרת מעין "נוודות" עונתית של חלק ניכר מן האוכלוסיה בארצות אלו. כבר בשלב זה הביאה חדירתו של המטוס לשינויים חשובים בקשרים חברתיים, מדיניים וכלכליים בין חלקי-תבל שונים, בין

חבלים מרוחקים באותה מדינה, בין הערים הגדולות בארצות שונות, בייחוד באירופה, אמריקה הצפונית והדרומית. מספר ערים גדולות ביבשות שונות מהוות מעין רשת מיוחדת, אשר קשרים הדוקים בין חוליותיה.

אך אולי בולט עוד יותר ערכה של התעופה האזרחית בארצות נחשלות דווקא. כך, למשל, בגינאה-החדשה—בחלקה צפון-המזרחי—נשאר המשטר החברתי בדרגה של תקופות קדומות מאד, ואילו אמצעי-התחבורה העיקרי אינו אלא המטוס. למעלה ממאה שדות-תעופה (בלתי-משוכללים) פזורים בכל חלקי הארץ. גם בקשרי-החוץ אין למטוס מתחרים.

ומעשה שהיה בי עצמי. בשנות ה-30 הרביתי לשוטט בהרי קווקאז. בסוואנטיה, ארץ שהרים סביב לה, ראיתי אנשים אשר הגלגל הראשון שהגיע עדיהם היה גלגל של מטוס. אחריו, כעבור שנים אחדות, בא גלגל המכונית, ואילו גלגל עגלה לא הגיע לחבל הררי זה, וכנראה גם לא יגיע לעולם. תופעות דומות מצויות גם בארצות רבות אחרות—באפריקה, באסיה, באגן האמאזון ועוד ועוד.

בעירה לילונג'ה שבמאלאווי קיים שדה-תעופה שנועד מעיקרו להסעת פועלים שהוחתמו על חווי-עבודה במכרות הזהב בראנד. המיועדים להיות פועלים עוברים מתנאי-חיים של שבט במחוז נידח במאלאווי ליוהאנסבורג—כרך בעל גורדי-שחקים, אלפי מכוניות וכדומה. הם עובדים יחד עם רבבות פועלים אחרים במפעליה של אחת מן הגדולות בחברות המונופוליסטיות. במשך 4—5 שעות הם עוברים מרחק היסטורי שבתנאים אחרים היה דורש אלפי שנים. ההשלכות החברתיות של התפתחות התעופה רבות הן ומגוונות. בארצות כסין, אתיופיה, אינדונזיה, קונגו וכו' משמש המטוס—בניגוד ל"סולם העדיפויות" המקובל—אמצעי של גיבוש מדיני, תרבותי (יחד עם הראדיו), חברתי, ביתר-עוז וביתר-מהירות מאשר בגיבוש קשרים כלכליים.

בכתבי-עת סובייטי נדפס מאמר על הנושא "השלכות חברתיות של כיבוש החלל".¹⁰ לא נעמוד כאן על השלכות לתקופה מאוחרת יותר ונדבר על ימינו. כבר עתה מתחילה לפעול מערכת טלביזיה בעזרת לוויני-תקשורת המקיפה את כל כדור-הארץ. לדעת, ההשלכות יכולות להיות שונות: מערכת טלביזיה כזאת יכולה להיעשות אמצעי להחדרת תרבותם או תעמולתם של שלושה עמי-ענק, תוך כדי הגבלה, למעשה, של "כניסת" תרבויות של הרבה עמים קטנים יותר. ולהיפך: מערכת כזאת, אם תנוצל על-ידי מוסד של האו"ם, כגון אונסק"ו, יכולה לשמש כלי חשוב להידוק קשרים בינלאומיים, לאפשר לעמים מרוחקים להכיר תרבויות של עמים רבים, את חייהם, יצירותיהם, אוצרות-הטבע שלהם וכו'.

במכלול השינויים הכרוכים בתהליכים חברתיים בתקופתנו נזכיר עוד שתי תופעות הקשורות ביניהן. בהשוואה לתקופות קדומות גדלו לאין-ערוך השילוב, התיקשור, ה"קוהזיה" (cohesion) גם בכלכלה גם בשטחי-חיים אחרים. דבר זה מתבטא בצורות שונות לא רק בארצות בעלות משק סוציאליסטי. הגברת השילוב בולטת גם בארצות

¹⁰ א. קולמאן בכתב-העת "יחסים בינלאומיים" (רוסית). מוסקבה, 1966.

הנמצאות בתהליך-מעבר, אשר בכלכלתן אפשר למצוא צירופים של צורות משק מתקופות שונות. המדינה עצמה נעשית גורם פעיל יותר ויותר במשק, בחיים החברתיים. כתוצאה מכך נוצרת, כמובן, תמונה "מנומרת" ביותר בארצות שונות ובתוך גבולותיהן של מדינות הרבה.

שילוב בעיות: סיציליה

דוגמה מעניינת לשילוב בעיות הגיאוגרפיה הכלכלית והסוציאלית והדימוגרפיה יכולה לשמש סיציליה. ברומן הידוע של לאמפדוזה, "הברדלס", שם המחבר בפי גיבורו הראשי נימוקים שחייבו את סיציליה בעבר, ומחייבים אותה גם כיום, להישאר תמיד מבודדת מצפונה של איטליה, להישאר ארץ מפגרת. "רק השינה. השינה זה מבוקשם האחד של בני סיציליה... לא רק הסיציליאנים... סיציליה. האווירה, האקלים, הנוף. אלה הם הכוחות שיצרו את נפשותינו יחד עם השליטים הזרים והזיווגים הבלתי-מתאימים, ואולי אף יותר מהם". כל זה אינו נכון גם לגבי העבר. לא רק בתקופות התרבות הקלאסית אלא גם בימי-הביניים, למשל בתחילת המאה ה-13, היתה סיציליה, יחד עם דרומה של חצי-האי האפניני, מרכז תרבותי חשוב, מפגש של תרבויות שונות, ובהן המוסלמית, היהודית וכו'. והנה, לאמפדוזה מיחס את דברי הגיבור לשנות ה-60 של המאה ה-20. עברו מאז כמאה שנה, ועוד לפני שנים אחדות אפשר היה לחשוב כי צדק לאמפדוזה. סיציליה היתה חלק חשוב של אזור-הפיגור האיטלקי-הדרומי, השרוי בפיגור משוע לגבי הצפון:¹¹

הדרום	הצפון	
14%	86%	צריכת חשמל
28%	72%	כבישים
38	2	זוגות אנאלפבתיים (לכל 1000)

גם מדדים אחרים משקפים אותה תמונה כללית. ממדי ההגירה מהדרום לצפון גדולים—900 אלף במשך שנים ספורות. ההגירה לחוץ-לארץ רובה-ככולה מהדרום. מכאן שינויים דימוגרפיים: יוצאים גברים צעירים, נשארים נשים, זקנים וטף. בחיים החברתיים הרבה שרידים מהעבר, בעלי-האחוזות מנסים להמשיך בחיי סיניורים פיאודליים, גדולה השפעתם של המגזרים, גדול כוחה של ה"מאפיה" הידועה, וכו'. ועל רקע זה גופו נבנו בזמן האחרון, בייחוד בדרום-מערבה ובדרום-מזרחה של סיציליה—באגריג'נטה, ג'לה, סיראקוזה, אווגוסטה ועוד—מפעלים תעשייתיים גדולים של הקונצרנים הידועים כגון מונטקאטיני, אדיסון, אג'יפ'אני ועוד (תעשייה כימית, בתי-זיקוק, תחנות-חשמל); מתגבשים ריכוזים חשובים של פועלים, המתחילים להת-ארגן באיגודים מקצועיים; שונג ממדיה של תנועת האיכרים בעלי הנחלות הזעירות, החוכרים והשכירים. ידוע המקום שתופסת בעיית הדרום ("Mezzogiorno") במאבק

הפוליטי באיטליה. בחקר תשלובת כזאת—מה בצע בסיסמות כלליות, בהנחות דוגמאיות?

ייחודן של ארצות "מתפתחות"

ליקוייהן של גישות דוגמאיות במזרח ושל הרבה תיאוריות סוציולוגיות במערב בולטים ביותר שעה שניגשים לחקר התהליכים והבעיות של הארצות הקרויות "מתפתחות". נשמע את דעתו של סוציולוג חשוב מהודו. ברבעון בינלאומי המופיע בהודו¹² כותב במאמר ראשי עורך העתון, אישוואראן: "השינויים בהיסטוריה החדשה מחוץ לגבולות 'המערב' יש בהם משום אתגר לאפשרויות הניתוח והבירור של הסוציולוגיה. גישות שהגבילו עצמן ועסקו בחקר חברות הנחשבות להלכה יציבות ומסורתיות הוכיחו שאינן מסוגלות לטפל בתהליכים המתגלעים במציאות (בארצות בעלות מבנה אחר—א.ג.). החסרון העיקרי נובע מן הגישה הסטאטית המבנית, שמחזיקים בה משקיפים רבים". ובהמשך: "...הם אינם מעריכים את הזמן, את התקופה. אבל יש הבדל גם במטרות המחקר... הכיוון הסטאטי קוסם לאלה המתגעגעים לבטחון וליציבות של תור-הזהב [שבעבר]. את הכיוון הדינאמי מעדיפים החוקרים השקועים באידיאה של קידמה. הגישה הסטאטית מתארת, הדינאמית—מנתחת ומבארת". מחברים אחרים באותו כתב-עת מוסיפים כי "חוקרי המערב ממשיכים בגישתם שהתגבשה בחקר התהליכים בארצות המערב ואינם רואים את המיוחד בארצות מתפתחות". כשלעצמי הריני מצטרף בלי הסתייגות לדברים החשובים האלה.

גישות מעין אלו אינן רק בגדר תיאוריות מופשטות. ב"ועידת רחובות" האחרונה דיברו רבים מבאי-כוח המערב על גישות כלליות ונאומיהם, כגון נאומו של הכלכלן הידוע ש. קוזנץ מארה"ב, לא עוררו התעניינות. גלברייט—לשעבר שגריר ארה"ב בהודו וכיום יועץ בכיר לבעיות סיוע-הון בארה"ב—נסוג בהרצאתו מתפיסתו של ו. רוסטוב, אבל גם הוא נעצר בחצי הדרך; הוא מיין את כל הארצות המתפתחות לארבעה סוגים והתעלם מן המיוחד שבכל ארץ. ואילו נציגי ארצות אפריקה, דרום-אמריקה ואסיה דיברו כולם על תשלובת הבעיות המיוחדות לארצותיהם.

התגבשות לאומית ב"עולם השלישי"

ננסה לעמוד על אחת מן החמורות והמסובכות בבעיותיהן של ארצות מתפתחות—אולי אחת החשובות ביותר—התגבשות הלאומים. מגמתנו כאן רק להביא דוגמה של חקר בעיה חברתית חשובה מתוך גישתה של הגיאוגרפיה הסוציאלית. נתעכב על התהליכים העיקריים ב"אפריקה השחורה", להוציא את אפריקה הדרומית. ללמוד מתוך גזירה שווה מתהליכי התגבשות הלאומים באירופה במאות ה-19—17, למשל, על התהליכים באפריקה כיום—זה ענין קשה. יש הבדל בקצב התהליכים, ברקע הכללי, בתנאי ה"אוסמוס" החברתי. שונה גם הערך היחסי של גורמי הגיבוש.

המבנה האתני. לפי הערכותיו של המכון לאתנוגרפיה ליד האקדמיה למדעים בברנה"מ מגיע מספר היחידות הלשוניות—הקבוצות הגדולות והקטנות—ביבשת אפריקה ל-2,500^{12*}. גם בגבולות ארץ אחת מגיע מספרן למאות. נשיא ניגריה לשעבר, אזיקיבה, אמר כי יש בניגריה 250 קבוצות לשוניות. כל ההערכות של ההשתייכות לקבוצות לשוניות שונות אינן מדויקות. לפי הערכה אחת, כך הוא הערך היחסי של ה"חטיבות" הלשוניות הגדולות בכל היבשת:

באחוזים		באחוזים	
9.6	הקבוצה הגיניאית	26.5	המשפחה השמית
3.1	הנילוטית	4.3	הכושית
2.3	המאלאי-פולינזית	2.2	הברברית
20.0	שאר הקבוצות	4.3	האוסה
		27.0	משפחת באנטו

בתחום החברתי והמדיני חשוב ביותר תהליך התהוות הניבים, גיבוש שפות המאחדות קבוצות אתניות גדולות, ובשלב מאוחר יותר—גיבוש שפה לאומית. תהליך זה מתגלה בצורה בולטת יותר בעיר הגדולה, כמו במפעלים שבערי זאמביה, שבהם עובדים יחד רבבות פועלים ממקומות שונים, אשר בכפריהם דיברו בעשרות שפות שונות.

התהליכים של התגבשות השפות הלאומיות בימינו באפריקה שונים לגמרי מן התהליכים באירופה בתקופות קודמות. אין הם מתפתחים בקצב אטי "מלמטה". בתקופתנו ערך חשוב ביותר לראדיו, בייחוד לטראנסיסטור, הפועל בלי מקור חשמל חיצוני קבוע, והמסוגל להביא את השידור לעבי היער אל מיליוני אנשים שאינם יודעים קרוא וכתוב. בגיבוש השפה רבים היסודות הנורמאטיביים המגיעים "מלמעלה", העתונות, בית הספר, הנאומים הפוליטיים וכדומה.

יש שפות אפריקאיות שמדברים בהן גם אנשים מחטיבות לשוניות אחרות בתחומים נרחבים למדי (סואהילי וכדומה). אבל כיום השפה המאחדת, גם בגבולות הארץ וגם במספר ארצות יחד, היא לעתים קרובות השפה הזרה, קודם-כל צרפתית, אנגלית, ובאנגולה—פורטוגזית. גם היצירות הספרותיות החדשות, המסמלות את התרבות החדשה, נכתבות צרפתית, אנגלית, פורטוגזית. כנס הסופרים ופעילי-התרבות האפריקאיים ברומא ב-1959 דרש כי באפריקה המאוחדת, העתידה לקום, לא תהיה שפה זרה משמשת השפה המאחדת (כדוגמת האנגלית בהודו). הם המליצו על פיתוח הספרות בשבע שפות אפריקאיות: סואהילי, האוסה, יורובה, פולבה, וולופ, באמבארה, מאנדינגו.

בכלל הגורמים הקובעים את הגיבוש הלאומי גודע, כמובן, מקום נכבד לקשרים הכלכליים בין חלקי הארץ השונים, לגיבוש המשק הלאומי. בארצות אירופה

*12 Б. В. Андрианов : Население Африки. Москва 1964

נוצרו, בתקופת המעבר הממושך מן המשטר הפיאודלי לקאפיטליסטי, קשרים כלכליים הדוקים בין כל חלקי הארץ, בתוך גבולות החבל. הקשרים הפנימיים גיבשו שוק פנימי אחיד, גיבשו משק לאומי. בתנאי הכלכלה הקולוניאלית היה התהליך אחר.¹³ עיקר התוצרת שהגיעה לשיווק היה מופנה ליצוא. גדול היה גם משקלו של היבוא, אבל הקשרים בפנים הארץ נשארו על רמה נמוכה מאד. התוצרת של משקי המטעים (למשל, של "פיירסטון" בליבריה) או של המשקים הגדולים והבינוניים של המתיש-בים (הצרפתים באלג'יריה, הבריטים בקניה או ברודזיה) היתה כולה ליצוא. אך גם את האיכר האפריקאי אילצו, תוך ניצול שיטת מסים, מדיניות קרקעית, עדיפות בהשקאה, חוזי עבודה וחוזי מכר, לגדל בחלקתו, או בקרקעות שבבעלות שבטית, תוצרת המיועדת ליצוא. מקור המזון היו גידולים במשק הזעיר עצמו שלא הגיעו לשיווק. כך קם שילוב של יסודות קאפיטליסטיים, אפילו מונופוליסטיים, עם יסודות טרום-קאפיטליסטיים. חמרי-גלם שונים היו מופנים ליצוא כשהם עוברים רק את שלבי העיבוד הראשונים. חלק מן המזון, וכמעט כל הצריכה של "השכבות העליונות" הובאו מחוץ-לארץ. רמה נמוכה של התפתחות תעשייתית, רמה נמוכה של הכנסות, צימצמו את ממדי השוק הפנימי. רשת התחבורה, המכוונת לאינטרסים של המשטר הקולוניאלי, לא סייעה בפיתוח הקשרים הפנימיים.

צורות המשק השונות, רמות הפיתוח השונות, השתקפו בפער הבולט שהיה קיים בין העיר הראשית—בדרך-כלל עיר-הנמל, במידה ידועה עם החבל שמסביב לעיר הזאת—ובין "העורף", החלקים הפנימיים.¹⁴ פער זה מילא תפקיד חשוב גם אחרי השגת העצמאות המדינית. במקרים רבים הוא אחד הגורמים החשובים המחריפים את המאבק בין הקבוצות האתניות השונות, המקומם את אוכלוסי החבלים הפנימיים, המפגרים בפיתוח הכלכלי והתרבותי, נגד הממשלה המרכזית. בעיר הראשית היה מרוכז ההון הזר, הסחר, היצוא והיבוא, החלק המכריע של התעשייה (בדאקאר החצי מכל התעשייה באפריקה-המערבית-הצרפתית לשעבר). לנמל של עיר זו היתה מכוונת רשת התחבורה. מחבל-העורף הוציאו בצורות שונות אמצעים רבים, שבחלקם הניכר נשארו בעיר הראשית.

אחרי העצמאות נשתנו הפונקציות החברתיות של העיר הגדולה. היא משמשת מרכז עיקרי לגיבוש המשק הלאומי, לגיבוש המדיני, להתפתחות התרבות הלאומית וכו'. השתנתה גם הפונקציה של רשת התחבורה, המחברת עכשיו את חלקי הארץ השונים עם המרכז החשוב. תוצרת התעשייה הקלה מופנית עכשיו רובה-ככולה לשוק הפנימי. חלק גדול והולך של התוצרת החקלאית נקלט בשוק הפנימי. מתפתחים הקשרים הפנימיים.

ואף-על-פי-כן נשאר בעינו אותו פער משווע בין החבל ה"ראשי", העיר הראשית,

¹³ א. גורדונוב: Египет. מוסקבה, 1953.

¹⁴ ר' גורדונוב: "כמה בעיות בהתהוותם והשתנותם של אזורים כלכליים בארצות צעירות" וכו'. Вопросы Географии. מוסקבה, 1964.

ושאר חלקי הארץ. פרט למקרים של בניית תחנות-כוח באזורים חדשים, מפעלי השקאה או מכרות חדשים גדולים, שמסביבם קמים גם מפעלים אחרים—אין שינויים גדולים בהתפרסות התעשייה. גדול חלקה של העיר הזאת בתקציב המדינה, אף שכל חלקי הארץ משלמים את המסים. כאן המנגנון הממשלתי המרכזי הגדל במהירות, כאן צמרת הצבא; כאן מרכז לתרבות, להשכלה על-יסודית וכו'.

הריסת מסגרות מסורתיות

העיר הגדולה היא מוקד של בעיות חברתיות מסובכות. לכאן נדחקים מאות-אלפים כפריים שאינם מוצאים תעסוקה ופרנסה במקומם. למעלה מ-3 מיליוני תושבים בקאהיר, גידול האוכלוסיה בבומביי ובכלכותה, בג'אקארטה וכדו' הם רק דוגמות לתהליך כללי. אך גם בעיר הגדולה הם נשארים בלי עבודה קבועה, בלי קורת-גג. ההמונים האלה נפליטים מן המסגרות השבטיות, מן הקבוצות האתניות שחיו בהן קודם. הריסת המסגרת השבטית באה גם כתוצאה מזרימה המונית לאזורי פיתוח בחקלאות, בריחת מאות-אלפי פליטים מאזורי מלחמות וכיו"ב. זה גורם חשוב ביותר בהתקרבות הקבוצות האתניות השונות ובמיוגן. צורות החיים בכרך שונות, כמוכן, לגמרי.

אין לשכוח שהעיר הראשית נמצאת בתחומה של קבוצה אתנית מסוימת, אף כי באחרונה נוהרים אליה בני שבטים שונים. רמת הפיתוח הכלכלי והתרבותי, וכן גם רמת-החיים בחבל זה, גבוהות יותר. לפעמים גם תנאים אוביקטיביים והאינטרס הלאומי מצדיקים את העדפת העיר הזאת וסביבותיה במדיניות ההשקעות. אך אין ספק שלעמים קרובות מקפחים בלי שום הצדקה את חלקם של תושבי החבלים הפנימיים הן בהשקעות הן בתקציב השוטף. האוכלוסיה בחבלים הפנימיים מתקוממת נגד קיפוחה, מאשימה את הממשלה המרכזית שבכוונה אינה מבצעת תכניות לחיסול הפער הכלכלי והתרבותי, כי מדיניות כזאת מביאה להשתלטותה של הקבוצה האתנית אשר בחלקה מרוכז המנגנון הממשלתי על שאר חלקי הארץ.

המאבק מחריף בייחוד כאשר בחלקים הפנימיים יש קבוצות אתניות גדולות שהתגבשו בתקופות קדומות יותר (בוגאנדה, צפון-ניגריה וכדומה) או כאשר נוצרו בחבלים אלה ריכוזים של מפעלים גדולים (קאטאנגה). במקרים אלה מנהיגים מקומיים המבקשים להיקרע מעל הממשלה המרכזית מוצאים תמיכה רבה לנטיותיהם הפדלניות.

למרות כל המעצורים מתגבש והולך המשק הלאומי המאוחד.

את תקופת-המעבר ברוסיה בסוף המאה הי"ט, ממשטר שהיו בו שרידים רבים של פיאודליזם אל הקאפיטליזם, חקר גם לנין בשעתו. בעבודתו החשובה, "התפתחות הקאפיטליזם ברוסיה" (1899), הוא מביע את הדעה כי לגבי "השוק הפנימי", כלומר המשק הלאומי, אין חשיבות לגבולות המדינה, כי אין הם גבול "השוק הפנימי", התחום הכלכלי האחיד. מותר לחשוב כי גם ב-1899 לא היה צידוק להתעלמות מן הלחץ ה"לא-כלכלי" המופעל על-ידי מנגנון המדינה ובתחומיה, מן הגורמים המדיניים בכלכלה: ברוסיה, למשל, הלחץ על כלכלת אסיה התיכונה והקווקאז לטובת החבלים

המרכזיים. לא נתעכב על התהליכים מסוף המאה הי"ט, אבל בתקופתנו-אנו גבול המדינה הוא הגבול הבולט ביותר של התחום הכלכלי האחד. באמצעות התקציב, האשראי הממלכתי עובר חלק גדול מן התפוקה הלאומית; סחר-חוץ—לפחות בארצות מתפתחות—הוא למעשה בידי הממשלה, גופים ממלכתיים-למחצה, או קואופרטיבים המנוהלים על-ידי הממשלה; בהשקעות ההון הזור חלק מכריע להשקעות של ממשלות-חוץ, גופים בינלאומיים וכדומה. הנקל להוכיח כי בכל הארצות המתפתחות המדיניות הכלכלית לגזניה השונים היא מדיניות של איטאטיזם. תחום הכלכלה הוא במרכז פעילותה של המדינה הריכוזית.

צמיחת המדינה הריכוזית

התגבשות המדינה הריכוזית היא תהליך חשוב ומורכב. לאור המבנה האתני של מדינה אפריקאית, לא קל להעניק לה את התואר "מדינה לאומית". פיתוח פטריוטיות של המדינה, שגבולותיה האתניים הם במקרים רבים שרירותיים, הוא אתגר קשה למדי. בהדרגה גם מושג זה מתמלא תוכן, אם גם תוך כדי מאבק מחריף בין חלקים שונים באוכלוסייה. בגיבוש המדינה מילא תפקיד נכבד המאבק המדיני המשותף שקדם להשגת העצמאות.

כיום יש לפעולות המנגנון המרכזי של המדינה בכל שטחי החיים בארצות אפריקה היקף וערך נרחבים הרבה יותר מאשר בארה"ב או בארצות אירופה המערבית. כמעט הכל נעשה לפי הוראות או פקודות מלמעלה.

אחת הבעיות החשובות בהקשר זה היא המאבק סביב קיומה וביצורה של המדינה הריכוזית. במאמר על "הסוציאליזם האפריקני"¹⁵ מנתח פרופ' מ. מושקט בעיות רבות מתחום זה בגבולות המדינה כולה, אך הוא אינו מפנה תשומת-לב לבעיות הרגיונליות. למעשה מרוכז המאבק המדיני באפריקה כיום במידה רבה מסביב ליחסים שבין החבלים השונים והממשלה המרכזית.

גיבוש המדינה האחידה והשלטון הריכוזי מותנה על-ידי גורמים אובייקטיביים רבים: שמירה על העצמאות המדינית, מצב המדינה בזירה הבינלאומית, החתירה לעצמאות כלכלית, פיתוח הכלכלה (ראה למעלה), בעיות הבטחון, פיתוח ההשכלה, התרבות, שירותי הסעד, הבריאות ועוד. ביצור המדינה והמנגנון הממשלתי הריכוזי הוא מגמה עיקרית לקבוצות חברתיות הרואות בתהליך זה אמצעי מובהק לביצור עמדותיהן שלהן במדינה. מובן שבמאבק זה יש גישות מנוגדות לבני מעמדות שונים.

הכוח העיקרי הפועל נגד הריכוז המדיני ונגד המצעים המכוונים לחיסול כוחם המדיני והכלכלי הם הפיאודלים, ראשי-השבטים וכיוצא בהם, שתקפם גדול למדי, בייחוד בגבולות המושבות הבריטיות לשעבר (צפון-ניגריה וכדומה). פרופ' מושקט כותב ש"הבורגנות עדיין בחיתוליה ואילו תנועת-הפועלים צועדת עדיין את צעדיה הראשוניים". על כך אין חולקים. אבל, קודם-כל, היחס למדינה הלאומית אינו אחד בכל

¹⁵ פרופ' מ. מושקט: הסוציאליזם האפריקני; "הפועל הצעיר" 31, 1966.

חוגי המעמד הבורגני. בקרב הסוחרים והחרשתנים רב חלקם של הודים, סורים, לבנונים, יוונים, ארמנים וכו'. הבורגנות הלאומית תומכת בדרך-כלל במדינה הריכוזית, מנצלת את האפשרויות החדשות, אף כי היא מסתייגת מן המיבצעים בדרך ל"סוציאליזציה". אנשי האינטליגנציה, הגם שהם מועטים-ביחס, הרי הם שעמדו בראש המאבק לעצמאות; הם הכוח המבוקש להקמת המנגנון המרכזי והמקומי, הם התומכים בדרך-כלל במדיניות הנוכחית, והם גם הנהגים בעיקר מן הסדרים החדשים. פרופ' מושקט אינו מזכיר את המעמד המקיף את רוב האוכלוסים—את האיפרות, על כל גוני-הגונים של הקיטוב המעמדי. והנה, דווקא ראשי-השבטים, צמרת בעלי-ההקרקעות, מצליחים לעתים קרובות למשוך לצדם את האיכרים בני-שבטם במאבק לזכויות השבטים והמחוזות, נגד הריכוז המופרז לדעתם, נגד הממשלה המרכזית. כמו שכבר צויין, בכל ארץ הביא מבנה הכלכלה ופיזור בימי המשטר הקולוניאלי לידי גיבוש חבל "ראשי", מועדף.

סיבות שונות, ובתוכן הצורך להעדיף השקעות-הון היכולות לתת פרי קרוב, מבנה רשת התחבורה, ריכוז הכוחות הטכניים וכו' מתרצים את העדפת החבל הראשי-לשעבר גם אחרי קבלת העצמאות. אין ספק שאנשי הצמרת המשתייכים לשבט מסוים מעדיפים את החבל הזה גם מנימוקים ש"אדם קרוב אל עצמו" או אל שבטו. יש תופעה בולטת של קיפוח חבלים רבים, וכך ניתן למנהיגים מקומיים לקום כמגינים על זכויות השבטים המקופחים נגד הממשלה המרכזית. יש לזכור גם כי המדיניות המקובלת ברוב הארצות הללו אינה מפתחת את הדמוקרטיה, את יומת האוכלוסיה בחבלים שונים. הריכוז המופרז ממלא תפקיד חשוב בהחרפת המאבק נגד הממשלה המרכזית. ראשי המפלגות האחידות, הנמנים גם על צמרת השלטון, מנסים, בייחוד בזמן האחרון, לבלום את הנטיות הבדלניות תוך חיסול כלי האוטונומיה המקומית והפעלת הכוח הצבאי שבידם לדיכוי מרידות מקומיות. יש לשער כי בלי אוטונומיה של ממש, בלי חלוקה צודקת יותר של פיזור ההשקעות ותכניות הפיתוח בכל התחומים, ובלי קידום יזמה מקומית, אי-אפשר יהיה למצוא פתרון של-קיים לבעיה חמורה זו.¹⁶

החוקר הידוע פרופ' ו. א. לואיס הקדיש לבעיית משטר המפלגה האחידה במדינות אפריקה מספר מאמרים חשובים.¹⁷ הוא מנתח את המבנה הפוליטי בארצות אפריקה, את הנימוקים שמביאים המנהיגים האפריקאיים להצדקת קיומו של משטר המפלגה

¹⁶ ראייה ברורה לדבר תמצא לנו במאורעות התקופה האחרונה בניגריה. ראש המשטר הקודם, הגנרל איירונוסי, הצהיר בנאומו הרשמי הראשון (ינואר 1966), כי "כל הניגריים רוצים בחיסול הרגיונאליזם, הנאמנות השבטית והפעולות המטפחות השתייכות שבטית ואינטרסים קבוצתיים". השאיפה המוצהרת היתה חיסול הפיאודליזם וגיבוש מדינה אחידה. עברו כמה חדשים והמהפכה החדשה, המאבק של הצפון, חיסלו את המשטר הריכוזי, ויש נטייה חזקה לפרישת שבטי-הצפון מן המדינה המאוחדת.

¹⁷ W. A. Lewis, "מעבר לרודנות באפריקה"; Encounter, אוגוסט 1965. ור' גם: הנ"ל, "La Chose Publique en Afrique Occidentale", Analyse et prévision, janvier, 1966

האחת. הוא מראה כי נבצר ממשטר כזה לפתור את בעיותיהן המסובכות של המדינות המתפתחות. וזאת אחת ממסקנותיו בתחום מחקרנו: "המפלגה האחידה אינה יכולה להוכיח את צידקת טענתה החשובה ביותר, שהיא מכשיר מתאים ליישוב הניגודים הרגיונאליים".

בתהליך של גיבוש הלאום יש ערך חשוב גם להכרת ההשתייכות לקבוצה. הרגשת ההשתייכות לשבט היתה חזקה מאד והתגלמה בצורות שונות במובן אובייקטיבי, ומתוך כך גם בהרגשה הסובייקטיבית. באפריקה, בשטחי המושבות הצרפתיות לשעבר, שבהן נוצרו דפוסים של שלטון עקיף באמצעות ראשי-השבטים, השתמרו שרידי מסגרת זו הרבה יותר, אך מובן שגם בארצות אלו עברו צורות הארגון השבטי תהליך של טראנספורמציה. רק מעט-מעט מתחילה להתגבש ההשתייכות לקבוצות אתניות גדולות, וכן ההשתייכות הלאומית (בגבולות המדינה). תהליך זה מתגלם בקצב שונה ובצורות שונות בארצות אפריקה השונות. באתיופיה, למשל, אחרי מלחמת-העולם השניה ושיחרורה של הארץ, רבים אנשי-השבטים העונים על השאלה "מי אתה?"—"אנחנו אתיופים", או אפילו "אנחנו אמחארה", על שם האמחארה שעליו נמנה גם קיסר אתיופיה חיילה סילאסיה—המסמל את האיחוד של עמי אתיופיה.¹⁸

ה ע י ר ו ה ג י ב ו ש ה ל א ו מ י

עוד בעיה מעניינת בחקר התהליכים החברתיים האלה היא: היכן מוקד הליכוד, הגיבוש הלאומי—בכפר או בעיר?

חרף גירסתם של גזענים למיניהם, בפרט גרמנים, המצהירים כי יסוד הלאום הוא הגזע, "הדם המשותף", והטוענים כי בכפר הגזע נשמר בטהרתו, הרי נראה כי העיר דווקא היא מרכז הגיבוש הלאומי. דיברנו על העיר הגדולה כמוקד של קשרים כלכליים, עבודה-בצוות של רבבות בני שבטים שונים, נישואים אקסוגניים (אפילו יסע הגבר לפעמים אל שבטו לשאת אשה כדי להקים משפחה יציבה, הרי הזיווגים הארצי-עיים בעיר, והילדים הנולדים מהם, מסמלים את מיזוג בני השבטים השונים), המאבק המדיני המשותף וכן המאבק המעמדי. חשוב מאד הוא תפקיד העיר גם כמרכז של גיבוש התרבות והשפה הלאומית, בייחוד בתנאים שבהם בא הגיבוש "מלמעלה". בעיר מתקרבים הניבים השונים, נוצרת והולכת שפה אחידה, פה מרכז הפעולה "מלמעלה" בגיבוש השפה, בהחדרת היסודות הנורמטיביים באמצעות הראדיו, העתונות, המחקר, בתי-הספר וכו'.

ה ד ת

במסגרת מאמר זה אנו מעוניינים רק בהערכה של הדתות השונות באפריקה כגורם של ליכוד חברתי, ככלי של גיבוש לאומי.

¹⁸ ידוע כי הגבולות בין המושבות-לשעבר, שהפכו אחר-כך גבולות המדינות העצמאיות, הותוו באופן מלאכותי ושרירותי על-ידי הסכמים בין מעצמות אירופיות. עמים רבים מפוררים בין ארצות שכנות. דבר זה יוצר גם מוקדי מתיחות באזורי הגבולות, מוקדים פוטנציאליים של סיכסוכים חמורים. פיתוחם של רגשי פאטריוטיות למדינה בתנאים אלה הוא אתגר קשה.

לפי הערכות (בלתי-מדויקות) משנות ה-60 כך היתה חלוקתם הדתית של יושבי אפריקה, כולל מצרים, סודאן וארצות המגרב: דתות מקומיות—42%; מוסלמים—40%; נוצרים—18%; יהודים—0.4%.

מכיון שבארצות שמדרום לסאהארה אין למעשה מורשה משותפת המאחדת גושי-אוכלוסיה גדולים, וגם התרבות המקורית לא שימשה כלי לאיחוד חטיבות גדולות, נשארות שתי תופעות מקוריות חשובות המקיפות את כל האוכלוסיה לא רק "יחידה-סגולה": השפה, והדת. אין דת מקומית אחידה לחבלים גדולים; יש ערב-רב של יסודות שונים: פ'טישיזם—פולחן עצים מסוימים ("אשרה"), סלעים מסוימים וכדומה; אנימיזם—אמונה ברוחות, מחוץ או מעל לגדר הטבע, יצורים פנטסטיים הקובעים את פעולותיהם של בני-אדם וחותרים את גורלם. אנשי שבטי האַקאן בגאנה מאמינים כי יש לאדם שלש נשמות: נשמת הדם—העוברת מן האם; נשמת הגבריות, האישיות, העוברת מן האב; ונשמת הנשימה—יסוד החיים בלתי-החמריים. יש חוקרים המצביעים כן על פולחן של כוח חיוני פנטסטי וקוראים לו דינאמיזם. מקום חשוב נודע לפולחן-האבות, המשתלב לפעמים בפולחן כוחות-הטבע, בשפע האמונות התפלות, האמונה במאגיה וכדומה. לעמים שהגיעו לשלב התפתחות והתגבשות גבוה יותר יש לפעמים מעין פנתיאון הכולל גם את האל החזק יותר, שהוא לפעמים השמש, לפעמים אל הקשור בפולחן הפוריות של האדמה או הפוריות בכלל ("עשתורת").

בגבולות השבט שימשו צורות הפולחן גורם בולט של ליכוד, אך לא היו אמצעים לליכודם של גופים גדולים. גורם זה, אף כי הוא משני, לדעתי נודע לו ערך בלתי-מבוטל במניעת הליכוד.

לא רק בצפונה של אפריקה אלא גם באפריקה ה"שחורה" שמדרום לסאהארה חדר האסלאם בממדים רחבים. עד שנות ה-30 היו עמדותיו של האסלאם במאבק עם הנצרות חזקות יותר, אך בייחוד בעשור האחרון נשתנה המצב. מבנה הכנסיה המוסלמית יש בו, למרות אפיה האוניברסלי, יסודות מקומיים רבים (השווה את האסלאם בארצות המגרב). ערך רב בליכוד יש למיסדרים, כגון הסינוסי בלוב, סודאן וכו'. בשנים האחרונות גדל משקלן של הבעיות המדיניות הקשורות במאבק בין מוסלמים לנוצרים במקומות שונים. באתיופיה, למשל, נכשלו הנסיונות של האיטלקים בעבר ושל המצרים בימינו להישען על האוכלוסיה המוסלמית במאבק נגד הממשלה המרכזית והאמחארים. נראה כי רוב האוכלוסיה המוסלמית באתיופיה, אולי פרט לאריתריאה ולאוגאדאן, תומכים בקיסר ובממשלה המרכזית. התעמולה הפן-מוסלמית אולי תביא לשינויים, אך לפי-שעה יש מקרים של גיבוש לאומי רב-דתי—כבסנגאל.

לפי הערכות שונות מונים הקאתולים באפריקה 25—24 מיליון; בני הכנסיות הפרוטסטנטיות 14—13 מיליון; המונופיסטים 15 מיליון; ובני הכיתות הנוצריות המקומיות—2 מיליונים.

כידוע היתה צפון-מזרח אפריקה—בייחוד מצרים, קירגיאה, אקסום—אחד המרכזים החשובים לנצרות במאות הראשונות לספירה. החל מן המאה ה-7 צימצמו הכיבוש שים הערביים את שטח התפשטותה, ונשארה רק כנסיית המונופיסטים באתיופיה

ובמצרים (הקופטים). קרובים להם גם המרונים והמלפיים בלבנון ובסוריה. יש להדגיש את ערכה של הכנסיה הקופטית בגיבוש הלאומי של אתיופיה, הדומה לערכה של הכנסיה הארמנו-גריגוריאנית (גם הם מונופיסטים) בגיבושו הלאומי של העם הארמני. דבר זה בולט על רקע האופי האוניברסלי של הכנסיה הקאתולית. (אין ספק כי בייחוד בתחום מושבות צרפת לשעבר עזרה פעולתה של הכנסיה הקאתולית בהריסת המסגרת השבטית). אחרי מלחמת-העולם השנייה, מ-1951 והלאה, משתדלת הכנסיה הקאתולית לסגל לה צורות "אפריקאיות": אלפי כוהני-דת אפריקאיים, בישופים ואפילו חשמנים; היתר להתפלל בשפות מקומיות, וכו'. בכנסיות הפרוטסטנטיות הביזור רב יותר.

הנצרות הרשמית קשורה היתה, בצורה זו או אחרת, למשטר הקולוניאלי. עכשיו מנסים ראשי הכנסיה להיאחז ב"נייטראליות". יש המתנגדים בתוקף לאפרט-היייד, חלק מן הכהונה השתתפו במאבק לעצמאות וכו'. על רקע כללי זה בולטת פעולתן של הכיתות הנוצריות המקומיות. הן התגבשו בדרך-כלל תוך כדי הגברת המאבק של האוכלוסיה המקומית נגד המשטר הקולוניאליסטי; חלק ניכר מן הפעילים המדיניים החדשים קשור לכיתות אלו. התוכן הדתי הוא לעתים קרובות מעין מזיגה של הדתות המקומיות והנצרות, סינקרטיזם בצורות שונות. מקום חשוב תופסת בהן הדרישה לשוב אל הנצרות הקדומה והקירבה לתנ"ך. מנהיגים של כיתות שונות קראו לעצמם "משיחים שחורים". מספר כיתות חותרות "לגרש את הלבנים, ולהקים מלכות-שמיים, מלכות-צדק" וכו'. לדוגמה נביא תופעה אחת משנות ה-20, כאשר קמה באפריקה הדרומית כת בראשותו של חנוך מגיגימה שאנשיה התקראו "ישרא-לים": הם סירבו להירשם במירשם-התושבים ולשלם מסים, ופלוגת-עונשים של המשטרה עשתה בהם שפטים. כיתות אחרות מתקראות "הכנסיה הנוצרית של ציון", "הבאפטיסטית של נצרת" וכדומה. כיתות אלו מצויות בעיקר באפריקה הדרומית (טרנסוואל), באפריקה דרום-המערבית, ברודזיה, בליבריה, בחוף-השנהב, בדאהומיי ועוד. דוגמה מעניינת היא גם כת קימבאנטו בקונגו (קינשאסא). חלק גדול מאנשי הכת הצטרפו למפלגה של אבאקו¹⁹ שמנהיגה קאסאבובו—הנשיא המודח של קונגו. במקרה זה קבוצה אתנית היא גם כת דתית בעלת משמעת פנימית חזקה וגם מפלגה פוליטית, ומובן כי שילוב זה נודע לו ערך פוליטי. כת דומה ניצל בזמנו הכוהן-הנשיא פ'ליבר יולו בקונגו-בראזאויל.

במחקר הסוציו-גיאוגרפי יש להבחין לעתים קרובות גם בהשפעת הגורמים הבאים מן העבר. דוגמה מאלפת יכול לשמש מאמר שנתפרסם בכתב-עת המופיע בדאקאר.²⁰ המחבר קובע כי תחומי אזור המרד בחבלים המזרחיים של קונגו ב-1965 חופפים את גבולות האיזור העיקרי בהדירתם של סחרי-העבדים הערביים בקונגו בעבר. החל

¹⁹ "איגוד העם של קונגו התחתית".

R. P. Van Wing : "Arabisation, clef de la Rébellion Congolaise". Afrique No. 35. ²⁰ Dakar, 1965.

מ-1860 חדרו הכובשים סוחרי-העבדים הערביים שבאו מזנויבר לחוף המערבי של אגם-טנגניקה, משם התפשטו לצפון, שדדו את כל צפון חבל קאטאנגה, הגיעו עד קינדו וקאסונגו. משם המשיכו בחדירתם למערב ולצפון, והקימו את מבצריהם במקומות שלאחר-מכן נתקראו פונטיירווייל, סטנליווייל ועוד. השוד וסחר-העבדים נמשכו תקופה ארוכה; עוד ב-1957 היו אפריקאים מובאים בחשאי למכירה בדאר אל-סלאם. לפי הערכת המחבר היתה לפעולתם של סוחרים-שודדים אלה השפעה מרחיקת-לכת בכיוונים שונים: דימוגרפית (שינוי המבנה הגילי, ילודה גמוכה ועוד), מוסרית—הערבים ניצלו במעשי-השוד גם את עזרתן של קבוצות מסוימות מבני שבטים יריבים, עשו כל מיני מאמצים לסכסך שבטים שכנים וכו'. חדירת האסלאם בחבלים אלה גדולה היתה יותר מאשר בחבלים אחרים של קונגו. המחבר רואה בהשפעתם הממושכת של הערבים בתנאים אלה סיבה עיקרית להידרדרות היציבות המוסרית והחברתית, שבאה לידי ביטוי גם במעשי-האכזריות של המורדים, שהעתונים הרבו לכתוב עליהם.

*

בגבולות מאמר זה אין ביכלתנו לדבר על אתגרי הגיאוגרפיה הסוציאלית בחקר המבנה החברתי והתהליכים החברתיים בישראל. רצוננו להדגיש רק זאת שדווקא בארץ ישראל, על הרבגוניות שבה בכל התחומים החברתיים, שילוב תהליכים רבים ושונים אך מנוגדים, המתגלמים בקבוצות חברתיות שונות ובריכוזי אוכלוסים שונים, יש ערך רב לגישה הסוציו-גיאוגרפית. השימוש במערכת כלי-מחקר סוציולוגיים שהתגבשו בארה"ב למשל—בתנאים חברתיים אחרים, בתנאים של קיום יחידות חברתיות הומוגניות בממדים שונים לגמרי—בלי לראות את השוני העקרוני בשדה המחקר בישראל, מביא לעתים קרובות למסקנות מכליליות שערכן המעשי מועט, ויש אפילו שהוא מביא לידי סילוף התמונה בבעיות הנחקרות.

מכל-מקום, אפילו ניתוח סכימטי של מספר בעיות מלמד בעליל כי בחקר תופעות ובעיות חברתיות, בייחוד בתקופתנו, אי-אפשר להסתפק רק בהנחות כלליות, בגישות דוגמאטיות. גדל והולך הצורך לחקור את המיוחד, את צירוף התהליכים השונים, בכל ארץ, בכל חבל. ויש צורך בגישה לבעיות אלו גם מתוך עמדותיה של הגיאוגרפיה הסוציאלית.

סרז' גאנטנר: התנועה הלאומית הכורדית

המצב מאז 10 בפברואר 1964

והמשבר של קיץ 1964

ב־10 בפברואר 1964 הוכרזה הפסקת־אש בין הכוחות המהפכניים הכורדיים לצבא העיראקי. (ראה התעודות המתורגמות: הודעה רשמית של ממשלת עיראק וקול־קורא של מולא מוצטפא אל־ברזאני). התנאים שבהם הוחלט על הפסקת־האש מן הצד הכורדי, והמאורעות שבאו לאחריה, עדיין אינם ברורים ביותר וקשה הוא, אם לא מוקדם מדי, לרצות למצוא את האמת ההיסטורית בהתפתחות שעודה טריה ובווערת כל־כך. הכורדים עצמם יש להם בשאלה זו דעות שונות אם לא מנוגדות, בהתאם לנטייתיהם הפוליטיות, ומצד שני הרי אתה נתקל ב"חומת שתיקה" בחוגים יודעי־דבר שבאמיגרציה הכורדית באירופה, שמוכן מאליו שאינם מעוניינים ביותר לשפוך אור על סיבותיו והתפתחותו של משבר פנימי, דבר שלדעתם יוכל רק להזיק לעניינינו. כדי לחזור ולתאר בדיוק קפדני את כל המאורעות של שנת 1964 צריך יהיה להיפגש עם מחולליהם, כלומר המנהיגים הכורדיים הראשיים, בתוך כורדיסטן כמו גם מחוצה לה, ודבר זה אינו אפשרי למעשה. השורות הבאות אינן אמורות אפוא להיות, מבחינתו של הכותב, אלא עדות אישית¹²⁵ (בהיעדר מחקר היסטורי אובייקטיבי וסופי, שעדיין אינו בר־ביצוע), פרי חוויות ותצפיות אגב נסיעה לכור־דיסטן ב־1964.

דומה כי ההחלטה להכריז על הפסקת־האש נתקבלה באורח חד־צדדי על־ידי ברזאני, בתורת נשיא המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן ומפקד־ראשי של הכוחות המהפכניים הכורדיים (תואר נומינלי למדי, כמו שכבר ראינו), בלא שיימלך בדעת חברי הלשכה המדינית והוועד המרכזי של המפלגה, בשאלה שעם זאת היתה חשובה כל־כך. בקול־הקורא שלו מיום 10 בפברואר אין אנו מוצאים שום רמז לפ.ד.ק. והוא

¹²⁵ עדות זו אינה מתימרת להיות שלמה ואפילו לא חסרת־פניות. הקורא יואיל לתת דעתו על הקשיים הפיזיים הכרוכים בתנועה בארץ המחולקת בין חמש מדינות, תנועה שבכורדיסטן העיראקית היא בהכרח מחתרתית, שהרי השטח כבוש בידי צבא סדיר ונתון לפיקוחו היעיל של צבא מורדים. על כך יש להוסיף את המריבות של קיץ 1964 בין הכורדים לבין עצמם, שנדרדרו לפעמים עד כדי סיכסוך מזוין, ודבר זה כפה את המשקיף לבור בין שתי המגמות המתרוצצות, פשוט כדי שיוכל לנוע ממקום למקום, הואיל ובלי עזרתם ושיתוף־פעולתם של השלטונות הכורדיים אי־אפשר לנוע בכורדיסטן העיראקית.

ניתן לי לגסוע בערים העיקריות של כורדיסטן העיראקית (מוצול, ארביל, כרכוך, סולימאנייה), אבל בתוקף המסיבות הצטמצמו המגעים האישיים שלי, לרוע־המזל, כמעט אך־ורק במגעים עם פעילים ומנהיגים של המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן. לא נתאפשר לי כלל להיפגש עם חסידיו של ברזאני ומתוך כך להכיר את נקודת־השקפתם שלהם על המשבר.

חתום בידי מוצטפא אל-ברזאני, בלי ציון תפקידיו. ראשית-דבר עלינו להעיר כי הפסקת-האש זו לא היתה כלל פרי משא-ומתן או הסכם מוקדם בין הכורדים לממשלת בגדאד, כמו שקורה בדרך-כלל במלחמה מהפכנית. אם יהיה משא-ומתן הרי, לפי הבנתו של ברזאני, אין הוא יכול לבוא אלא לאחר הפסקת-האש. הפסקת-האש זו אינה אלא סימן פשוט של רצון טוב הדדי, המיועד לטהר את האווירה ולאפשר להגיע לכלל פתרון סופי לבעיה הכורדית; מצד שני היא כוללת מספר צעדים מוקדמים שתכליתם לחדש את האמון שאבד בין שני הצדדים: שיהרור השבויים, פיצויים, הסרת ההסגר הכלכלי, החזרתם של הפקידים הכורדיים לעבודה. מיחסים לברזאני מעשייה רבת-משמעות זו על הפסקת-האש: "שאלו פעם אסיר אחד שפנתוהו לעץ ובלמו את פיו אם הוא רוצה במשהו. אמר האסיר: 'התירו אותי מן העץ הזה וקישרו אותי לעץ הנמצא במרחק 30 מטר מכאן'. נוכח תמהונם של שומרי, שלא ראו שום טעם במעשה זה, הסביר האסיר: 'העליתי בקשה זו כדי שאוכל לצעוד 30 צעדים'". נראה כי האסיר הוא העם הכורדי ו-30 הצעדים הם הזמן שיתקיים השלום בין הכורדים לבגדאד.

לשון אחרת: ברזאני סבור היה כי העם הכורדי כשל כוחו מנשוא בנטל המלחמה, והפסקת-האש לא היתה אלא ריווח-זמן המכוון לאפשר לו לנשום אוויר ולחדש את כוחותיו. הפסקת-האש אכן איפשרה לכורדים להצטייד מחדש הואיל וחודשו היחסים הכלכליים בין הצפון לשאר חלקי הארץ, אבל הכורדים לא הניחו כלל את נשקם מידם. דומה כי בשעתו נתקף ברזאני הרגשה של לאות ורפיון-ידיים, שנקל להבינה, בעקבות התלאות שאין להביען במלים שאותן סבל העם הכורדי (בפרט האוכלוסיה האזרחית), מיעוט התוצאות שהשיגו הכורדים למרות מרידות אין-מספר ומאבק ממוך שך ומר, ולבסוף היעדר תמיכה חיצונית¹²⁶ ובידודם הבינלאומי של הכורדים. אומרים כי הצהיר ששוב אינו מאמין באפשרות להשיג את האוטונומיה ביום מן הימים. כבר בספטמבר 1961, בפרוץ המרד הראשון, התנגד, לפי השמועה, להתמודדות מזוינת עם בגדאד, מתוך מחשבה ש"המצב אינו בשל". פעולתם של צעירי המפלגה וראשיתן של ההתקפות מן האוויר הכריעו את הכף והוא נטל לידי את הנהגת התנועה.

החילוקים הראשונים בין המפלגה לברזאני ביחס להפסקת-האש נובעים מתפיסות שונות בדבר היחס בין מאבק מזוין למשא-ומתן, בין מלחמה לשלום, בלי להביא בחשבון עוד גורמים שכבר הוזכרו קודם (ניגוד בין אישים, ריב דורות, חילוקי-דעות באשר לתפקידה של המפלגה וליחסים בין הפעולה המדינית לצבאית, בעיית ההנהגה המשותפת או האישית, הכוחות החברתיים השונים שיוצגו על-ידי המפלגה מזה ועל-ידי ברזאני מזה). בעיני המפלגה, המלחמה, בהתאם לאסטרטגיה של המלחמה המהפ-

¹²⁶ לעתים קרובות ביקש ברזאני לשווא את הארגונים הבינלאומיים ואת המעצמות הגדולות (ארה"ב, ברה"מ, אנגליה, צרפת, קע"ם, הודו) להתערב בסיכסוך, לפחות באמצעות האו"ם. במרס 1965 העביר, באמצעות שלוחו המיוחד מר ואנלי, מספר איגרות אל ראשי המדינות הללו, בהזכירו את עמדתה של צרפת, הצהיר ברזאני לעתים קרובות: "הגנרל דה-גול אוטם אזניו משמוע את קריאותינו!"

כנית, אינה אלא המשך הפוליטיקה באמצעים אחרים; היא האמצעי ליטול בכוח הזרוע זכויות שהיריב מסרב להעניקן בדרכי-שלום, תוך כדי הקמת מערכת של כוחות מדיניים-צבאיים המאלצתו לוותר. מהשקפה זו, משא-ומתן אינו אלא ביטוי ליחסים-כוחות ואין לבטוח בו אלא בשעה שהיריב נמצא בעמדה של חולשה גלויה-לעין; אין מצהירים על הפסקת-אש אלא בתום הסכם המכיר בחלק הגון מן הזכויות הנדרשות, אם לא בכלן. אז יש לנצל את המצב החדש שנוצר על-ידי הפסקת-האש כדי להתבסס ולתקן את יחסים-הכוחות, בצורה שתכריח את האויב לתקן את ההסכמים אם אין הם מספקים את כל הדרישות. אסטרטגיה זו הופעלה בהצלחה על-ידי הפל"ן באלג'יריה, והיפוכו אצל ברזאני: המשך המלחמה נראה היה לו בחינת מכשול לאפשרות להשיג את סיפוקן של הדרישות הכורדיות, והסכמי שביתת-האש נראו בחינת התחייבות מוסרית הקושרתו אישית.

בתחילה התנגדה המפלגה לכל הפסקה במלחמה הואיל וסבורה היתה שהממשלה העיראקית נמצאת במצב של חולשה (חולשה שבאה לידי גילוי במיוחד בנובמבר 1963 במחלוקות פנימיות ובחיסולה של מפלגת הבעת' בבגדאד) וכי, משום כך, עשויה המשכתו של המאבק המזוין להדגיש את חולשת הממשלה ולאלצה להכיר, בעת המשא-ומתן לעתיד, במירב הדרישות הכורדיות. אכן, לגבי הכורדים החשוב הוא לא דווקא מיגורו הגמור של הצבא העיראקי (הם חולשים למעשה על כל צפונה של עיראק, מחוץ למרכזים העירוניים, למרות נוכחותו של הצבא העיראקי) אלא ההכרה הרשמית מצד בגדאד בשלטון העובדתי הזה. נוכח רגש-ההרוחה הכללי שנתגלה בקרב העם הכורדי לאחר הפסקת-האש נאלצה המפלגה לשנות את עמדתה, ולהבליג על התנגדותה: היא השלימה עם הפסקת-האש וציותה על חילותיה לכבדה, אך היא דרשה שבעקבותיה יבוא משא-ומתן אמיתי.

ב־22 בפברואר קיים מולא מוצטפא אל-ברזאני בראניה, המושב הרגיל של מטהו, מסיבת עיתונאים; ג'לאל אל-טאלבאני נוכח בה וכלפי-חוץ לא היה שום סימן לחיי-לוקי-דעות. ממשלת עיראק הסיעה על חשבונה בהליקופטרים עתונאים מן העולם כולו, לגודל שמחתם ותמהונם, הואיל ועד כה היו כתבים שביקשו להיפגש עם ברזאני צריכים לעשות דרכם במחתרת, לאחר רכיבות ממושכות על סוס, כדי להגיע באיזה מקום בהרים אל מפקדתו, הנודדת תמיד, של המנהיג הכורדי. הטקטיקה של בגדאד התבהרה בהדרגה: להציג את ברזאני בפני העולם החיצוני כנציגו היחיד של העם הכורדי, להדגיש את היחסים הטובים הקיימים בינו לבין בגדאד, להתעלם בכוונה-תחילה מן המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן, שעם זאת מילאה תפקיד חשוב בני-הול המאבק המזוין, או להציג את מנהיגיה כ"הרפתקנים מסוכנים" או "מנפנפי חרבות", להכריז שהשאלה הכורדית נפתרה על-ידי "הסכם ג'נטלמני" שהושג בין עארף לברזאני. המרשל עארף עצמו אישר נקודת-השקפה זו ברעיון שנתן לאריק רולף ("לה-מונד", 13 ביוני 1964): "הכורדים של עיראק הם מוסלמים כאזרחים הערבים. אנו מכבדים את זכותם לדבר בלשונם. רוב פקידי-הממשלה ואנשי-הרשות בצפון הם ממוצא כורדי. מה עוד הם רוצים? המנהיג שלהם תמים-דעים אתי לגמרי.

קרא את המכתבים האלה ששלח לי מולא מוצטפא אל-ברזאני, שבהם הוא מבטיח לי את נאמנותו המתמדת. אשר לחברי המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן הנמצאים סביב ברזאני, אלה הם מחרחרי-מלחמה, מרגלים וסוכנים של האימפריאליזם". (מובא אצל דרק קיניין: "הכורדים וכורדיסטן", ע' 84).

בעקבות מסיבת-העתונאים בראניה רמזו כתבי-חוץ על קיומם של "סעיפים סודיים" בהסכמים של ה-10 בפברואר, אבל בתחילת חודש מרס פירסם ברזאני הכחשה רשמית בעתונות העיראקית להאשמות מעין אלו. מבחינתו של ברזאני היו אפוא שתי ההצהרות מן ה-10 בפברואר הנוסח הסופי של ההסכמים וסוף-פסוק בשאלה. לדבריו הוא היו הדברים אמורים ב"העמדת כנותה של הממשלה במבחן" ובציפיה לתגובותיה של בגדאד. גדולה היתה אז מאד אכזבתה של המפלגה. חששותיה עזים היו כפליים מאחר שההכרזה הממשלתית, אם גם ציינה את "ההכרה בזכויות הלאומיות של הכורדים" (סעיף 1), לא הבהירה את בסיס ההכרה (המילה "ביזור" אף לא בוטאה שם) ודיברה על "החזרת המימשל" של בגדאד לחבל הצפוני (סעיף 3), דבר שהוא היפוכה המדויק של אוטונומיה. אשר לקריאתו של ברזאני, זו אינה מדברת על "אוטונומיה", ואפילו לא על "כורדיסטן" או על "עם כורדי", אלא על "החזרתם ושמי-רתם של הבטחון והסדר"—והוא דבר פאראדוקסלי למדי, כמובן, מפיו של מנהיג מרידה עממית. עמדתו של ברזאני כלפי הצבא הכורדי היתה "הטיפה שהגדישה את הסאה". הוא דרש למעשה, בצורה המפורשת ביותר, לתת בידי צבא הממשלה את השטחים המשוחררים שהיו נתונים לפיקוחה הצבאי של המפלגה. במברק מיום 2 במרס 1964 (שדר אלוטי מס. 87), ששוגר למפקד צבאי מקומי ("מידיה") ולתחנת-הראדיו של הלשכה המדינית של פ.ד.ק. ("פירמאם"), גילה את רצונו בזו הלשון: "אל מידיה ואל פירמאם—דחוף—מאת מוצטפא אל-ברזאני—תשובה על מברקם מס. 128 מ-1 במרס: א) כאשר ירצו כוחות הממשלה לתפוס מחדש העמדות שתחת פיקודכם יהיה עליכם להרשות זאת; ב) כאשר יגיעו חילות הממשלה עד עמדותיכם יהיה עליכם לעזוב ולסגת הרחק יותר; ג) אם אין העמדות החדשות האלו מספקות, היסוגו בכיוון המקום בו אני נמצא עכשיו; ד) כל התנגשות מזוינת ביניכם לבין הממשלה תגרוור התנגשות מזוינת ביניכם וביני". (מצוטט בהודעה של פ.ד.ק. על הפסקת-האש מתאריך 19 באפריל 1964).

באותה תקופה האשימו את ברזאני שהוא מקל על חזירת המינהל והמשטרה העיראקיים לכפרים מסוימים הנמצאים תחת פיקוחו, ובתוך כך הוא מתנגד לצעדים של ריפורמה קרקעית שנגקטו בכפרים הנמצאים תחת פיקוחה של המפלגה. מבחינתה של המפלגה החל ברזאני בתהליך חיסולה של המהפכה בצורתה המזוינת והמדינית כאחת. תכניתה החשאית של ממשלת עיראק, המובאת בתוך התעודות המתורגמות, מוכיחה למעשה שבגדאד חשבה בשלב מסוים להסתייע בברזאני על-מנת לחסל את הצבא הכורדי ולאפשר את חזירתם השלמה של הצבא העיראקי והמינהל הממשלתי לצפון, באמתלה הכפולה של ביצוע "משימת שיקומו של החבל הצפוני" ו"מניעת החיפוכים" בין כורדים לאומנים וכורדים המשתפים פעולה עם בגדאד. תקוות אלו

נחלו אכזבה אכזרית, כפי שנראה עוד מעט. עם זאת לא פסקו המגעים בין ברזאני ללשכה המדינית, וכמה פעמים נעשו נסיונות לפיוס. בחודש מרס, לאחר קבלת מברר קיו של ברזאני, המצווים למפקדים הצבאיים של המפלגה לפנות את אנשיהם נוכח התקדמותם של חילות הממשלה, שיגרה המפלגה משלחת של ששה חברים מן הלשכה המדינית ומן הוועד המרכזי כדי להיפגש במישרים עם ברזאני בקלעה-דינה ולשוחח אתו, כדי לגולל לפניו את נקודת-השקפתה של המפלגה ולבקש ממנו הסברים להתנהגותו. משלחת זו שבה בידיים ריקות וברזאני התמיד בעמדתו בכל המישרים, כשהוא תובע ציות עיוור ל"מצביא", מסתמך על התואר של "נשיא פ.ד.ק.", נציג העם הכורדי ומפקד-ראשי של הצבא, ובגלותו יחס קשה ויהיר כלפי שלוחיה של המפלגה. מצד שני סירב להעביר בשמו לממשלת בגדאד תזכיר על השאלה הכורדית שהוכן ונוסח על-ידי המפלגה, שאותו מסרו לו שליחים, בהשיבו לאמור כי יש להניח לבגדאד להסדיר את השאלה.

אחרי הנסיון הזה החליטה "ועידת מפלגה", שהתכנסה מן ה-4 עד ל-9 באפריל, על העמדה שצריך לנקטה נוכח הרעת היחסים עם ברזאני. מעט-מעט החריף הסיכסוך, בעוד כל צד נסחף אחר ההגיון שבעמדתו: ברזאני, שרצה להמשיך עד הסוף במדיניות של הסכמה טובה עם הממשלה, הגיע מתוך כך למעשה לידי שיתוף-פעולה, והמפלגה, העשויה ללא פשרה באשר לדבקותה בעקרונות המהפכניים, הגיעה לידי כך שראתה בנשיאה את המכשול העיקרי להמשך המהפכה. אך ביסודו של דבר נסבו חילוקי-הדעות לא דווקא על עצם התנאים של שביתת-הנשק אלא על התפיסות הנוגדות באשר לתוכן החברתי של התנועה הלאומית הכורדית: תפיסה מודרנית, דמוקרטית (במובן של ניהול משותף בגופים המדיניים והצבאיים של המהפכה הכורדית), בעלת אופי פוליטי ביותר, המיוצגת על-ידי פ.ד.ק. על משכיליה, איכריה והמעמד הבינוני העירוני שלה, לעומת תפיסה מיושנת מעט, מורשת דורות-עברו, ספיח הפיאודליזם הכורדי, המוקירה אומץ-לב צבאי יותר מאשר תבונה מדינית, המתגלמת בברזאני ובכוחותיו השבטיים,¹²⁷ שמבחינה היסטורית ואובייקטיבית היא מיצגת את השרידים האחרונים של המנטאליות השבטית והאבהנית בתנועה הלאומית הכורדית גופה.

עד כאן נשאר חילוקי-הדעות האלה, אם גם נושנים היו ומוכרים למשקיפים יודעיי דבר, מצועפים, מומעטי-דמות או אף מוכחשים על-ידי המפלגה עצמה, ועל-כל-פנים מעולם לא העמידו בסימן שאלה את האחדות המדינית עצמה, ועל-כל-פנים מעולם

¹²⁷ מובן שזאת היא סכימטיזציה. גם בפמלייתו של ברזאני יש משכילים, וגם בזו של המפלגה יש ראשי-שבטים לשעבר. מצד שני, העובדה שברזאני מצטייר לפעמים בהתנהגותו כראש-שבט אין בה כלל כדי להטיל אפילו אבק חשד בפטריוטיות שלו. אחרי הכל, לגביו אולי אין האומה הכורדית אלא הרחבה של העדה השבטית. תולדותיה של התנועה הלאומית הכורדית רוחשות דוגמות מעין אלו (אני חושב דווקא על השייך מחמוד). הקורא יואיל לקבל את המלים "אבהני" ו"שבטי" בהוראה סוציולוגית טהורה, בלי לראות בכך שום הוראה של גנאי או עלבון, להבדיל מ"פיאודלי".

לא העמידו בסימן־שאלה את האחדות המדינית־צבאית נוכח האויב המשותף, וגם אם אמנם היפו גלים בתוך התנועה הלאומית, הרי מעולם לא השפיעו על ניהול הפעולות הצבאיות. משך שנת 1964 יצאו בפעם הראשונה לאור היום, הגיעו בחדשי יולי—אוגוסט 1964 לנקודת מתיחות יוצאת־מגדר־הרגיל וחוללו קרע ממש. תנאיה של הפסקת־האש לא היו למעשה אלא המאיץ או האמתלה שסייעה לפרסמם ברבים, לא סיבתם העמוקה. עלינו להעיר שמשבר זה לא היה מפלגתי פנימי, כמו שכתבו לפע־מים, אלא משבר פנימי בתוך התנועה הלאומית הכורדית וסלע־המחלוקת היה ברור ביותר (אם נרצה להשקיף מבעד למריבות האישיות).¹²⁸ אכן, כל חברי הוועד המר־כזי והלשכה המדינית בלי יוצא־מן־הכלל הסכימו ביניהם להתיצב נגד ברזאני ולר־אות בעמדתו נזק לאינטרסים של המהפכה ושל העם הכורדי, אם גם לא כולם היו בעצה אחת בדבר הוקעתו באותה מידה של חריפות. משבר זה לא היה כלל התנגשות בין חלק אחד של המפלגה ונגד חלק אחר ממנה אלא מאבק בין כלל מנהיגיה הגבוהים ביותר לבין נשיאה, ובכך נתגלה מחדש, אם היה צורך בדבר, עומק התהום שבין ברזאני לבין הנהגת המפלגה, שהמנהיג הזקן, בסופו של חשבון, אינו סובל אותה מפני שהיא מאפילה עליו וחוזרת ומעמידה בסימן־שאלה את תקפו ואת השפעתו. אחרי ועידת המפלגה בתחילת חודש אפריל הוחלט, לא בלי לבטי־מצפון, לפרסם ברבים את חילוקי־הדעות ולהסביר לכל פעילי המפלגה וחבריה את מקורם, סיבתם, אפיים והתפתחותם. המפלגה הסבירה את עמדתה באריכות בגילוי־דעת משוכפל בן 16 עמוד בערבית, שפורסם ב־19 באפריל 1964, תחת הכותרת "הסכמי עארף־ברזאני—האם הם חוזה־שלום או כניעה?!" התעודה הזאת הראשונה־במעלה, בעלת הכותרת רבת־המשמעות, כתב־האשמה לאמיתו החדור הגיון מהפכני חותך וסירוב להכיר בכל ויתור, מעלה בפירוט ובבהירות רבה את טענותיה של המפלגה נגד ברזאני בנעימה קשה וחריפה:

ברזאני עשה הסכם והכריז על הפסקת־האש בלי שתתחייב הממשלה להכיר אף באחת מדרישות־היסוד של המהפכה הצבאית;

הצעדים המוקדמים שבהם מדובר בנוסח ההסכמים עדיין לא הוגשמו;

ברזאני נקט עמדה פייסנית ותמימה מדי כלפי הרשויות הממשלתיות, ובהתעלמו מן המט־רה המהותית של האוטונומיה עלה על דרך מדינית מסוכנת של שיתוף־פעולה עם הממ־שלה;

ברזאני עוזר לחזירת המינהל והצבא העיראקיים לכורדיסתן, ובתוך כך הוא שוקד לחסל את המפלגה ואת ארגוניה המזוינים;

יש ברית למעשה בין בגדאד וברזאני במגמה לשים קץ למהפכה הכורדית, אגב חיסול הארגונים המדיניים והצבאיים של המפלגה;

ברזאני מסמל בשעה זו את הסכנה הגדולה ביותר למהפכה הכורדית, הואיל והוא מאיים להחריבה מבית;

¹²⁸ במהפכות מתגלעים בלי ספק ריבות בין אישים, אך לעתים קרובות אין הם אלא דרך עקיפה שאוחזות להן מגמות מדיניות מנוגדות כדי לבוא על ביטוין: חילוקים פנימיים בעלי אופי מדיני מידרדרים אפוא לעתים קרובות לדרגת מריבות בין בתי־אב ואישים.

לפיכך חובתה העליונה של המפלגה, ביאת הכוח המהימנה לאינטרסים של העם הכורדי והאחראית להמשך מהפכתו, היא להתנגד בכל האמצעים ובמירב הכוח למדיניותו של ברזאני, בתקוה שישוב בו מעמדתו, נוכח תגובה תקיפה מצד המפלגה. מיסמך זה, פנימי ביותר במפלגה, לא הופץ אלא בין חבריה ולא יצא מעיראק החוצה.¹²⁹

ממשלת עיראק, כפי המסתבר, לא ישבה בחיבוך ידיים נוכח התפתחות המצב. יכולה היה להיות לחשוב על מחן תמיכה לברזאני במדיניות של חיסול המפלגה, על-מנת לשוב ולהתיצב כנגדו אחרי-כן. אכן, ברזאני הואשם שקיבל נשק מן הממשלה העיראקית לחימוש השבטים הנוטים אחר הברזאנים (למשל, שבט פיז'דאר) כדי להטילם אחר-כך נגד הכוחות המזוינים של המפלגה. בראיון שנתן לאריק רולו הודה המרשל עארף במפורש בקיומה של קנוניה מעין זו: "ברזאני חותר כמונו להשתיק את המפלגה." ("לה'מונד", 13 ביוני 1964. מובא אצל דרק קיניין, "הכורדים וכורדיסטן", ע' 84).

ברזאני זידיח את מפקדי החזיתות רוגארי, פור וח'באט, הלא הם ג'אל אל-טאלבאני, עומר מוצטפא "אל-דבאבה" ועלי עסכרי, שני הראשונים מן הלשכה המדינית והאחד רון מן הוועד המרכזי, וכן עוד בעל-יתפקידים צבאיים (כמאל מופתי וכו'). דרק קיניין מוסר שאבראהים אחמד התפטר כביכול מרצונו מכהונת המזכיר-הכללי, כדי להקל על התפייסות בסופו של דבר בין ברזאני למפלגה. התפקיד הוצע אז כביכול לג'אל אל-טאלבאני, שסירב לקבלו, וכאילו הציע שיחולק התפקיד של המזכיר-הכללי בין שלושה אנשים, הצעה המדגימה היטב את איבתה של פ.ד.ק. לכל צורה של שלטון אישי.

¹²⁹ לאותם מאנשי האמיגרציה הכורדית ולנציגים המוסמכים של המהפכה הכורדית באירופה, שיכעסו עלי משום שנגעתי בנושא העדין הזה ובחילוקי-הדעות האלה, שאותם הם רוצים להסיר תיר מדעת-הקהל בחינת כתם מביש, הנני מרשה לעצמי להזכיר את הנקודות הבאות:

האמת היא תמיד מהפכנית, והכורדים כלום אינם רוצים לראות בתנועתם מהפכה?

חילוקי-הדעות בין ברזאני לפ.ד.ק. נהירים לעתונאים ולמומחים שכולם דיברו עליהם במאמר ריהם ובספריהם (רולו, קיניין, אדמסון, שמיט וכו'); מן הנמנע הוא אפוא להסתירם כלפי-חוץ, ובמוקדם או במאוחר סוף האמת לעמוד על זכויותיה;

עלידי שנקרא סוף-סוף פעם אחת לילדים בשמם, נמנע את הפירושים המוטעים הנובעים מחוסר אינפורמציה;

מהפכות מתנהלות בדרך של תהליך מקוטע ומתקדמות תמיד במשברים (המשבר והפרישה של מטל"ד ב-1954 באלג'יריה הולידו את פל"ן, פרישת ה.ס.ד. הרוסית ב-1903 הולידה את המפלגה הבולשבית, וכו'); חילוקי-הדעות הם תופעה טבעית בכל התנועות המדיניות, מבחן לבגרותן ולדינאמיות הפנימית שלהן;

חילוקי-הדעות בין ברזאני לפ.ד.ק., אם גם הושתקו עכשיו זמנית, נוכח האיום בחידוש פעולות-האיבה, בהכרח יופיעו מחדש ביום מן הימים בקורותיה של הלאומיות הכורדית;

המשבר של קיץ 1964 הוא הראייה הטובה ביותר לכך שהתנועה הלאומית הכורדית איננה תנועה שבטית וסגונית של הרפתקנים (כפי שהיינו צריכים לחשוב, לדעתם של אי-אלה בעלי דמיונות באנאליים) אלא תנועה לאומית מודרנית, כמוה כאחרות, ולה אידיאולוגיה מגובשת, קו מדיני מוגדר, מבנה מדורג ובסיסים עממיים;

סימנו של ההיסטוריון הוא שהוא כותב את ההיסטוריה בשעה שאחרים עושים אותה, ולפיכך דרישותיו מתנגשות על-הרוב עם אלו של הפוליטיקאים.

לאחר קבלת התחוקה הזמנית העיראקית בסוף חודש אפריל,¹³⁰ שעברה בשתיקה על ענין האוטונומיה הכורדית והביזור, ומצד שני קבעה "עיראק היא חלק מן האומה הערבית"—ולאחר הסכמי האיחוד בין מצרים לעיראק מיום 26 במאי 1964, שנכרתו בלי לשאול לדעתם של הכורדים—נראה שהחל ברזאני לגלות לממשלה את רוגזו ואת קוצר-רוחו והיחסים עם בגדאד כמו התקלקלו פתאומית. למעשה לא פסקו המגריים בין שליחי הממשלה לנציגים הכורדיים מאז ה-10 בפברואר 1964: הרמטכ"ל העיראקי אפילו בא להיפגש אישית עם מולא מוצטפא אל-ברזאני במרס 1964 ברא-ניה. ששה תזכירים רצופים על דרישות הכורדים נשלחו לממשלה, בעקבות אלה שנמסרו על-ידי ברזאני עצמו לשלוחיה של בגדאד ולאחר תזכירים אחרים שהוגשו במישרים על-ידי המפלגה ונוסחו על-ידה. בהכרח היפה המשבר גלים בשורות האמי-גרציה הכורדית באירופה, בפרט אצל הסטודנטים, והעמיד את הוועד-להגנה-על-זכויות-העם-הכורדי, הנציגות החיצונית של התנועה הלאומית הכורדית, במבוכה קשה, מבוכה המשתקפת בסתירות שבין כמה מהודעותיה לבין המציאות. עד הסוף נמנע הוועד מלנקוט עמדה בין שתי המגמות שניצבו זו לעומת זו בעיראק, ומשום כך יצא מזכירו בעצמו לכורדיסתן כדי להיפגש שם עם האישים העיקריים במשבר. בשובו לאירופה נתן מספר ראיונות לעיתונים צרפתיים ובהם הציג עצמו כ"שלוחו האישי של הגנרל ברזאני". כמו בכורדיסתן העיראקית כך גם בקרב הכורדים שבאי-רופה מתחלקת דעת-הקהל פחות או יותר לשלושה זרמים: תומכי ברזאני, תומכי המפלגה, וה"נייטרליים".

בראשית יולי שיגרה המפלגה משלחת חדשה לשם נסיון התפייסות סופי וכדי לנסות להגיע למודוס-ויוונדי עם ברזאני, אך הלז שם במאסר בראניה שנים מחברי המשלחת שבאו להיפגש אתו: עלי עבדאללה, חבר הלשכה המדינית, ועוזי שמזיני, חבר ממלא-מקום בלשכה המדינית, בעוד אשר חדשיים קודם-לכן כבר עצר את עלי חמדי, מן הוועד המרכזי. מולא מוצטפא אל-ברזאני, שרתח על התעמולה החריפה שנוהלה כנגדו על-ידי המפלגה, החליט אז לכנס את תומכיו לקונגרס בראניה שאותו קרא "הקונגרס הו' של פ.ד.ק.", אלא שהמפלגה לא הכירה בכשרותו. בהמשך הקונגרס הזה הכריז ברזאני על הוצאת ארבעה-עשר מחברי הוועד המרכזי מן המפלגה, בתור כם אבראהים אחמד, בגלל "פעולות פרישה, סטייה וחבלה",¹³¹ ומינה ועד מרכזי חדש. בהחלטות הקונגרס מורגשת הקשחה מפורשת בקו ביחס לבגדאד: בסעיף 2 דוחים במפורש את חזירת המינהל הממשלתי, ואילו בסעיף 7 מדובר על הגשת תזכיר לממשלה הדורש אוטונומיה לכורדיסתן העיראקית. במדיניות-חוץ ראה הוועד המרכזי החדש לנכון לקבל החלטות שיש להן קשר דחוק בלבד לשאלה הכורדית

¹³⁰ סעיף 19 (פרק ג') של תחוקה זו כך לשונו: "העיראקים שווים בפני החוק. הם שווים בזכויותיהם ובחובותיהם בלי הבדל גזע, מוצא, לשון או דת. כל האזרחים, ערבים וכורדים, משתפים פעולה בשמירה על אחדותה של המולדת הזאת והתחוקה הנוכחית מכירה בזכויותיהם הלאומיות במסגרת האחדות העיראקית".

¹³¹ החלטות הקונגרס הו' של פ.ד.ק. (סעיף 13).

(בעיית איחודן של שתי הגרמניות, בעיית דרום-מזרח אסיה, בעיות הכושים באר-ה"ב, וזאת אולי כדי לרכוש את אהדת חוגי השמאל או אהדת מצרים), ובתוך כך הוא עובר בשתיקה על השאלה הערבית מס. 1: בעיית ארץ-ישראל.¹³² הוא נמנע מלמתוח בקורת על מדיניותה של ממשלת עיראק ביחס לכורדים, או להוקיעה, אך כנגד זאת הוא תוקף את ממשלת הבעת' הסורית ומעתיר שבחים על הנשיא נאצר. הוא חולק כבוד לנשיא ג'ונסון, לאחר שתקף בעקיפים את מדיניותו בדרום-מזרח אסיה. כל הדברים האלה אינם עולים יפה בקנה אחד, והתירוצים שניתנו להצדקת גירושם של ארבעה-עשר החברים מהוועד-המרכזי הם סתומים, נבוכים ולא משכ-נעים ביותר, ועל-כל-פנים בקיצורם הם עומדים בניגוד לאלה שבהם נימקה המפלגה והצדיקה את מדיניותה.

"קונגרס ראניה" בהכרח זירו את חידוש הפולמוס. בזמנו לא היתה האווירה רגועה בשורות המפלגה ופעיליה הוקיעו בחריפות מופלגת ומוגזמת¹³³ את התפיסות "האור-טוריטאריות והשבטיות" של ברזאני ואת "הפיכת ראניה" שלו. באמצע יולי החמירה והלכה הסכנה של תגרות והתנגשויות-דמים בין תומכי הלשכה המדינית לתומכי של ברזאני. חברי הלשכה המדינית והוועד המרכזי מבקשים היו למנוע בכל מחיר שפך-דמים בין כורדים אחים-לקרב, אבל נדמה היה להם שתומכי ברזאני מאיימים פיזית על בטחונם. אראז שמו פניהם לגבול העיראקי—האיראני בעוד החיילות הנא-מנים לברזאני מתקדמים בשטח הנתון לפיקוחה של המפלגה, ובראשם עוביידאללה ברזאני, אחד מבניו של מוצטפא ברזאני,¹³⁴ שביקש לנקום את נקמת העלבון שסבל אביו מידי ה"פוליטיקאים". לדברי מודיעי היו הכוחות מתחלקים לפי יחס זה: 1,000 איש מזוינים עם הלשכה המדינית, 15 עד 20 אלף אנשים מזוינים עם ברזאני. במאור את, מושב המפקדה של כוחות המפלגה, ניטשה ב-17 ביולי 1964 התיגרה הראשונה ובה נהרג אחד ואחדים נפצעו. ג'לאל אל-טאלבאני ותומכיו, שנרדפו על-ידי חילות ברזאני, קיבלו אז את ההחלטה המשונה והפאראדוקסלית ביותר שבגדר האפשר—אך היחידה שנשארה לפניהם, ביסודו של דבר, כל זמן שלא רצו לפתוח בסיכסוך כללי: לעבור את הגבול העיראקי—האיראני ולמצוא מקלט באיראן, הם ונשקם ומט-ענם.¹³⁵ תנאי המעבר שלהם, שחל לערך ב-20 ביולי, קשה להבהירם; קרוב-לוודאי

¹³² העתונים הערביים בלבנון הביאו הכרזה מצלצלת של ברזאני אחרי הפסקת-האש שלפיה מוכן יהיה כביכול לשלוח אנשים לארץ-ישראל כדי להילחם בציונים.

¹³³ חברי המפלגה, שמן-הסתם חזקה עליהם חמת-רוחם, באו לדבר לפני על ברזאני כעל "בוגד" ("ח'אין"). בשיחותי עם פעילי המפלגה היתה מלה אחת חוזרת בלי הרף על שפתייהם כהגדרה לברזאני: "שח'סיה אשאעירייה" (אישיות שבטית). לדברי סילביו ון-רוי, נשיא "האגודה הבינלאומית כורדיסטן", שאני מניח לו את האחריות על מובאה זו, הסיתה המפלגה את הכורדים, בשידורי תחנת-הראדיו שלה, "להרוג את ברזאני".

¹³⁴ חמישה בנים יש לו למולא מוצטפא אל-ברזאני: עוביידאללה, לוקמאן, אדריס, מסעוד וצאבר, ושני אחים, שייך אחד ושייך באבו.

¹³⁵ ראוי אולי להביא בחשבון את העדות האישית לגמרי של בעל השורות האלו, שליווה עד לגבול העיראקי—האיראני פרטיזנים כורדיים בהצטרפם אל כוחות הלשכה המדינית ובתורם

שלפני עברם את הגבול באו במגע עם השלטונות הצבאיים האיראניים המקומיים, בשגרם שליחים להודיעם מראש על כוונתם, אלא שבסופו של דבר העמידו את ממשלת טהראן בפני עובדה מוגמרת.

כך אפוא, בסוף חודש יולי, נמצאה פ.ד.ק. בעיראק נטולת הנהגה: מתוך ששת חברי הלשכה המדינית נמלטו שלושה לאיראן—ג'אל אל-טאלבאני, אבראהים אחמד וער-מר מוצטפא; שנים נעצרו על-ידי ברזאני—עזיז שמוזני ועלי עבדאללה; ואחד היה בשליחות באירופה—נורי צדיק שאוס. לא היתה עוד מפלגה דמוקרטית אחת של כורדיסטן אלא שתים—הישנה, שניטלה ממנה הנהגתה, והחדשה, שהוקמה על-ידי ברזאני בראניה, אך בלי מבני-יסוד.

מכמה וכמה טעמים מסתבר מדוע לא גילתה ממשלת טהראן התנגדות לכניסתו של טאלבאני לכורדיסטן האיראנית עם אנשיו המזוינים:

הליברליות של טהראן כלפי הכורדים בכלל;

האהדה בה חזו בטהראן את הפתרון של עצמאות כורדיסטן העיראקית, אולי בתקווה כמוסה לראות בהסתפחותה לאיראן;

החשש מפני הסדר של שלום לבעיה הכורדית בעיראק, על-ידי הכרה רשמית מצד בגדאד באוטונומיה הכורדית, דבר שבהכרח יהיו לו הדים בקרב הכורדים של איראן, שאז אולי ידרשו להם אוטונומיה דומה לזו באיראן;¹³⁶

פחדה של ממשלת איראן שמא תתבסס בגבולותיה המערביים ממשלה עיראקית חזקה הנתונה להשפעת מצרים, שאולי תחזור ותעלה את הדרישות הערביות על איראן הדרומית או "ערביסטן", תערער על הגבולות העיראקיים-האיראניים (באזור שט אל-ערב) ותחזור ותעמיד בסימן-שאלה את הנוכחות האיראנית באמירויות ובארצות של המפרץ הפרסי (בעיית "המפרץ הפרסי" ו"המפרץ הערבי"); ההרעה ביחסים האיראנו-מצריים (בעיית היחסים עם ישראל, הדרישה ל"ערביסטן" וכו'), והיחסים הטובים בין קאהיר ובגדאד.

בעמדתה של ממשלת איראן, שקיבלה את מנהיגי פ.ד.ק. מעיראק על אדמתה, יש לראות לא דווקא הפגנה של אהדה לתנועה הלאומית הכורדית אלא בעיקר הפגנה של איבה כלפי בגדאד וקאהיר. למעשה מעוניינת טהראן שיהיה על גבולותיה משטר עיראקי המוחלש ומעורער עקב מרידה כורדית מתמדת; לקבל על אדמתה את המנהיגים של "הקו הקשה" ברגע שהיה ברזאני ביחסים טובים עם ממשלת בגדאד, דבר זה פירושו הבטחתה המתמדת והמשכנתה של מרידה זו. מצד שני, תמורת ההקלות שניתנו לכורדים מעיראק, יכלה טהראן לקוות להשגת הפוגה עם פ.ד.ק. של איראן, שהיתה נרדפת על-ידי ה"סאואק". ימים אחדים לפני מעברו של טאלבאני השמיע

להם מחסה באיראן, לאחר מסע-הרפתקות של ארבעה ימים בהרים, על-גבי סוס, ובלילות (לשם בטחון).

¹³⁶ למרות היחסים הרעים בין קאהיר ובגדאד בימי קאסם נשארה ממשלת איראן עוינת למשטרו של קאסם, ובפרט למדיניותו הכורדית משנות 60—1958, משום שהיו לה הדים ניכרים בקרב הכורדים של איראן.

הנשיא נאצר נאום בו דרש שוב את "ערביסתן", "ישראל השניה", "נתח מן האומה הערבית הכבוש בידי הממשלה האימפריאליסטית והריאקציונית של השאח", והוקיע את "האימפריאליזם העיראקי במפרץ הערבי". כן גם היתה דעת-הקהל האיראנית שופעת חימה נגד הנשיא נאצר,¹³⁷ שמדי יום ביומו הסתערה עליו העתונות האיראנית וקשרה לראשו כתרים של "קומוניסט דימגוג", "רודן אחוז שגעון-גדלות", או "אימפריאליסט שאפתן".

בבריחתם לאיראן השפילו הכורדים מעיראק לנצל את המצב הזה בהציגם את עצמם כאויביו של ברזאני, בעל-בריתו של עארף, שהוא עצמו ידיד לנאצר, אויבה המושר בע של איראן. כך אפוא שוב נמצאו הכורדים העיראקיים יריבי ברזאני במחנה אחד עם ממשלת איראן; אך נראה כי בשני הצדדים לא היה איש שהתעלם מן האופי המלאכותי והארעי של זימון-אינטרסים חולף שכזה. בחצותם את הגבול מצאו להם אפוא הכורדים מעיראק בטחון; הם התארגנו מחדש במרחק קילומטרים אחדים מסרדאשט ו"הוגנו", אם לא "כותרו", על-ידי תגבורת של צבא איראני. ברזאני גם מחה לפני טהראן נגד שיגור כוחות איראניים נוספים לכורדיסתן האיראנית בה בשעה ששלטונות-הגבול האיראניים קיבלו פקודה להחמיר את הפיקוח כדי למנוע את אפשרות כניסתם של חסידי ברזאני לאיראן, וזאת משלושה טעמים:

בקבלה על אדמתה את הכורדים ה"אנטי-ברזאניים", הנתונים בסכנה, נקטה טהראן בגלוי עמדה בסיכסוך, ובתוך כך לא היתה יכולה אלא למנוע כניסה לשטחה מן היריבים ה"פרו-נאצריים" של "בני-חסותה";

אי-אפשר היה להעלות על הדעת שתהיה איראן, מדינה ריבונית, גיא-חזיון למאבק מזוין בין כורדים עיראקים מחסידי ברזאני ומיריביו, שכולם כאחד זרים, אחרי הכל, מבחינתה של טהראן.

תפקידו של מולא מוצטפא אל-ברזאני במאורעות של מהאבאד ב-1946, ובריחתו לברה"מ אחרי התנגשויות עם הצבא האיראני, ודאי לא נשכח מלב בטהראן. ואולם כאשר בא לאיראן אבראהים אחמד, שנחשב "קומוניסט" בטהראן, לא ראה זאת ה"סאואק" בעין יפה, ועד-מהרה הפכה נוכחותם של כורדים עיראקיים חמושים בכורדיסתן האיראנית, כנציגים המפוארים ביותר של הרעיון הלאומי הכורדי, עילה של דאגה לטהראן, שלבסוף אולי התחרטה על שביקשה "לשחק באש". הכורדים החלו לחשוש שיחזירו אותם "בכוח אל מעבר לגבול, לאחר שיפרקו את נשקם מעליהם, על-מנת להסגירם כפות-ידיים-זורגליים לידי אויביהם, ממשלת בגדאד וברזאני", שכן מאורעות מהאבאד הורו להם שהמטרה האיראנית יודעת לעבור במהירות מפיוסים לחוזק-יד ולשחק בכשרון משחק כפול. טאלבאני הלך לטהראן לדון עם הרשויות האיראניות בדבר גורל הפליטים הכורדיים מעיראק ומנהיגיהם המדיניים.

¹³⁷ לא מכבר החליטה ממשלת איראן לכנות רשמית את תעלת-סואץ בשם "תעלת דריוש", מפני שהמלך הגדול של פרס היה בדעתו הראשון לחבר בתעלה את הים התיכון לים-סוף. שירותי-העתונות של ממשלת איראן מפליגים לעתים קרובות במחקרים היסטוריים כדי להורו כיח שתמיד היה המפרץ הפרסי קרוי בהיסטוריה "פרסי" ולא "ערבי", כמנהג הערבים.

דומה כי טהראן עמדה על דרישתה שימסרו הכורדים את נשקם לממשלה האיראנית; תמורת זה אמורים היו לזפות במעמד של פליטים מדיניים. הכורדים סירבו בנחרץ למסור את נשקם, הואיל ולגביהם היתה הגלות האיראנית ארעית בלבד, עד שתאפ־שרגה להם המסיבות לחדש את המאבק בעיראק פנימה. מצד שני, על־פי מסורת ונסיון, לעולם אין הכורדים מוסרים את נשקם לשום ממשלה, ותהיה אשר תהיה. טהראן שוב לא הסתירה את רצונה לראות ביציאתם של הכורדים משטחה של איראן ובחזירתם אל מעבר לגבול. בחודש אוגוסט קבע טאלבאני את מושבו בטהראן עם שהואשם בעיראק בקשירת קנוניות עם "המשטר הריאקציוני של השאח". מוסקבה מצדה התערבה אף היא בסיכסוך, שפן ה"פראבדה" מיום 18 באוגוסט מסרה על הקונגרס הו' בכתבה כי "המגמה ההרפתקנית" ו"המצדדים במלחמה בכל מחיר" הורחקו מן המפלגה.

בחודש ספטמבר חל שינוי יסודי במצב, שעדיין היה נזיל, וטאלבאני ופמלייתו יכלו לחזור לעיראק, אחרי גלותם הקצרה. רק אבראהים אחמד נשאר באיראן, הואיל ונר־אה היה כי לא תיתכן התפייסות בינו לבין ברזאני. בינתיים וברזאני, שקצה נפשו בהיסוסיה של הממשלה ובאטיות תשובותיה על דרישות הכורדים, סבור היה—נוכח הקו של בגדאד, שהתבטא בצימצום גובר והולך של משמעות ה"ביזור"—שהגיעה שעתם של הכורדים להקים להם מוסדות אוטונומיים בלי להמתין לרצונה הטוב של הממשלה ולהעמיד על־ידי כך את בגדאד בפני "עובדה מוגמרת". הקמת "מועצת־הפיקוד של המהפכה הכורדית" (מג'לס קיאדת אל־ת'ורה אל־כורדיה),¹³⁸ באוקטובר בר 1964, ציינה את רצונם של הכורדים לבנות בעצמ־ידיהם את השלטון האוטונומי הזה ואת ההתפייסות בין האחים שנתפרדו, שהתנאים תבעוה בכל־פה. הקמתה של מועצה זו, שמטרתה היתה ללכד את הכוחות החיים של הלאומיות הכורדית על בסיס של אוטונומיה ממשית, הוכנה בשורה של אסיפות וכינוסים ובפרט ב"ועידה עממית" אחת בקלעה דיִזָה, ב־29 בספטמבר 1964. מועצת־הפיקוד של המהפכה הכורדית, מעין פרלמנט כורדי, המגלמת בעיני הכורדים אותה רשות מחוקקת שאותה דרשו בתזכירים אין־מספר, בצורת "מועצה מחוקקת" (מג'לס תשריעי), ישבה בבושפין, מהלך קילומטרים אחדים מראניה, בין ה־9 ל־17 באוקטובר 1964; במהלך דיוניה תיקנה מספר חוקים ותקנות, עיבדה תחוקה ומינתה "לשכה מוציאה־לפועל" (מכתב תנפיד־י), מימשל־מקומי כורדי בן אחד־עשר חברים ובתוכם ג'לאל אל־טאלבאני, שהתפייס כמדומה עם המנהיג הכורדי. לפי הכתבו־ת שהופיעו בעת ההיא בעתונות האנגלו־סקסית,¹³⁹ היו המועצה או הפרלמנט מונים ארבעים־ושלושה חברים: ששה עשר חברים מן המפלגה, תשעה נציגים של הצבא, שמונו בחודש אוגוסט, שמונה עשר אישים בלתי־תלויים ובהם ששה מ"תומכי ברזאני". צוין גם שבתוך חברי הפר־

¹³⁸ ראה בתעודות המתורגמות: "הודעת פ.ד.ק. לענין הקמת המועצה".

¹³⁹ "ניו־יורק טיימס", 6 בנובמבר 1964; דנא אדאמס שמיס; "סאנדיי טלגרף", 25 באוקטובר 1964; דוד אדאמסון.

למנט של בושקין נמצאו גם כוהן כשדי ואיש־דת מוסלמי. כתב ה"סנדיי טלגרף" סייר כם בלשון זו, במאמר מיום 25 באוקטובר 1964, את המצב בכורדיסטן העיראקית בחודש אוקטובר: "כורדיסטן שרויה עתה בין אוטונומיה לעצמאות".
ב־11 באוקטובר העביר מולא מוצטפא אל־ברזאני לממשלת עיראק "תזכיר על הזכור יות הלאומיות של העם הכורדי בעיראק" (ראה בתעודות המתורגמות), ובזאת שם קץ לשיחות שהתנהלו מאז 10 בפברואר בין הנציגים הכורדיים לשלוחיה של בגדאד. בתזכיר זה חוזר המנהיג הזקן, הלוחם העשוי־ללא־לאות לענין הכורדי, אל הנעימה הנמרצת והלוהטת האפיינית לו שעה שאמורים הדברים בהגנה על הזכויות המוחלטות של עמו. הרי זה ממש כתב־אישום נגד המדיניות הממשלתית, זעקת אזהרה ואולטימטום, אשר בתכנה כמו גם בנעימתה היא מפריכה ושמה לאל את רוב הטענות שהעלתה המפלגה ביחס ל"פשרנותו" של ברזאני בענין הדרישה לאוטונומיה כמו גם ביחס למדיניות "שיתוף־הפעולה" שלו עם שלטונות בגדאד. חוזר הוא כמעט סעיף־סעיף על התזכיר הכורדי מיום 24 באפריל 1963.

בסיכומו של חשבון הוכיח ברזאני כושר־מעשה מופלג, שפן לאחר שמיצה עד תום את הנסיון של מדיניות ידידותית כלפי בגדאד, היתה לו זכות כפולה־ומכופלת להטיל את אשמת כשלונה של זו על הממשלה העיראקית. אם נכון הדבר שביולי 1964 קיבל נשק מבגדאד, כמו שטוענים יריביו, כלום אין הוא משתמש בו כיום למען הענין הכורדי בנצלו אותו נגד הממשלה? אדם שפל ימי־חייו נלחם למען רעיון מסוים נגד ממשלת בגדאד, אדם אשר פרשת־חייו מזדהה זיהוי אינטימי כל־כך עם תולדות המרידות הכורדיות בעיראק, עד כדי כך שבגדאד לעולם אינה מכנה את התנועה הלאומית הכורדית אלא בכינוי "תנועת הברזאנים", שנעשה סמל אגדי כמעט¹³⁹ ונושא־דגל לרצון הנחוש של עם שלם, אי־אפשר היה אפוא שיגיע לידי כריתת ברית סופית ובת־קיים עם האויב מאז־ומתמיד נגד חבריו־לנשק. במשבר של ימי הקיץ כרוכה היתה גם שאלה של כבוד אישי, הנחשב הרבה בעיני הכורדים ואשר שום ניתוח מדיני אינו יכול להעריכה. האחדות שנשברה חזרה ונתחדשה על בסיס האוטו־נומיה הכורדית כדרך שהוגדרה באפריל 1963 ובמסגרת של גופים חדשים המבשרים מראש ממשלה של כורדיסטן האוטונומית. בנובמבר 1964 סירב ברזאני לקבל את פניו של שליח מטעם ממשלת עיראק, הוא מסעוד מוחמד ג'מיל. ממשלת עיראק שוב לא תוכל לנסות להפיק תועלת מחילוקי־הדעות, שפן החזית הכורדית שוב נתגבשה כנגדה, עקב היסוסיה ופסיחתה על שתי הסעיפים.

עד כאן היו תגובותיה של בגדאד על היוזמות הכורדיות חלושות למדי. אבל מאז ספטמבר 1964 נתלקחו תגרות כמעט בכל רחבי כורדיסטן העיראקית¹⁴⁰ בלא שיהיה

¹³⁹ לא־מכבר הופיע בביירות קובץ של שירים כורדיים ("סירה אזאדי", 1964); הוא מכיל

שירי שבח ותהילה לברזאני (רוגס: שיבת ברזאני; קדריכאן: ברזאני).

¹⁴⁰ פברט ב־19 בדצמבר 1964, על כביש סולימאנייה, בחבל צ'מ'צ'מאל, המוחזק בידי הצבא הכורדי ואשר הצבא העיראקי ניסה לחזור ולהשתלט עליו; בדאר־באנדי־ח'אן, ח'אנכין (40 הרוגים), בג'בל חמרין, המפריד בין השטח שבפיקוח הצבא העיראקי לבין השטח הממשלתי.

עדיין מקום לדבר על הפרה רשמית של הפסקת-האש גם לא על חידושן הכולל של פעולות-האיבה, אם גם לדברי הכורדים עצמם סכנה זו מחריפה יותר ויותר. תמרוני של הצבא העיראקי נמשכים בצפון בעוד חיילות מצריים מוצבים בבגדאד; ההסגר הכלכלי על הצפון דומה שחודש, ושירותי העתונות והידיעות של הממשלה שוקדים לשטות את דעת-הקהל העיראקית והערבית נגד הכורדים, כדי להכשיר את הרוחות לתוקפנות מחודשת. על-פי המסורת הפעולות הצבאיות בכורדיסטן אטיות או נבל-מות, בימות-החורף, אך עם הפשרת השלגים עלולה מלחמה שלישית לחזור ולהת-לקח, על הצער והסבל המתלווים אליה. רשאים אנו לחשוב כי המרשל עארף, שלמד מנסיונותיהם האומללים של קודמיו, יימלך היטב בדעתו בטרם יטול עליו את האחריות לפתיחת מלחמה שלישית נגד הכורדים, ועל-כל-פנים לא בטרם ישיג ערובה של תמיכה מצד קאהיר, שתפקידה המכריע בכל הפרשה הזאת גלוי לעין. לאחר שדרש לשווא מן הכורדים, כתנאי מוקדם לחידוש המשא-והמתן על דרישות הכורדים, את פיזור הצבא הכורדי ואת הסגרת כלי-הנשק, הצהיר שר-הפנים העיראקי, מר עבד אל-חמיד צובחי, כי "אין עיראק צופה מתן אוטונומיה לכורדים לא בהווה ולא בעתיד".¹⁴¹ הבעיה הכורדית, שהגנרל רונדו הגדירה כ"בעיית-המפתח של המזרח התיכון", תוסיף בלי ספק לקבוע את דמות החיים המדיניים העיראקיים ולהלך ביעותים על מנהיגי בגדאד; עיראק, ארץ השרויה בריתחה ובתמורה מתמדת, אדמת האלימות, המהפכות עקובות-הדמים והשחיתות, מאז זו של פרבלה ועד אלו של מוצול, כרכוך, ה-14 ברמדאן וכורדיסטן, לא תשוב למצוא לה יציבות בטרם תיפתר הבעיה הזאת סופית. בארץ הזאת, אשר מר רוסי ביקש לראות בה את ערש המחאה של המצפון הפרטי, עשויה תהיה המלחמה נגד הכורדים, שממילא כבר אינה מקור בלתי על הבריות, להיתקל בהתנגדות רצינית יותר מן הצד הערבי.

המהפכה הכורדית לאן?

התנועה הכורדית הגיעה כיום בעיראק לפרשת-דרכים. המפתח לבעיה ולעתיד טמון בחקר הכוחות החברתיים הפועלים בתוך התנועה הלאומית הכורדית, כוחות בעלי אינטרסים נפרדים אם לא מנוגדים, וזוהי שאלה שמומחים לא חקרו בה כלל. המלחמה זיעזעה את הדפוסים המדיניים-הצבאיים של התנועה ואת יחסי הכוחות החברתיים בתוכה. תמורות אלו נמשכות והולכות לעינינו; ההבשלה האטית של כוחות חברתיים חדשים בהכרח תהיינה לה השפעות ניכרות על עתידה של הלאומיות הכורדית, ואילו המאבק נגד שרידי השבטיות והפיאודליזם, מאבק סמוי וגלוי לסיי-רוגים, עתיד לעבור גילגולים נוספים. מתוך כך אפשר ישתנה הצביון המסורתי של החברה הכורדית, ואז אולי תתיצב הבעיה של "מהפכה כורדית", במובן של תמורה קיצונית בדפוסי החברה הכורדית. דומה כי בשעה זו אין בידי כורדיסטן העיראקית

¹⁴¹ הצהרה לכתב הבגדאדי של העתון הלבנוני "אל-מוחרר". (נעתק ב"לה-מונד" מיום 3 בפברואר 1965).

המכשיר המדיני הנאות להתמודד עם סיכויים מעין אלה. הדרישות האגרריות של הבסיס האיכרי נעשות דוחקות הרבה יותר, ובעתיד הן עלולות לגרום קשיים להנהגה הנוכחית של המפלגה. הכורדים המתקדמים והנאורים ביותר עומדים על כך אל-נכון; אברהמים אחמד עצמו הודה בכך:

"אינני מסתיר שאנו חוששים מפני התפרעות האיכרים. ודאי שלא הבטחנו להם שום דבר מוגדר, אבל סיסמת האוטונומיה לבשה אצלם ממדים של גן-עדן על-י-אדמות שלא יהיה ביכלתנו להציעו להם במהרה, אף לא בעוד שנים אחדות". (מובא אצל מועתמד נג'אד כאזם).

נראה כאילו הכורדים מבותקים ומוקרבים קרבן לכוחות ולאינטרסים עליונים על שלהם; לכוּדים בין הנחשול הגועש של הלאומנות הערבית, המציפה את כל המזרח הערבי ואשר למראית-עין אין שום דבר שיעצור את הנצחונות הרצופים של "מהלכה המקודש", לבין גל האידיאולוגיה המארקסיסטית, המיוצגת בעיראק על-ידי מפלגה קומוניסטית הנחשבת אחת מן החזקות ולמודות-המלחמה שבכל המפלגות הקומוניסטיות הערביות; מבותקים בין מדינות שפל אחת מהן מתכוונת לנצל את הכורדים למטרותיה שלה ולצורך האינטרסים שלה; מועלים קרבן לאינטרסים של נפט, שבשבילם נטפי הזהב השחור יקרים יותר מנטפי דם-אדם!

הארצות היחידות העשויות אולי להבין את הכורדים או לתמוך בתנועתם הן אלו של אפריקה ואסיה, הואיל והן סבלו בזמנו מאותם פגעים שבהם מתיסרים כיום הכורדים; אבל הקונגרסים והוועידות הבינלאומיות של "העולם השלישי", הזרזים כל-כך להוקיע את האימפריאליזם ואת הדיכוי הלאומי בכל מקום בעולם כשהם באים מן המערב, מתעקשים לשים מחסום לפיהם ביחס לשאלה הכורדית, וזאת כדי להציל אותה "סולידאריות אפרו-אסיאתית", שאם איננה סתם קנוניה בין ממשלות הרי צריכה היתה לפעול דווקא לטובת העם הכורדי. אשר ל"מצפון העולם" ולארגונים הבינלאומיים, הללו לא הרימו קול אפילו למחות נגד ההרעשה על יישובים אזרחיים כורדיים, לפחות בשמם של עקרונות הומאניטריים פשוטים. למרות הבידוד הבינלאומי מי הטראגי הזה, מוכיחים הכורדים עוון-החלטה ואומץ-לב נפלאים, שקשה לו לאדם לצייר לעצמו את עצמתם חרף מבחנים אין-קץ.

הרוח שנישבה ב-1946 במהאבאד מנשבת כיום בסולימאנייה ובערים אחרות של כורדיסטן העיראקית! הרועים הכורדים עודם מוסיפים לשיר את שיריהם הנוגים על-פני הרמות השוממות של כורדיסטן, אחד הנופים היפים ביותר שבעולם, אך לעת הערב מאזינים באהלי הנודדים לראדיו ומפרשים את הידיעות האחרונות, עם שיכול אתה לראות את תמונתה של מרגריטה ג'ורג', הגיבורה הנוצרית של הצבא המהפכני הכורדי, זו "זין ד'ארק של כורדיסטן", ששערותיה ארוכות ושחורות ומר-איתה אומרת-קרב, תלויה בגאנה בכל הבקתות שבכפרי האשורים.

אם הפוליטיקה היא האמנות של הכרת העובדות, הרי במוקדם או במאוחר תהיינה ארצות המזרח התיכון חייבות להדול מלכפור בעדות המפורשת: יש עם כורדי, הרואה עצמו כורדי וחש עצמו כורדי, ואשר לאומיותו עמוקה ופשוטה לא-פחות

משהיא אמיתית. הכרח יהיה להכיר בזכותו של העם הכורדי להגדרה עצמית בשעה שכל עמי העולם דורשים את העצמאות ומשיגים אותה בפועל-ממש. הכרח יהיה להכיר בלגיטימיות של הלאומיות הכורדית והמדינות הנוגעות בדבר תהיינה חייבות לתת לעם הכורדי את המקום הראוי לו בקהל הלאומים של המזרח התיכון. שאם לא כן, ספק רב אם יפנו שלום ויציבות באיזור דרוך-מנוחה זה של העולם.

אבל, יהיה מי שיאמר, "מדיניות הלאומים", שלכאורה גרמה רעה הרבה באירופה, כלום לא עבר זמנה במאה העשרים, "המאה של פדרציות ומכלולים גדולים", והפעם לתה במזרח התיכון כלום אינה עלולה לגרור אחריה "בלקניזציה" של האיזור? איך אפשר להשוות באופן הגיוני את ארצות אירופה, הבנויות כחטיבות בינלאומיות, זה ימים רבים, לארצות של המזרח התיכון, שאינן עומדות באותו שלב של התפתחות היסטורית ואשר עתה-זה נולדו בדוחק לחיים לאומיים ובינלאומיים? עצמאות לאור מית אפשר שאינה אלא שלב, אבל היא שלב נחוצ שאותו חייבות לעבור כמדומה כל ארצות המזרח התיכון בטרם תצטרפנה, בסופו של דבר, לפדרציה. שכן הרעיון הפדרלי-המאגד איננו שלילת הלאומים אלא שלב שמעבר להם, ומצד שני אי אפשר לאגד אלא עמים המבוססים כבר כחטיבות בינלאומיות, על מדינותיהן, וגם זאת על בסיס מוצק ושוויוני, שאם לא כן אין הפדרציה אלא קריקטורה וצורה מוסווית של שלטון-עם-בעם, שהרי אז היא חוטאת לחוקי ההתפתחות ההיסטורית.

מאחר שהרעיונות והדפוסים הפדרליים עדיין אינם מפותחים ביותר במזרח הקרוב, ומאחר שהערבים דווקא שואפים למין צורה של אחדות ערבית שלמה ובמקומות אחרים מנצחים הזרמים הלאומניים הריכוזיים, הרי הכורדים נדחפים בעל-כרחם על-ידי שכניהם לפתרון של עצמאות. כלום יכול אדם למנוע מן האחרים מה שהוא תובע לעצמו? באיזו זכות יוכלו הערבים, התורכים והפרסים לתבוע לעצמם עצמאות לאור מית ולבקש מן הכורדים שיסתפקו בפדרציה, שבעצם גם אין הם מוכנים כלל להעניקה להם? אם עבר זמנה של עצמאות לאומית במזרח התיכון, מדוע חייבים רק הכורדים לבדם להקריב אותה?

בכפיפה אחת

ההרגשה המופלאה המלווה אותך עם הקריאה בסיפוריה של עמליה כהנא-כרמון היא, במידה רבה, הרווחה: הרי לכם ספרות עברית ממדרגה גבוהה, שכוחה בייחודה האמנותי ושייכותה לנוף ולתרבות טבעית לה ככליה; אינה פורעת מס ואינה מתלבטת בו אלא עוסקת במה שהיא מבינה, והשייכות והנופים עולים מאליהם כנשמת-אֶפֶה. אין צורך לפי רש היכן נמצאים: גם בעל העין הקהה יזהה ללא קושי את המקומות, את האווירה, את ההווי. מניין הדיוק הזה? הזהות הטבעית, העולה ממלים כנופים? לי יש על כך תשובה אחת: אהבה. זו שאדם מרגיש לביתו, והיא מלווה אותו ספונטאנית, כדרך האהבה. ולא מקרה הוא שהחלש שבסיפורים, שכולו פי-רורים-פירורים שאינם מצטרפים לאחדות, הוא הסיפור על תל-אביב (ראה התרוששות), שהיא לה, כדבריה, "עיר לא-אהובה".

המיוחד בסגנונה הספרותי של עמליה כהנא-כרמון הוא, בעיקר, מזיגה נדירה של לירי-קה עם הסיפור, שממנה הריכוז והדיוק העצום בשימוש במלים מזה (הן מבחינה ציורית-צלילית הן כתחביר) ומזה—תופעת החזרה המתמדת על סיטואציות, פעולות ונפשות. נקודת-הראות היא כמעט תמיד גוף ראשון, וגם בהתחפשו (ראה "מושפלות ראשונים") הוא מתגלה; וגם כאשר כמה נפשות פוע-לות בכפיפה אחת, הריהן כהשלכות של דמות אחת מתפצלת (ראה "לב הקיץ לב האור"). החזרה מתבטאת גם בחוסר ההתפתחות הפעור-לתית: הסוף וההתחלה זהים. ההתעניינות היא באפשרי, בכמיהה, לא במעשה עצמו.

עם זאת, כמובן, ההנאה הגדולה שמסביב

* עמליה כהנא-כרמון: בכפיפה אחת (סיפורים); ספרית פועלים, 1966; 324 עמ'.

הדברים אינה פרי "הבחירה" בסוג זה או אחר אלא היא פרי תחושת האחדות, המור-שגת כמעט בכל הסיפורים, כמו איזה גרעין מרכזי מצמיח אברים ורקמות, מתרכב והור-לך, כוורד רב-כותרות, מעודן ומורכב כאחד. אין דבר שהולך לאיבוד, ואין דבר שאין לו משמעות ייחודית במסכת הדברים בכללם: במוקדם או במאוחר הכל קונה לו משמעות. ומן הכלל אל הפרטים והדקויות: ראשית, התפיסה הפסיכולוגית הדקה, בראש-וראשו-נה לגבי עולמה של האשה, שהיא תמיד זו המעודנת, המתעניינת בשתיקות ובשוקקים, הנמשכת לרמזים ולסממנים, זו שהסוד, לא הרכילות, עיקר מעיניה; ותמיד האשה המת-אהבת, בכל שלבי האהבה. וכמובן, ההומור, המעודן-שבמעודנים, על שום כל רבדי הרגיי-שות שצחקו צריך לעבור, שיסוד האהבה שבו גובר על המרחק: "פעם אחת, רק החלה נרדמת במיטת ליאור והנה נתעוררה בבה-לה, משהו רוחש היה בתוך המיטה למרגלות השמיכה, מטפס ומגיע למראשות השמיכה— אחי הקטן הוא שהגיה והודיע לה בחגיגות: חיים מחמן ביאלי!" ("לב הקיץ לב האור"). ויכולנו להוסיף ולמנות את הגיוון הרב בטי-פוסים, את כוח הנופים, את עצמת הדו-שיח (שהוא מלאכת-מחשבת, גם כשמדובר בסי-רוסי שפה, דוגמת הזקנה הנכריה והעילגת ב"לב הקיץ לב האור"), את הלך-הנפש— "חוושה" המיוחד של האשה, את כוח הדימוי הפלאסטי הנדיר, ולסיכום—את העצמה שבי-עידון, המכיר בעמקי רבדי התחושה והחוויה האנושיים אולם בוחר לעצמו את העילי, שפוחו בעיצורו.

ר. ל.

כחול מאפר

במרכז ספרו החדש מבקש ק. צטניק-הסור-פר פליט פלניטת אושוויץ—לערוך עימות בין שני העולמות שחי בהם, עולם-טרם-אושוויץ ועולם-אושוויץ, לבין העולם שבו

שור של אושוויץ והיא חוזה את חזון הקץ כאן כקץ שם" (ע' 209). ההדגשה שלי—ב. ל.).

העמקה זו בתיאור הזוועות סופה שמביאה משבר נפשי חמור על גליליה, ותוך כדי ההשתחררות ממנה משתנה אף העימות הקודם, שהוא שורש מחלתה.

מעתה ברור לה כי העמדת הערבים מול הנאצים מקירה בהסתכלות שטחית בפרקי השואה. מעתה יודעת גליליה כי "קו ישר מגשר בה מיהודי אירופה הנענים אל סבי לותם של הללו אשר עליה להצילם פה מחרפת פרגול. גורלם גורלה וכבי נים למשפחה אחת יהיה עליהם להיאבק מעתה שכם אחד לחירו-תם האחת באזור מחייתם הזה המשותף" (ע' 62). ההדגשות שלי—ב. ל.). חוזרת ומתעוררת תחושת הקירבה אל הערבים אותה חשה בהיותה חיילת בא.ט.ס. במדבר המערבי, בעת אשר "ישבה לפנייהם בחול, כחוט ממוזעם, בת לשבט שנדד ממאהלם בקדם-העתים. עלה ממנה ריח אקלימם, אקלים המשפחה" (ע' 61). עימות מחודש זה פותח לפנייה פתח לפע-י-לות מעשית להבנה הדדית בין העמים.

עימות זה הוא מן החשובים ביותר החיי-בים להיערך בספרות יפה הנכתבת כאן כיום על-ידי סופרים יהודיים והמבקשת לדון בתופעות חיינו על רכיביהם השונים. ראשון, כמדומה, ערך עימות זה אבות ישר-רון בשיריו. על גבי ספרו "רעם" מצאנו דברים אלה מאת המלבי"ד, הנכונים אף לגבי ספר זה של ק. צטניק:

"בעיירה של ה'הנדס' ובמאהל מגלה ישורון תוכן רוחני אחד וצו-מוסר אחד של תרבות ארוכה ורצופה. שואת יהדות אירופה היא-בה הגדולה שבין 'בני עבר' ל'בני ערב' הם עני פנים של אסון לאומי אחד".

עצם העלאת נושא זה בספרו זה, ומה גם על-ידי ק. צטניק, "נצר אחרון לשבט נדיר הנושא חותמה בדמו, את מורשת גזעו שאי-בד מן הארץ" (ע' 116), שאין איש חולק על זכותו המוסרית לערוך השוואה מעין זו, יש בה כדי להעמיד ספר זה בין הספר

הוא ומשפחתו חיים כיום, ישראל העכש-יית, הפרוצה למסתננים הפוגעים בה בר-כוש ובנפש, והחדורה עקב כך שנאה לאוכ-לוסיה דוברת-הערבית שבתוכה. לראשונה לאחר ארבעה ספרי-שואה, מנסה ק. צטניק לפרוץ את "מעגל האימה שתחם לעצמו". כדברי ההוצאה על-גבי הכריכה, ועובר מתי-אור מוראות השואה ללימוד לקחה לגבי חיינו כאן, כיום.

עימות זה נערך בתוך משפחה ישראלית שראשה, האב, הוא סופר יליד פולין, פליט השואה, אחד מאותם "שבבים שניתזו מיער כרות אובד ונעלם, הנושאים בקרבם את סודו של העץ והיער גם יחד" (ע' 52) ואש-תו גליליה, שהיא "בת למשפחה יהודית שלמה החיה את חייה התקינים והמסודרים; [וביתה הוא] בית שבו ערוכים הלבנים המגוהצים בארונות..." (ע' 68). גליליה מעי-דה על עצמה ועל משפחתה: "משפחתי נמצאת כולה בארץ זה דורות. רגלי היח-פות רצו על-פני חולותיה של תל-אביב עוד לפני שנתכסו החולות רחובות ובתים אלה. באירופה לא הייתי מימי והגלות זרה לי לחלוטין..." (ע' 105).

במשפחה זו, שהרכבה אפייני למשפחות רבות בארץ, מזוהים הערבים באופן מוחלט כמעט עם הנאצים. "אף בנפשה [של גלי-ליה] כמו נתגלגלו הנאצים מלשעבר יהיו לפדאיון" (ע' 179). עימות זה הוא פרי הס-תכלות במוראות השואה המועלים בעצמה רבה בכפרי בעלה, הוא אשר "...פתח לפנייה את עולמו-אשוויץ, והיא נכנסה לתוך ספר-ריו כאל תוך-תיכה של מעבדת גזים מרעי-לים. ימים ילילות העמיקה לרדת לתגום הזוועות עד תחתית המראות שבכל מלה ומלה שכתב וריאותיה סופגות תוך-כך טי-פות-טיפות צרופות של רעל אויירה של אושוויץ... לכל תופעות החיים בעולם הזה מוכנה עמה ההשוואה מעולם-אשוויץ, לכל רע ומאורע בחיים כאן יש בצקלונה דימוי מן העולם הזוא. חייה זורמים עתה במי-

* ק. צטניק: כחול מאפר; עם עובד, 1966; 248 עמ'.

שחר הוא סופר מסגנון (סטיליזאטור) ויש לו כח פלאסטי לא־מבוטל, ובמקרים מסוימים (בסיפורים הטובים יותר) הוא יודע למסור הלך־נפש; אך לא הרבה יותר מזה. כשמנ־סים להעמיק בדבר, נראה שחולשתם של הסיפורים החלשים בקובץ, וכוחם של הח־זקים (שנים הם: "אשת בעלת־האוב" ו"שיעור ראשון"), נעוצים בחיבור שני היו סודות העיקריים בעולמו הסיפורי של שחר. ישנו היסוד הצבעוני, הלוקאלי: ירושלים הישנה על נופיה ודמויותיה—משובבילב ביפיים; וישנו היסוד היומרי יותר—הקרי־צה אל המופלא, אל איתו מימד רביעי שה־מספר מרבה להתיחס אליו.

מתורת הפיזיקה שלמדנו בתיכון (מגמה הומאניסטית) זכור לנו שהמימד הרביעי הוא מימד הזמן של האובייקטים החלליים, אי־כה נוגעים כל סיפורינו של שחר במימד זה—מתוך חתירה לביטולו על דרך ההזיה ה"התגלותית", הזכירה, או האידיאליזם הני־היליסטי נוסח־המזרח. בסיפור "אשת בעלת־האוב" מדבר שחר על "המימד הרביעי" הזה:

"אפילו האשה והילדים אינם אלא שארי־בשר. זכה אדם—הריהם גם אהובי־לבו, נתמזל לו מזלו, הריהם קרובים לו קירבת־נפש תלת־ממדית, וזה השיא אליו יכול לשאוף כל אדם, אלא אם כן נקרע צוהר בעיניו אל הממד הרביעי. אני עצמי לא הכרתיו עד שלא פקדוני ההתקפים, והוא־הוא שהביאני אל אשת בעלת־האוב..."

ובן אפוא שארבעת המימדים שדוד שחר מדבר עליהם אינם בדיוק אלה הנלמדים בתורת הפיזיקה בבית־הספר התיכון (מגמה הומאניסטית). מדובר כאן בדבר אוטורי־הר־בה יותר. למרבה־הצער, ארבעה מתוך ששת סיפורי הקובץ, כשנפתח בהם הצוהר אל המימד הרביעי, על־הרוב אינך רואה אלא את החלון עצמו—כלומר, לא תמיד המסתורין נענה־ובא.

כמעט כל סיפור מסיפורי הקובץ נפתח בתי־אור יפה, אווירתי, של מקום בירושלים. של דמות יוצאת־דופן או ססגונית, של מצי־אות והווי, מכל־מקום. אחר־כך בא הגשר

רים החשובים שנכתבו לאחרונה. אולם לצערנו לא הצליח הסופר לשכנע באמיתות התיזה שלו. נדמה במשך הקריאה כי הוא מעלה כאן בעיות מקומיות בצורה ריפורט־זית כדי לשמש רקע לקטעי זיכרון עזי־ביטוי "ממארת אושוויץ הכורה בעקבו כצל הגוף" (ע' 209).

ספרו אף נגוע בנגע ה"תיאטרליות". הענ־יינים "מסתדרים" היטב יותר מדי כברומ־נים סנטימנטליים בעתונ־ינשים. וכך מתבז־בו רגע מופלא של פגישת פליט־השואה עם בת־הארץ.

חייו של ק. צטניק—שיש בהם הרבה מן המופלא שבגורל, הבא לכלל ביטוי בספר זה—ידעו קפיצות־דרך, זינוקים, ולא התפת־חות אטית. יש לקוות שלאחר ספר זה יפתיענו הסיפור בספר ארץ־ישראלי לאמי־תו. דומה כי יש לאלידו.

ב. ל

מגיד העתידות

הרבה שבחים שמענו על כתיבתו של דוד שחר ועל סגולותיהם המיוחדות של סיפור־ריו. נאמר לנו שהוא מספר ממדרגה ראש־נה, וכי היטב הוא יודע את סוד מסירתם של חן המקום וחן הזמן, וסגנונו מתוקן ועשיר. וירושלים שלו—אין כמותה בספרות, וכיוצא באלו מחמאות רבות. ביקשנו לראות "הכצע־קתה", ומאחר שלצערנו לא קראנו את ספ־ריו הקודמים של דוד שחר, התנפלנו על קובץ־הסיפורים האחרון, בהתלהבות ובתק־וה. אולי, סוף־סוף, זה־זוה!

לא עדיין לא. המחמאות, אמנם, נכונות: Story-teller, וחן־המקום, וחן ירושלים היו־שנה, וסגנון מתוקן ועשיר (קצת מתוקן ועשיר יותר מדי, לטעמנו). הכל טוב ויפה. אבל תכונות אלו בלבד עדיין אינן מעמידות סיפורים גדולים.

* דוד שחר: מגיד העתידות; ספריית מקור, הוצאת אגודת הסופרים ליד "מסדה", 1966; 118 עמ'.

וכה מעטות באותם תיאטרונים עצמם שעות החוויה הדראמטית האמיתית; שבה כה קל לקנות את לב הקהל במחזות־איוולת—וכה קשה להחדיר בו תודעת־תיאטרון מודרנית. הקהל הישראלי אוהב תיאטרון, אך אולי מהיעדר ספרות בסיסית, עיונית ודראמטית רצינית בשטח זה אין הוא יודע להיכן יפנה את אהבתו וכיצד ידרוש לה מושאים שיהלמו את עצמתה והיקפה. מי שמצוי בלשונות לו־עזיות ובספרות המתפרסמת בהן בנושאים של תיאטרון יידע אל־נכון כי יש לחובבי־תיאטרון חומר למכביר ליהנות ממנו וללמוד ממנו. האנתולוגיה של מתי מגד לא די שהיא משרתת את הקורא העברי בהביאה אליו מב־חר עיונים בתרגום ללשונו שלו, אלא שעצם המבחר—בהיקפו, אם גם לא בהעמקתו—פּו־תח לפניו פתח לעולם מסעיר שבו יוכל, אם ירצה, לכוון את התעניינותו למסלול מצומצם וספציפי יותר.

מכאן מתבקשת, כמובן, השאלה העולה מ־אליה עם הופעת כל ספר בתחום זה ובצו־רה הזאת: למי הוא נועד? וכאן, דומה, התשובה פשוטה: הוא נועד לאותם חובבי־תיאטרון שעדיין לא הורגלו בקריאת כתבים עיוניים הנוגעים בתחום זה. מכאן חשיבותם של המבואות שמקדים העורך לפרקים השו־נים; מכאן חשיבות היקפו של המבחר, כל־מר, מספר המחברים המיוצגים בו, אף שנע־שה הדבר על חשבון ההתמחות והרחבת המ־צע לכל מחבר ומחבר.

יוצאת־דופן בענין זה היא מסתו של מגד ע־מו, הניתנת בסוף הספר—"המשורר כנביא וכליצן"—שרמתה דורשת מן הקורא הכנה פילוסופית ועיון דראמטי מסוים. מצד שני, אפשר שלאחר קריאה שיטתית במבחר המקו־רות ייקל על הקורא להבין את מסתו של מגד. חובבי־התיאטרון ימצא כאן את שמו־תיהם של גדולי התיאוריה הדראמטית בתול־דות אמנות זו (וכמובן, קטעים מחיבוריהם), יוכל לעמוד על עיקרי השקפותיהם וההבד־לים שבינם לבין זולתם, בני דורם ובני דו־

אל המופלא, וברוב המקרים נשבר הסיפור. כפרח שקמל סמוך לפריחתו. לעומת זאת, ב"אשת־בעלת האוב", ו"שיעור ראשון", עולה הסיפור יפה, והחיבור אי "מכונת־הזמן" מצליח, ובעיקר משום ש־סיפורים אלה נפרצת (מעט) חומת זחיות־הדעת של המספר, המתבטאת בסגנונו ובגינ־דור כלשהו של "האני המספר", והמודעות הרבה־מדי שלו, ואז יש לך עסק עם אדם, ולכל־השדים, ענייניו של אדם, יצרו, מצו־קותיו הריאליות, מבוכתו, מעניינים אותני יותר מכל המבנים העליונים והחלונות הג־בוהים אל המסתורין חסרי־הכיסוי, על כן, אצל עגנון, אנהנו מעדיפים את "סיפור פשוט" על "ספר המעשים", אף כי זו, כמו־בן, שאלה של טעם ואינטליגנציה והשקפה על האמנות. סיפור כ"היום התרא" של שחר, שאינו מן הגרועים ביותר בקרבן (זכות זו שמורה לסיפור "המציאה"), עומד בסימן סיפורי־המופלאות של עגנון—אין זו גנות כשלעצמה, אבל נדמה לנו שאילי היה הסיפור עשוי בפשטות רבה יותר, בפ־חות התחכמות וביתר כנות, היה יוצא נש־כר. והוא הדין לגבי כל הסיפורים כולם. דוד שחר, אם לשפטו לפי "מגיד־העתידות", הוא מספר מוכשר, שזחיות־הדעת של כתי־בתו והתעקשותו לעגוב על המיסטיות בול־מות את יכלתו. עם זאת, אסור שניסחף כאן אחר הלך־רוח בקרתי, וראוי להדגיש כי קריאת סיפוריו נעימה ויש בהם פרקים מצו־ינים. גם זה הרבה.

הדראמה המודרנית

קשה להפריז בערכה של אנתולוגיה מוסברת מעין זו שערך מתי מגד בארץ שפה רבים בה התיאטרונים וחובבי־התיאטרון—וכה מע־טים מביניה של אמנות זו והמוסמכים לשפוט בה; שפה מרבים לכתוב בה על תיאטרון בעתונים ובמוספ־שבת למיניהם—וכה מע־טים דברי־הטעם הנאמרים בהם; שכה רבים בה הדיבורים על "מדיניות רפרטואר" ו"הקפ־דה על חומר" בפיהם של אנשי־תיאטרון—

* מתי מגד: הדראמה המודרנית—מבואות ומקורות; הוצאת עם הספר, 1966; 429 עמ'.

את הבדיה העומדת בבסיסו הוא תיאטרון דור בר אמת; כי הוא דובר בלשונו האמיתית, ומגלם צורך אמיתי ומהותי—המשחק, שהוא אולי בדיה אם בוחנים אותו בחינה שטחית, אך הוא אמת הנבנית מניגודים הקיימים בפועל, ובעקרון, בנפש האדם.

לפיכך, אין מגד גורס את ההבדלה הצורנית והמוחלטת בין הגיבור הקומי והטראגי, והוא מראה כי הדראמה המודרנית נבנית דווקא מן האינטגרציה של שני אספקטים אלה המנוגדים והמשלימים זה את זה, שאי אפשר לו לאחד מהם בלא משנהו: חזות חיים שבה הגיבור הטראגי אינו אלא ליצן—מכון שבעל-כרחו הוא מגלה כי גם בגאותו וגם באסונו משחק הוא רק את המשחק המיועד לו מראש; ואשר בה הליצן גם הוא גיבור טראגי הוא—מפיון שבעל-כרחו הוא מגלה כי למשחקו הקסום, לחלום-לילו, הוצקו מראש מימדיו וגבולות-זמנו, וכי סופו נעוץ בתחילתו" (ע' 384).

ב"תחושת-העולם המודרנית" רואה מגד את יתרונו האפשרי של התיאטרון של ימינו על זה של ימים-עברו. ותחושה זו היא בעצם ההשלמה והפיוס של אותו פאראדוקס בין רצון החיקוי וההיצמדות אל גבולות המשחק.

429 עמודיו של הספר אינם ניתנים למיצוי בקרתי הולם ברשימה קצרה. אם מותר להיות וולגארי, ו"מסחרי", אמליץ עליו בחמימות ובדחיפות לפני כל אדם שנדבק בוירוס המסוכן והנפלא הזה הקרוי אהבת-תיאטרון.

ז. ג.

זמן וריתמוס

ספרו זה של נתן זך עניינו בבקורת דרך-ביטוייה של שירה פיגורטיבית בעלת סכימה ריתמית-מיכנית, השקולה, פחות או יותר, במשקלים טונים שגורים, כפי שזו מתבטאת בעיקר בשירת אלתרמן. שירה זו, לדברי זך, מבקשת לכפות על החוויה החיה, המשתנה,

* נתן זך: זמן וריתמוס אצל ברגסון ובשירה המודרנית; הוצאת "אלף", 1966; 120 עמ'.

רוח אחרים, ואין ספק שגישתו של מי שקרא ספר זה בעיון להצגת-תיאטרון שיחזה בה תהיה שונה תכלית-שנוי, אף גם פורה הרבה יותר. ארבעת פרקי הספר מביאים אספקטים שונים של אמנות הדראמה, החל בעיוני ה"פואטיקה" של אריסטו, מפרשיה, ממשיי-כיה ומחדשיה, בדרך העיון בדראמה העתיקה והחדשה, חיבורים שכתבו היוצרים עצמם על יצירתם ועל התיאטרון בכלל, כולל פרק על זיקת המחזה, התיאטרון והקהל.

בחירת המקורות עליידי העורך אינה שרירותית, אף כי מובן, וטוב הדבר, שהיא נרבעת בעיקר מהשקפתו האישית של מגד על השאלות החשובות ביותר של אמנות הדראמה. ואילו הנושא המעסיק את מתי מגד במסתו, המסכמת את הקובץ, הוא תיאטר-רליותו של התיאטרון, כלומר הפאראדוקס בין יצירה-חיקוי של התיאטרון ובין הידיעה הברורה מראש שאין בכוחו של תיאטרון לתת חיקוי מהימן להוויה המציאותית. מגד מסיק מפאראדוקס זה—או, ביתר-דיוק, מחי-דודו עד תומו—כי "חזות החיים המוחקה בתיאטרון יש לה תוקף וממשות ואמת רק משום שהיא חיקוי של חזות התיאטרון המתגלה בחיים עצמם" (ע' 365), וכפי הנאמר במקום אחר (367): "...חזיון העשוי להפקיע את עולמו ואת צופיו מתוך המציאות היומיומית, רק על-מנת לגלמה מחדש ולגלותה בתמונתה הנאמנה, הכוללת בתוכה בעת-ובעונה אחת גם את המשחק הבלתי-אפשרי וגם את העדות על גבולותיו ועל סופו".

יובן, אפוא, שמתי מגד רואה את שיאה של הדראמה המודרנית בבקט וזן ז'נה, שכל אחד מהם כדרכו (ולעתים אף בניגוד קטבי המוליך, בסופו של דבר, לנקודה דומה) יוצר סביב ציר פאראדוקסלי זה. יובן גם מדוע, לדעת מגד, "הדרישה לסלק מן התיאטרון את יסודות המשחק וההתחפשות סותרת מעיקרה את עקרונותיה ומהותה של אמנות הבמה, שאי אפשר לה להתקיים בלעדיהם". מגד סבור (ודעתו נכונה בעיני כותב שורות אלו) כי התיאטרון המעמיד פנים שאינו עוסק בבדיה, במשחק, הוא תיאטרון שאינו דור בר אמת, ואילו תיאטרון המציג בגילוי-לב

לדוגמה "ראציונלית" יותר (בתנאי שאינה רק ראציונלית, כמובן), פירושו לחטוא באור תו חטא עצמו שמפניו הוזהירו הפילוסופים הקרובים ללבו של זך: החטא שבהגומה, שלעולם פירושה צימצום וחלקיות של ראייה.

ולבקורת אמונתו של זך, שהשירה "הנכונה" מעצבת את הממשות המשתנה, הנוולית- החולפת, יש לעמוד על עובדה פשוטה שנת- עלמה, כנראה, מזך (ויש בכך משום אבסורד המעלה חיזוק): מטבעו של המכלול האנושי (לא דווקא שכלו) שהוא מחפש לו את האחי- זה בחלל, ואינו יכול לתאר את החלוף אלא על דרך החיוב. האמצעי הבסיסי לכך בשירה הן המלים עצמן, שאינן זהות עם המציאות אלא מקפאיות אותה, מעצם טבען. בשיר הלירי נעשית ההקפאה (שמגמתה היסודית היא הסדרת התווה של המציאות) על דרך האסוציאציה בכל רבדי התודעה: החל במי- שור הלוגי העליון וכלה במעמקי התתמודע. המשחק האסוציאטיבי גם הוא אין סוף לאפי- שריותיו, שהמשותף להן הוא עקרון החזרה (המנוגד להשתנות המתמדת של המציאות), בין שזו חזרה ריתמית, תמונית, סמלית, תחבירית, משקלית, חרוזית, אליטרטיבית וכן הלאה. נקודת-המוצא שלנו לבחינה ספרותית תהיה אפוא פונקציה של אותו מישור חווייתי המדבר אלינו ראשונית—המומיננו לבחינתו יותר מכל מישור אחר; לענייננו, אצל אלתר- מן—המישור הסמלי—אימאז'יסטי (הרע, האח, העיט, האילת וכו'); אצל משורר כרטוש— המישור הסמלי-המיתי; ואצל משורר מסוגו של זך, יהיה זה בעיקר המישור הסמלי- הריתמי.

ולסיום, ברצוני לעמוד על הערה, שהיא פרי תפיסה פופולרית מאד בזמננו (כתוצאה מתהר- ליכים היסטוריים, שלא כאן המקום להרחיב עליהם את הדיבור): כוונתי לסלידתו של זך מפני מה שהוא מכנה "עולם-האגדה" האלתרמני, שהוא לדבריו עשוי מיטאפורות מלאכותיות, שאינן מגיחות אור זו על זו, ואשר על מקומו צריכה לבוא—כדברי פאונד—הריאליה "הממשית" כמספקת המיטאפורה המשכנעת, ורק זו יש בכוחה לשכנע את תודעתנו. כאן, דומה, יש איזו אי-הבנה, אשר

את הדפוס המיכני-הסימטרי המקפא אותה, בעוד הריתמוס האמיתי של השירה צריך להיות "עצם תנועת המחשבה" וגו'. לחיזוק דעתו (הדומה דמיון רב ולא מקרי למאני- פסט הסוריאליסטי של אפולינר, בזכות הכתי- בה האוטומטית, שבאמצעותה ניתן לבטא את תהליכה האמיתי והלא-מופרע של המחשבה) מביא זך את תורותיהם של הוגי-דעות מרכזיים בני המאה ה-19—המאה הרומנטית—הרואים בממשות ובחוויה האישית-האותנטית השתנות מתמדת, הנוגדת את תפיסת שכלנו, המבקש לו קביעות בכל מקום וירא את הנייד והמשתנה—הוא צביונה האמיתי של המציאות.

כדאי, כמדומה, לשים לב לשני עניינים, המו- פיעים בחינת שוליים לגמרי בספרו של זך: אחד בראשיתו, שני בסופו. הראשון הוא פאראפראזה של דברי קירקגור וברגסון, הנפגשים—לדברי זך—"בדחייה שהם דוחים את האינטלקטואליזם והראציונליות המופ- רזים (ההדגשה שלי—5.7). של זמנם" וגו' (ראה ע' 5); השני מגלה לפנינו את קנה- המידה היסודי של זך לבחינתה של שירה כמשכנעת או מזויפת: "צידוקו העיקרי של המיקצב החפשי הוא בעיצובו האינדיבידואלי, וכן בהיותו מיקצב חפשי, ריתמוס, ולא חרו- זה חפשית בעלמא... קשה מאד לעצבו... וקשה עוד יותר לתארו, אלא שניתן בהחלט לחוש בו בקריאה אינטואיטיבית (ההדגשות שלי—7.8), כדרך שניתן לחוש בהיעדרו" (ע' 69). מן הענין האחרון למדים אנו שקנה-המידה היסודי של זך מקורו באור- תו שיכנוע הנקרא בפיו "חוויה אינטואיטי- בית", שהיא אינה אלא שיכנועה של התו- דעה; וכל התורות—המאלפות כשלעצמן (שגם הן אינן אלא סיכום נסיון של מאה קודמת)—אינן באות כאן אלא כראציונליזציה משכנעת לחוויה האינטואיטיבית של זך (שסור- גה, במקרה, קרוב גם ללבי). ראציונליזציה כזו היא לגיטימית, מעניינת ונושאת עמה אמת מסוימת, אולם אינה יכולה להקיף את כל המציאות המתגלמת בשירה, שהיא רב- גונית ביותר ככל שאר דרכי הביטוי האנו- שיים. למעט בערך שירה מסוג אחר, שהיא

כון, למצוא לו סינתיזה משלו. הבנויה על צירוף של היסודות המקובלים עם גישתו הבקרתית שלו. ברור שהכוונה כאן לדרכי גישה רציונאלית, השואפות להיות דסקריפטיביות ולא נורמאטיביות, והמכוונות לאנגליזה של היצירה. וכמוכן, לא ניתוח לשם פירוק, אלא פירוק לשם הניתוח, שתכלית הסופית הרכבה מחדש.

ואכן, מצא המחבר את הסינתיזה האישית שלו, וניתוחו הקונסטרוקטיבי והחודר עד לבכים הוא דוגמה נאה לבקאות רבה—הן בספרות יפה והן בספרות בקרתית—שאינה מטשטשת את עצמיותו של המבקר, וגישה אובייקטיבית של קריטריונים מדיניים, המבוססת טעם אישי עדין ומפותח ומתובלת בחוש אמנותי ובכוח-הבחנה דק-מזהדק. לכן אין המחבר חושש להפליג לעניינים שהם מ"כבשונו-של-עולם", תוך כדי חקר ספרותי-אסתטי, ולעולם אין הקרקע נשמטת מתחת לרגליו. כשהוא דן, תוך כדי עיון ב"מלך ליר", בשלושה סיפורים של עגנון וב"פורטוגזית" של רוברט מוסיל, בבעיית המודע והבלתי-מודע, הרי הוא קורב: "המודע והבלתי-מודע, מושגי מצבים השאולים מתיאוריית פסיכולוגיות ופילוסופיות, אין להם בעיצובם האמנותי ערכיות הדד-משמעות... רק היצירה הקונקרטית היא העשויה לתת את מלוא המשמעות לקיום האנטינומיה (בשלמותה או באחד מקטביה)" ובכוח-שכנוע רב מוכיח לנו א. אבן-זהר שאפילו אותו סופר עצמו (עגנון) מציג אטינומיה זו בצורות ובתכנים המשתנים מסיפור לסיפור.

מעניין לא-פחות טיפולו של המחבר בשאלת הסובייקט והאובייקט, הממשי והמדומה, החושב והנחשב. מתוך ניתוח "שמחת-עניים" של אלתרמן יועץ הוא למורה לאמור: "ענין היכולת של שני דברים סותרים להתקיים יחד, בניגוד ללוגיקה המסורתית, והקירוב של התלמיד למחשבה שהשכל לבדו אינו יכול להסביר את מכלול התופעות האנושיות, הוא נושא שנראה לי ראוי לשקוד עליו דווקא בהזדמנות זו של קריאת שירה, שזיקתה הכפולה לסימבוליזם ולמיסטיקה

מקורה בשאלה שלא נשאלה, והיא: מניין צמחו אותן מיטאפורות "תיאטרליות" (אגב, אינן מקיפות את כל העולם האלתרמני כלל!), ומדוע דיברו אליו יותר ממיטאפורות הלוקחות ממה שרגילים לכנות "הריאליה", שבוודאי מכירה אלתרמן היכרות יומיומית יותר מאשר את בת-המוגז הטובה. ולענין זה ברצוני לרמוז בקצרה בטענה הלוקחה ממה שמכונה "תורת הסמלים", ואצטט דוגמה שמביא קאסירר (ראה An Essay On Man) לעובדה, שצורת הביטוי האנושית—הסמלית בייחודה—אינה תלויה ברשמיו מן המציאות החושית הסובבתו: "אם התיאוריות החושיות היו נכונות, אם כל רעיון לא היה אלא העתק קלוש של רושם חושי ראשוני, היה גורלם של הילדים העיוורים, החירשים והאילמים נואש" (תרגום שלי—ר.ל.). מקרה הלן קלר יפריך זאת, כמקרים רבים אחרים, ולענייננו כדאי לזכור את-כמלה העתיק של הספרות—סמל בו גילמה את דובריה המשורר—הוא הרואה-העיוור או הזמר כבד-הפה, שאין המיוחד בדבריו תלוי ברשמי הריאליה החיצונית לעצמה.

ר. ל.

עיונים בספרות

לכאורה לפנינו חוברת צנועה שנועדה לשמש מעין תדריך-עזר למורים-לספרות בבית-הספר; אולם כשאתה בא לעיין ב"עיונים בספרות" אלה, עיונים צנועים וללא יומרה, מיד מתגלה עולם שלם, ואתה נוכח לדעה ששיחקה לך השעה וזכית לקרוא אחת היצירות המעולות והמעמיקות ביותר של ספרות הבקורת העברית בימינו.

וכך כותב איתמר אבן-זהר בחוברתו:

"משום שאין עדיין בנמצא סינתיזה אחת—ואפילו לא אחדות—של המושגים הנוהגים בבקורת הספרות, חייב כל חוקר ספרות, ובכלל זה המורה לספרות בבית-הספר התי-

* איתמר אבן-זהר: עיונים בספרות: הוצאת מוסד סאלד, ירושלים, 1966; 128 עמ'.

המהירה—התאבדות לדעת בגיל שלושים— חלה בימים הראשונים למהפכה הסובייטית. הצלחתו היתה מסחררת ביותר, והוא נחשב ילד־השעשועים של משוררי דורו. אפילו רא־שי המפלגה הקומוניסטית, שהתייחסו בחשד לכל יוצר, לא החמירו אתו. ואף־על־פי־כן— מעיד עליו איליה ארנבורג—"לא היה אדם אומלל כמוהו, שלא מצא לו מרגוע בשום מקום".

היסוד היחיד אשר לו נשאר יסנין נאמן בכל יצירתו היה היצמדותו לאדמת הכפר הרוסי. שממנה מתחיל סיפור־חיינו. בשיר "דרכי", הפותח את הספר, הוא אומר: "חיך מוצאים נתיב / כאיש הכפר מאז / ... מה טוב לי / כי אשמור בטוהר / אותן תחושות ילדות". תחושות הילדות משדות ריאזאן, שנשתמרו בלבו של יסנין, נתקיימו אצלו כמשען היחיד שעמד לו בחייו הסוערים והטרופים. וכך הוא שר באותו שיר: "ובחלתי / בשממון הפיט / ארצות נכר / יצאתי לגמא. / אין אומן בפגישות / וצער בפרידה אין— / כל העולם כוזב נדמה. / ...שבועתי נכר / אף ידעתי לזהן ואחזור / למכורתי". המעיין היחיד שלא הכויב היה אדמת רוסיה. עם שהעריב יומו ושקעה שמשו גברו געגועיו של יסנין לכפר־מכורתו כאל ממשות יחידה שבנמצא.

היסודות האחרים בשירתו של יסנין נעים בין הוללות לשרשיות. אירועי המלחמה והמהפכה הטביעו חותמם על שירתו, וגורלה של מולדתו שהתבוססה בדמיה, כתוצאה מחורבן העולם הישן והקמת החדש, הפך להיות גורלו האישי. מכאן הקטביות שביצירתו, שהיתה מעלה את המשורר לפסגות ההרים ומיד חוזרת ומפילתו לעמקי תהום. הניגודים שבשיריו—הממשות החמרנית המופ־רות; העדינות המופלאה; הייאוש והתקווה; הציניות והטעם הטוב—אלה נבעו מאישיותו המסוכסכת והמסובכת של יסנין. מצבו הנפ־שי היה תמיד מלא מתח, כאותו אדם שהולך להתוודות מתוך כוונה לחפש פורקן ולשחרר

עזה כל־כך. בגלל שרבים מן התלמידים (לא מעט בהשפעת חינוך) נוטים למחשבה פשטנית ודוחים אפשרויות קליטה מורכבות או איר־צינואליות, שמיטשטשים בהן תחור־מים קטגוריאליים כביכול בלתי־מעורערים, נראה כמעט מצווה לעורר מעט את הספק־נות".

ועוד מכבשונו־של־עולם: האדם כמרכז הבר־ריאה, או כחלק ממנה; זמנו המוגבל של בן־התמותה והנצח; מערכי לב גבר והר־קוסמוס על־האנושי, הנע ב"תהליך בלתי־פוסק, יפה, הארמוני, מעורר התפעלות", אך אדיש לגורל אנוש—מכאן פרק י"ט בספר תהילים ("יום ליום יביע אומר ולילה ללילה יחוה דעת..."), ומכאן שירו של אברהם בן־יצחק, "בודדים אומרים". "הניגוד בין עולם האדם לקוסמוס, וכשלונו של האדם להעביר את חוקי העולם הקוסמי לתחום עולמו שלו, הם היוצרים את משמעותו של השיר". עצם העימות של שני השירים הריהו מלאכת־מחשבת אף מעיד הוא על הדיאפוזן הרחב של עולמו הספרותי של אבן־זהר. דיאפוזן זה, ואחדות פילוסופית־אסתטית בתוך רי־בוי צורות ודרכים ספרותיות, הם המאפ־שים לו לקרב רחוקים ולנתח באיזמל מדעי קר—מתוך רגש תוסס של סופר וענייניות של כירורג—סופרים שונים ומגוונים, החל בשקספיר ועגנון וכלה בי. אורן ואורפן, ומהינריך פון־קלייטט וסאלוואטורה קאזי־מודו עד לא. ב. יהושע וא. אפלפלד. שהרי רק עימותים מסוג זה—ללא רגשי־נחיתות ומשוא־פנים, ללא ביטול־מראש וסגידה לא־תוריות מוכרות—מוליכים מפרוזודור ספ־רותי של עם לטרקלין הספרות העולמית. ואיתמר אבן־זהר בחוברתו הצנועה הוא מן החלוצים הבודדים העוברים לפני המחנה בדרך זו בימינו־אנו.

ג. י.

אנה סניגינה

סרגיי יסנין היה מנשריה הצעירים של השירה הרוסית בראשית המאה. הוא עלה בסערה בימיו האחרונים של המשטר הצארי. שקיעתו

* סרגיי יסנין: אנה סניגינה; תרגום: אריה אהרוני; הוצאת "אלף", 1966; 76 עמודים.

דלתיתה כאן / מלאו לי שנים ט"ו / ובת, בליבנת שמלתה כאן / אמרה לי בלטיפ לאו. / זה רוחק עבר שמופז הוא; / דמותה ישא לב בחובו".

גם בפואימה זו כבשיריו האחרים משתלבות התמונות לשירה אחידה ושלמה, והרי זו תכונה אפיינית לכשרונו של יסנין, שידע לבנות מתמונות בודדות, שונות לענין ולסג"ג, יצירה מושלמת, שכל חלקיה הנפרדים מתמוגים בתוכה לשלמות הרמונית.

תרגומו של אריה אהרוני נאה למקור, והנא"מנות הרבה ללשון המקור לא פגעה בו. אף כי לפעמים חש הקורא בקשייו של המתרגם, שנאבק קשות עם סגנונו של יסנין, דרך כלל הצליח להתגבר עליו ולשמור על ייחודי של המשורר באמצעות לשון פשוטה, צלולה ומובנה.

טורקמדה

דמותו של תומאס די-טורקמדה, מיסדה וראשה של האינקוויזיציה הקדושה בספרד, קסמה לסופרים רבים שניסו להסביר את המניעים הנפשיים שהפעילוהו. גם הווארד פאסט, הסו"פר האמריקאי הידוע, נטרד, כנראה, מחמת קרינתה המזורה של דמותו. הרומן הקצר שלפנינו מתכוון לחשוף את המוטיבים העיקריים של טורקמדה, שהם בתחום האמונה השלמה, המביאה לידי הזדהות מוחלטת כמעט בין המאמין לאלוהיו. הזדהות זו מקורה בתכונות נפשו של האיש המאמין, הצר את מושא-אמונתו בדמותו ובצלמו שלו ומיחס לו חולשות וגבורות משל עצמו.

תפיסתו של טורקמדה את ישו הנוצרי היתה טבולה חסד ורחמים, רוף ורגש. צדיק היה אלוהיו וממילא היה כוהנו העליון איש צדקות, העושה צדקה וחסד עם נשמותיהם של חוטאים. העובדה שהחסד והצדקה נקנו במחיר שריפת האיש החי על מוקדי האוטו-

את הלב מכובד העומס. מתוך כך כוללים שיריו של יסנין גונים פראבוסלביים חזקים, שנשתרשו בלבו אולי משנות לימודיו בסמי"נר של פרחי-כהונה. המהפכה גראתה לו אח"רת ממה שהיתה במציאות, ואחת האכזבות הגדולות שנחל מידה היתה פגיעתה במשטר-החיים של הכפר הרוסי.

בשיר "מכתב לאם", שכולו שופע עצבות, הוא חולם: "כלפנים עדנה נפשי אומרת / ולפי אשא רק לאחת. / כי מהם טעם יגון ומרי / אחזורה אל בית הקט / ...את בלבד הן סעד לי במורך, / את בלבד לי אור לא יתואר". החיים האינטנסיביים של המשורר בצעירותו, ההוללות והשיכרות גרמו שכבר בגיל צעיר יגיע להרגשה של "הבל-הבלים" ולראיית נקודת-אור אחת-יחידה בעולמו: אמו היוצאת לדרך לחכות לבנה "במעיל עתיק ואפרורי". הרגשה דומה מתעוררת בנפשו למראה מישורי השלג הדומים לתכ"ריכים ועצי-הליבנה הבוכים ביערות. הוא שואל את עצמו: "מי נפל ומה פה? לא אני עצמי?"

הפואימה "אנה סניגינה", ששורותיה קלות ומתנגנות, מוקדשת לכפר-מולדתו ולפגישה המחודשת עם זכרונות נעוריו. הפגישה עם העבר מתקיימת על רקע המלחמה והמהפכה. הייל עייף בא לטבול במעיין הילדות כדי להתבסס מרוחו ומריחו וכדי לשחזר את אהבתו הראשונה, ואת קשריו עם אנשי הכפר. אך הילדות אינה ניתנת לשיחזור; הנערה שאותה אהב היא כבר אלמנה של קצין, הבורחת מן הכפר לחוף-לארץ; הנער היה למשורר ידוע, ובפקודת המהפכה הוא בא להפקיע את הקרקעות מרשותה של מש"פחת הנערה. בתמונות הרבות הממלאות את שורות הפואימה, ללא סדר וללא הקפדה של מוקדם ומאוחר בזמן ובמקום, כלולה עצבות חריפה של געועים לעולם שאבד. השורות המסיימות את הפואימה: "אהבתי הכל בתקור" פה זו, אכן גם אותי אהבו", ממצות את החוויות המרובות שמעלה יסנין בפואימה. היה זה תור-הזהב של חייו, כאשר לן על חציר באסם, ליד עץ-הליילך, שבדיו נעו אנה ואנה וליד גדר מגבנת זקנה. "אי פעם ליד

* הווארד פאסט: טורקמדה ראש האינקוויזיציה; תרגום: יונתן רטוש; הוצאת הדר, 1966; 128 עמודים.

שתדע את הצפוי לה. למרבה־הפלא משחרר האינקוויזיטור את קרבנו, בתנאי שיעזוב את ספרד. בשעותיו האחרונות בספרד מספיק דון אלורו לקבור את גופת בתו ולשאת חרפה מידי אשתו, שאינה רוצה בכל מגע עם יהודי.

הסיפור כתוב בכשרון, והוא מעלה את הניגודים בין שתי הדמויות הראשיות לכדי התנצחות מרשימה. קנאותו של האינקוויזיטור ניצבת מול תום־לבו של דון אלורו, וכל דמות נעזרת בחברתה כדי להוציא מקרבה את עולמה העשיר והשלם. עולמו של טורק־מדה כולל בחובו סימנים רבים, המוכרים לנו היטב מטיפוסים חילוניים דומים של זמננו: מסירות מושלמת לשליחות, מטרה המקדשת את כל האמצעים. עולמו של האציל הספרדי מורכב אצילות שבדם, לב טוב ורגיש, ואמרינה באדם ובסדר־העולם הקיים של אל ומלך. ההתנגשות הטראגית מתוארת בהתאפקות שיש בה חריפות רבה והמחשת המציאות של המאה החמש־עשרה, בה הביאה האינקוויזיציה את הכנסייה הקתולית לידי ניוונה המכור ער ביותר, שלאחריו באה מרידת לותר. תרגומו של יונתן רטוש נאה בלשונו ובסגנונו, ולולא החידושים הלשוניים המיוחדים, שנכללו ב"תמליל" המיוחד שבסוף הספר, אפשר היה לקרוא את הספר בשטף.

י. פ.

לפני היות התנ"ך

ספר חשוב זה יצא במקורו האנגלי עוד לפני כחמש שנים, ועצם שמו של המחבר מעיד על עניינו. פרופ' גורדון הוא לא רק אחד החוקרים הנכבדים בשירי־העלילה מאוגרית, הנכתבים בניב מניבי כנען עוד במאה ה־14 לפה"ס, אלא הוא גם המפענח של כתובות כרתים בכתב ההברי העתיק ביותר שבאגן

* כורש הרצל גורדון: לפני היות התנ"ך—הרקע המשותף לתרבות יוון ולתרבות העבריים; תרגום: אברהם קדימה; עם עובד ודביר, 1966; 263 עמ'.

דה־פה הכאיבה מאד לגשמתו הרגישה של טורקמדה ומילאה את לבו צער אנוש ונוקב. ההסבר הניתן בספר הוא שהאינקוויזיטור הגדול סבל יותר מקרבנותיו, שהרי הם סבלו בגוף—והגוף הוא אב כל חטא—ואילו הוא, בעל הנשמה העדינה והענוגה, סבל בנפשו, שהיא ואמונתה זוכות לחיי־עולם...

כדי להוכיח צדקות זו מתאר המחבר התנגשות שבין טורקמדה לבין ידידו הקרוב בירת, אציל ספרדי. אציל זה, אשתו ובתו היו אהובים על הנזיר הדומיניקני. אבל לאחר שנוצר צנוע זה עלה לגדולה ופרש את רשתו על אצילים ספרדים רבים, כדי לבדוק את כשרותם הנוצרית שמא נפגמה מחמת איזה מוצא יהודי, פגע בידיו. טורקמדה גילה שיחד עם הצלב שעל צווארו נושא האציל גרתיק—מורשה מאבותיו, שיהודים היו. ואף שהאציל עצמו לא ידע מה חבוי בגרתיק הזכרון, שבא לו מאביו ומאבי־אביו, ראשה של האינקוויזיציה ידע על כך היטב. העובד דה שדון אלורו היה נוצרי טוב ומאמין לא עמדה לו ביום־דין, והוא הועמד לדינה של האינקוויזיציה ולאמצעי־חקירתה האכזריים ביותר. צעיר נוצרי אחר, אף הוא ממוצא יהודי, שעומד להתחתן עם בתו של אותו אציל, מלשין על חותנו־לעתיד ומספר לאינקוויזיציה, שהקפידה מאד על חקירתם הפור־מאלית של העדים ודאגה להמציאם בכל משפט, שהפסוק בתוך הגרתיק הוא: "ואהבת את ד' אלהיך" מתוך פרשת שמע שבתורה.

בתוך העיניים מבקש האציל להיות יהודי גמור. אם הוא סובל כיהודי, מבקש הוא למות כיהודי, וטורקמדה מביא לו לפי דרישתו את הרב של סיגוביה. חייו של רב זה, שהכיר עוד את אביו של דון אלורו, ניצלו פעם עליידי בנו. הודות לכך פנה אליו הרב לפני־כן וביקשו להציל את בית־הכנסת, שהאינקוויזיציה ביקשה להרסו. הרב מסרב לגייר את האציל ומספר לו את הסיפור על הלל הזקן והגר שבא להתייהד. טורקמדה, שערב לחייו של הרב, דואג לשרוף את הרב ועוד ארבעים יהודים אחרים חיים בבית־הכנסת. בשריפה זו נספתה גם בתו של האציל, שהלכה לשם מרצונה הטוב, בלי

במקור האוגרי, העיצור שי"ן (כלומר: שי"ן ימנית) אחד הוא—גם במונח כשר וגם בכי נוי א ש ר ת.

יתר על כן: המלך כרת (ושמו מופיע במקרא בכינויים כגון "נגב הכרתי" ו"אי־כרתים") נקרא בצורה מלאה יותר גם כרת־שֶׁע (השווה יהושע בתנ"ך). כאן, שוב, נתקלים אנו באותה ש ימנית, אשר מהשקפה אטימולוגית (וממנה בלבד) היא מקבילה לת' (ת רפויה) ערבית. גורדון נוהג להעתיק את ההגה הזה, באנגלית ובכתב לאטיני, על־ידי צירוף האותיות th; ואת העיצור ע על־ידי סימן הדומה ל־c קטנה מעל לשורה. הואיל והוא מנקד (באופן מוס־כס בלבד) בתנועת a, יוצא אצלו שהמלך "כרת־שֶׁע" הופך באנגלית Kret of Tha' (למשל, ע' 150 במהדורה האנגלית). המתר־גם לא הביין אף הגה בכל הדברים הללו, ואצלו המלך מופיע בתור... "כרת מלך תא" (ע' 120 במהדורה העברית). כלומר, כרת־שֶׁע—הנדיב, ה"שוע", נכלא ב"תא"!

מגוּחַךְ ומצחיק מזה: לכרת המלך יש בת, שמי־נית במספר, ובהתאם לכך היא גם נקראת ש ת מ נ ת (משקל הדומה ל"התפעל"). גור־דון, באנגלית, מנסה להביע דבר זה באזני הקורא האנגלי ע"י שם־נקבה המצוי בלאטי־נית: Octavia. ומה עושה ה"מתרגם" שלנו? הוא מעתיק: א ו ק ט ב י ה—פשוט מאד. (שם, ע' 121).

ע. ג.

יהדות וחינוך

אין מאלף מקריאת קובץ מאמריו החדש של ד"ר יוסף שכטר להכרת דמותו של מחר־נך חיפאי זה, שאף "איזם" מסוים נוצק משמו, הוא ה"שכטריזם".

ד"ר שכטר הוא בעיני עצמו מבשרה של בשורה רליגיוזית רוחנית חדשה לחברה המודרנית הכפרנית והחפשית, המרבה [בל־

הים האיגאי, כתב "מינזאי", המשמש אף הוא לכתיבת ניב עברי. כל מי בתוכנו שקרא ספר זה במקורו קידם אפוא בברכה את הופעתו בעברית—ואם גם באיחור רב למדי.

מותר היה גם לקוות שהמחבר יוסיף את ההשלמות ואת ההסברים הדרושים למהדורה העברית, שהרי בינתיים התקדם הוא עצמו גם בפיענוח כתבי כרתים הנזכרים למעלה, וגם בכתבות מאוחרות יותר (בא"ב יווני). שאף הן כתבות "פיניקיות". תקוה זו נתאכזבה: אין כל תוספת במהדורה העברית לגבי המקור האנגלי, וכמו־כן ברור למדי שפרופ' גורדון לא בדק את התרגום. הוא הסתפק בכתיבת הקדמה קצרה, בה כמו "מתנצל" הוא על העובדה, הבולטת כליכך מתוך ספרו, של זהות הלשון והאומה הקרויה "שמית־מער־בית", "כנענית", "פיניקית", או בפשטות עברית. יש בכל־זאת הבדל, טוען פרופ' גור־דון, והוא מוסרי: לא כמוסר היהודי מוסרה של איזבל המלכה, או של האֵלה ענת...

ואולם, גרוע הרבה יותר מהתישנותו היח־סית של הספר במהדורתו העברית, ומגימ־גומי ההקדמה על המוסר היהודי, הוא עצם התרגום. וכאן לא נתיחס לסגנון ההבעה במקומות שהמקור אינו בשפה עברית (כלור־מר, מקומות שהם באנגלית מפי גורדון, או ספרות אפדית המובאת אנגלית על־ידו, וכדור־מה), אלא נעיין בדברים ששאב המחבר משי־רי אוגרית ומאוצר התרבות העברית הקדומה בכללותה. כאן מותר היה לדרוש שיובא בחשבון המקור הראשון, העברי, ולא חיקוי עלוב, מטעה, לפירושים משניים בלועזית. והמתרגם לא כך עשה. הוא לא פנה אל כתיב־אוגרית כלשונם אלא ניסה להביע את אשר הצליח להבין מתוך דרשיו האנגליים של גורדון...

נסתפק בדוגמות מועטות. עוד במפת המזרח, שבין הכריכה לעמוד הראשון, נתקלים אנו ב"ביבלוס"—שאינה אלא ג ב ל העברית אשר בלבנון... "הגברת אשרתיים" ("תרגום" מיו־תר של ר ב ת א ש ר ת י י מ) נכתבת בשי"ן ימנית, אבל האל "כושר" הופך משום־מה "כוטר"—ולאזני הקורא ניתק כל קשר בין שם האל וכשרונו כבעל־כל־חרושת. ואולם,

* יוסף שכטר: יהדות וחינוך בזמן הזה: הור־צאת דביר, 1966; 268 עמ'.

רים וההיסטוריים המרוכבים על האלהות, ולחשוף בעיקר את האלהות המורגשת עדיין בנפש האדם והמתגלה במגעה של הנפש עם היקום ובמגעה עם נפשות אחרות הקרובות לה, ולהפוך את החיפוש אחרי תוכן החיים למודע" (ע' 13).

בסיומה של קריאת קובץ זה מתבררת תחור שה הפוקדת את הקורא כבר בתחילת הקריאה: איש זה מבקש לתפור לו השקפת-עולם אמונית (רליגיוזית) מדת שהיא בראש-וראשונה דת-מצוות. אולי לא היה הדבר רע כל כך לגבי פרט מסוים ככותב עצמו, אלא שהשקפה זו הוא מנסה לגבש לכלל השקפת כת חדשה—מסגרת אשר לכל הדעות אבד עליה כלח ועבר זמנה בחברה בה מתרופפות מסגרות שהן אינטימיות וקרובות בות לאדם הרבה יותר. הרשימות, הכתובות במאנייריזם האפייני לכותב זה שנים, אולי מתאימות הן לשיחות הנשמעות מאוזן לאוזן זן בסתר-המדרגה, לשיחות משוכפלות. אך לא לספר מודפס.

חשיבותו של ספר זה כבשורה לקורא בן-זמננו מיצער היא. מסתבר, עם זאת, שיהיה הספר קוריוז מעניין לחוקר שיתחקק בעוד שנים אחר מה שעלה לה ליהדות במדינת-ישראל.

ח. ב.

הכיבוש הגדול

פנים רבות להיסטוריה. אפשר לראות בה מגילה עתיקה, מוצג מוזיאוני, נושא למח-קר של מלומדים. אם היא כתובה היטב, אפשר למצוא בה חומר-קריאה מרתק, ויש שמפיקים ממנה לקחים אקטואליים. בספר "הכיבוש הגדול" השכיל ההיסטוריון מיכאל פראוודין לשלב את שלושת הרכיבים הללו. הוא נטל פרק מן ההיסטוריה הרחוקה—כיי בושי המונגולים במאה הי"ב—כתב אותו כמעט כרומן מרתק ורחבי-ריעה, ואיפשר לקורא המעוניין בכך להפיק שלל לקחים בנושאים המנסרים בחללו של עולמנו. הספר מתאר את כיבושי המונגולים, החל

שונו של הכותב] להשתמש בגלולות-הרגעה ושאינו בה הכוח לסכול ייסורים. "מצפה הא-נושות לבואם של זרמי-מחשבה והרגשה חדשים ומרעננים ולבואם של אישים שיאירי את העיניים ויחממו את הלבבות—אוראזו נור כה גם לדפוס חיים חדשים המתאימים לחיים כיום וזה ושיתאימו לתנאי המחר" (ע' 45). ומי היא אותה אישיות אם לא ד"ר שכטר?

את רובי תורתו משפיע ד"ר שכטר בחוגים המצומצמים של תלמידיו והסידיו, המתרכזים סביבו בבית-הספר הריאלי בו שימש בהוראה, ותקופת-מה בקבוצת יודפת בגליל העליון, בה ניסו תלמידיו להגשים את תורתו הלקה-למעשה. ואכן, בעיקרו מנסה שכטר להיות מיסדה של כת חדשה, "בעלת משמעות רוחנית", במקביל לחוגו של ר' אהרן ראטה המנוח מירושלים, החוגים האנטי-תרופוסופים מיסודו של רודלף שטיינר, האשראמים בהודו, המיסדר הקאתולי של "האחים הקטנים" וחוגים ומנזרים שונים בעולם הפרוטסטנטי (ראה הערה 5, ע' 45). יכולתו של שכטר לקרב מזרח למערב וצפון לדרום זקקה להתבוננות מעמיקה. החורגת מן המצע הצר הזה).

למעשה הרי לפנינו ניסיון להעביר את עיקריה של היהדות לתוך העולם הזה, לת-חום המודע והמדע או סמוך לתחום זה. אין כאן העברה לחילוניות, אלא, אימר שכטר, "כוחנתי שהעיקרים צריכים לקבל כיום משמעות כזאת שיוכלו להתקיים במסכת תרבותנו הכללית או בסמוך לה, לא משום שמסכת זו היא מושלמת, אלא משום שהיא המסכת של תרבותנו-אנו" (ע' 9).

השקפת היהדות של שכטר לוטה בערפל של מלים. יש כאן הודקקות לתבניות עתיקות: פרקי תנ"ך "מרכזיים", מדרשים מן התלמוד והמדרשים, סיפורי הסידים. בכלם יוצק שכטר משמעות פרטיות משלו. הר-חוקות מן המשמעות שביקשו לתת בהן כותביהם. הוא מתרחק במודע מן הדיוק המדעי, מן האמת ההיסטורית-העובדתית. "המ-צב שנוצר בעולמנו מחייב אותנו לעזוב את הספקולאציה התיאולוגית ואת המחק-

חאן את כל מנגנון-הלחימה שלו על חיל-הפרשים, בניגוד בולט לצבאות האירופיים שנישענו על חיל-רגלים והפעילו את חיל-הפרשים רק כזרוע מסייעת. פרשיו של ג'ינז' גיו חאן נעו במהירות מדהימה וזכו בשני היתרונות העיקריים של לוחמת-בזק: ניידות ואפתעה.

ג'ינז' חאן השתמש גם בלוחמה פסיכולוגית. גית. אנשיו היו משמידים יישותכים שלמים. טובחים את אוכלוסייתם ושורפים את בתיהם ושדותיהם, כדי להטיל אימה על הסביבה כולה. כאשר היה מקום-יישוב נכנע להם ללא התנגדות, היו המונגולים משאירים אותו על תלו.

ועוד: לעומת הלוחמה האירופית, שהיתה לוחמת-הלם או לוחמת-מגע (משום שהאיריר פים ראו בהריגת אויבים מרחוק, בחץ וק"ש, מעשה פחדני), לא היו המונגולים קרביים אל מערך האויב אלא לאחר "ריפוף" נמרץ בחיצים ובחניתות. לצורך זה היו חמור שים בשלש אשפוז-חיצים שונות, ובהן שלוש שה סוגי חיצים, בעלי קטרים שונים—האחד לטווח ארוך, השני להבקעת-שריון והשלישי לטווח קצר.

לידל-הארט, שפירסם את מחקרו על המונגולים ב-1927, כתב: "טעות בידינו להקל ראש בפורטנציאל הצבאי של המזרח". שנים מעטות לאחר-מכן החלו היפאנים במסעי-ההתפשטות שלהם, שהוכיחו את יכלתו הריבה של החייל היפאני; עשרים שנה לאחר-מכן כבשו הקומוניסטים הסינים את סין, ומאו צה-דון נתגלה כהכח-מלחמה רב-היחידושים. הגנרל וו גוואן-גיאפ מצפון וייט-נאם זכה להערכה רבה מצד מצביאים צרפתיים שעמדו נגדו במערכה (במיוחד בדיאן-ביאן-פו), ואשר לבסוף פינו את וייטנאם בגלל הלחימה הנמרצת שניהל כנגדם.

גם בין החייל המונגולי הקדום לבין החייל האסיאני בן-זמננו אפשר למצוא מכנה משותף. חייליו של ג'ינז' חאן, כמוהם כחיילים פאנים, כסינים-הקומוניסטים וכאנשי הווייט-מינ והווייטקונג, ידעו להסתפק במועט. הצע-טיינו בניידות מופלאה (גם בהיותה מורשתת על מסעות-ברגל), שאינה נזקקת לשירות

ממסעות ג'ינז' חאן וכלה במערכות יור-שיו—כיבושים שהביאו את צבאות המונגולים ואת שלטונם מאסיה התיכונה עד לגדות הדאנובה שבאירופה. בהיותה בשיאה, היתה אימפריה זו הגדולה ביותר בכל הדורות, גדולה מזו של רומא ושל אלכסנדר מוקדון. פראוודין מסביר את הגורמים להצלחתו של הכיבוש הגדול, ובראש וראשונה את האמת הפשוטה שאומה בעלת משטר ריכוזי, הבנויה על רעיון המלחמה וההתפשטות ושליטיה רואים בנתיניהם חיילים ב"משחק-שחמט גדול, יכולה לגבור על יריב-יתה, אפילו גדולים צבאותיהן פי-כמה, אם אין הן מאוחדות ואם צבאותיהן בנויים על-פי קווים מיושנים, שאינם מתאימים ללוחמה הנכפית עליהם.

מה לקחים עשוי בן-זמננו, החי בעידן-המיימן, להפיק מכיבושים שנעשו לפני 700 שנה, בכוחם של סוסים וחיצים?

מסתבר שמספר הלקחים רב כמספר החוקרים המבקשים לקחים, או כמספר זוויות-הראייה בהן נבחנים כיבושי המונגולים פראוודין עצמו נמצע מהצביע על לקחים אלה ומסתפק בהצגת הגורמים השונים של הנושא בו הוא עוסק. אבל היסטוריונים כפייטן לידל-הארט הבריטי ורוברט דברו האמריקאי הסיקו מסקנות חשובות מאד מהישגי המונגולים. לידל-הארט אף הרחיק לכת וטען כי הרעיון של "לוחמת-בזק"—ה"בליץ-קריג" המפורסם, שאותו הגה בשנות ה-20 ואשר הגרמנים אימצוה לעצמם לקראת מלחמת-העולם השניה—נולד מתוך חקירה בכיבושי המונגולים.

לוחמת-הבזק נשענה על זרוע-השריון—שהיא היורשת המודרנית של חיל-הפרשים. לשריון סייע חיל-האוויר. על-ידי הפצצות והבזקות על עורף האויב שויבשו עורקי-התחבורה שלו ויצורה בהלה באוכלוסייה האזרחית ובשורות הצבא. רכיבים אלה אנו מוצאים אצל המונגולים. בהיותם עם של נוודים וציידים, רוכבי-סוסים, בנה ג'ינז' חאן

* מיכאל פראוודין: הכיבוש הגדול; תרגום: שרגא גפני; הוצאת מערכות, 1966; 451 עמ'.

צבאות אירופה מוכנים למלחמת-התמול, לא למלחמת-המחר. כיום—מסיבות רבות ושונות, הן בשל ההסתגרות המסורתית של סין הן בשל נידויה ממשפחת-העמים— ידוע רק מעט מאוד על ארץ-ענק זו, שגם במערב וגם במזרח יש הרואים בה את המעצמה שצריך יהיה להתמודד עמה, או לבוא בדברים עמה, בעתיד.

אך הלקח של "דע את האויב" אינו מוגבל למזרח-הרחוק, או לאסיאנים. הוא נכון בכל עת ובכל מקום.

א. ח.

מרובה-הקשת עד פצת-המימן

שני פרקים להיסטוריה הצבאית: האחד— תולדות הצבאות— שהוא מחקר ארוחת המלח-מה, אפני ההכשרה והאימון, מקורות כוח-האדם ואיכותו, כלי-המלחמה לסוגיהם, התי-אוריה הצבאית, מעלותיהם וחסרונותיהם של מצביאים, ועוד; השני—קורות המלחמות— שהוא סיפורם של המאורעות ההיסטוריים בהם באו הצבאות לידי גילוי בפועל-ממש. ספרם של הזוג ברודי מיוחד לצד הטכני של "תולדות הצבאות"—כלומר, לתולדות התפתחותם ושיכלולם של כלי-הנשק-והמלחמה. ייחוד צר ומוגדר זה, המוציא את הנושא מתוך המירקם הכללי, הוא עיקר חולשתו של הספר כמחקר היסטורי-צבאי, ופגמיו האחרים רק מוסיפים לרדידותו ותלישותו. אמנם, שלושה פנים לתולדות כלי-המלחמה החייבים עיון: ראשית, יש להכיר את הצרכים שעוררו וזירזו את המצאתו או שיכלולו של כלי-נשק זה או אחר; שנית, יש לבחון את השלבים השונים והמשתנים של יחסי-הגומלים בין הרקע הטכני-המדעי של התקופה להתפתחותם של כלי-הנשק בה. ושלישית, יש לדעת את אפני השתלבותו של כלי-נשק חדש במערכי המלחמה של זמנו, ואת הדרך בה הסתגלו אליו מערכים אלה. כל זאת מתוך שימת

של אפסניה הרתוקות לדרכים סלולות ונורות מאד לפגיעה בשל כך (וכל-אימת שהם נזקקים לשיירות כאלו, כמו בווייטנאם כיום, הם נפגעים קשה). צבאו של ג'ינג'יז חאן לא השתמש בתותחים או במכונות-מלחמה שחבועתן אטית. חייליו נשאו על גופם ציחה לשבועות אחדים, כמוהם כלחחמי הווייטקונג כיום.

אפשר להפיק לקחים גם בתחום הטאקטי: חייליו של ג'ינג'יז חאן היו מתורגלים מראש בכל תרגילי-הקרב הנחוצים למצביא. על-ידי קשר-עין—ניפנוף דגלים בשחור-לבן—או בתרועת הצוצרות, אפשר היה להפעיל יחידות על-פני מרחב ניכר, בלי להריץ רצים מגזרה לגיזרה. גם לחחמי הווייטקונג נוהגים לערוך תרגילים אין-קץ בשטחים דומים בדיוק ליעד המתוכנן, ויכולים הם לפעול כמעט בעיניים עצומות בשעת הקרב. ההיסטוריה מלמדת, שקל יותר לכבוש שטחים גדולים מאשר לשלוט בהם. שלטונם הריכוזי של המונגולים באימפריה הגדולה שלהם הוא אחד מפלאי ההיסטוריה. החאן הגדול עצמו לא ידע קרוא וכתוב, אך הצטיין בבחירת יועצים ומנהלים, וידע לשבח את העוצות בחכמת-החיים שלו-עצמו. כל עוד שלט רק במונגולים, כפה עליהם את חוקי המונגולים—חוקים לא-כתובים, שנמסרו על-פה מדור לדור. כאשר נתרחבה קיסרותו גילה סובלנות חתית כלפי העמים הכבושים, אך קיים את השלטון הריכוזי. היו לו רשת-דרכים מעולה, רשת-מודיעין מצוינת, מנגנון-דואר מהיר (יחסית לאותם ימים) ומרות שעשתה רושם גם על שודדי-דרכים: תעודת הנושאת את חותם החאן היתה מאפ-שרת מעבר מהיר ללא תקלה בכל הדרכים.

הלקח החשוב ביותר שאפשר להפיק מן "הכיבוש הגדול" הוא—הצורך לדעת את האויב. אירופה בימי ג'ינג'יז חאן לא הכירה את המונגולים כלל. כאשר נודע לה על מפלת השאח הפרסי, האמינה כי משיח נוצרי בא לגאול את המערב מן המוסלמים. על טיבו של הצבא המונגולי, ציודו ושיטתו, לא ידעו דבר. לפי מיטב המסורת, היו

* ברנרד ופאון ברודי: מרובה-הקשת עד פצת-המימן; תרגום: רות הלל; הוצאת מערכות, 1966; 270 עמ'.

רוננו של לוח־שמות. אילו היה עורך עובר על הספר, ולוא פעם אחת בלבד, לא היה הקרב בין "מרימאק" ו"קאמברלנד" מפונק בשתי הערות־שוליים זהות כמעט, בריחוק דפים ספורים, בעוד קרבות אחרים נשארים ללא ציון וזכר.

הנאה ותועלת מרובה פ־כמה תוכל הוצאת "מערכות" (היחידה המוציאה אצלנו לאור ספרים בהיסטוריה צבאית) להנחיל לקורא המעוניין בתחום היסטורי זה אם תגיש לו, מלבד כל אותם ספרי ריגול ומלחמה הבאים להעניק החושה בטחונית בדרך הקלה, גם את תרגומם של אחדים מספרי ההיסטוריה הצב־אית המשובחים באמת, והראויים לתואר של "ספרי מופת ומחקרים" — ויש כמותם!

האביב הדומם

לאחר שאתה מתגבר וצולח את מכשול המור־שגים הביולוגיים, הכימיים, הזואולוגיים, הבור־טניים והאחרים, שאינך רגיל ובקי בהם, נר־תר עמך רשמו החזק של כתב־ההאשמה־והאזהרה שמפנה הגברת קרסון כלפי האדם ההורס את עולמו. בד־בכד עם שיכלולים של כלי־נשק גרעיניים המסוגלים להחריב תבל בהינף אחד מפתחת האנושות, ללא הרף, מיני־מינים של חמרי־יסו־והדברה במעב־דותריה הכימיות, מרחיבה את השימוש בהם, ובכך חותרת תחתיה א־ט־אט, אך ביסודיות ובהתמדה. זיהום האוויר, הנהרות, הקרקע והימים על־ידי תרסיסים, אבקות ואירו־סולים לעשרות סוגיהם מחולל שרשרת רצופה של עיוותים שפגיעתם קשה. יומרתו של האדם, טוענת המחברת, לפקח על חוקי הטבע ולש־לוט עליהם בכוח תבונתו וידיעתו, לצרכיו והנאתו, מפריעה ליחסיה־גומלים הקיימים בין החי הצומח לבין סביבתם וגוזרת עליהם כליה. ההתלהבות בה נעשות פעולות ההש־מדה של חרקים, עשבים שוטים, מכרסמים ושאר גופים המזיקים לחקלאות כמעשה יום־

דגש בהשפעה המרובה של התפתחות והתא־מה כזו על התפתחותה ופניה של ההיסטוריה כולה. אולם ספרם של הזוג ברודי אינו נוגע באספקטים חשובים אלה אלא בריפרוף וכל־אחרי־י, בלי לבקש לרדת לעומק משמעותם ולהציגם באור בהיר ומלא. לפיכך אין כאן אלא סקירה היסטורית, מוגבלת ושטחית, של התפתחות כלי־המלחמה מאז ימי־קדם ועד ימי הטיל ופצצת־המימן. דומה, מעלתו העיקרית שהוא יחיד בתחמו בשוק־הספרים העברי.

אין ספק, צודקת המערכת בקבעה כי פרו־ססור ברודי ראה בכתיבת ספר זה "תחביב", ודאי שעשוע מהנה לאחר היגע והטורח שנת־נסה בהם בחיבור מחקרים רציניים יותר. מגוחכת לעתים היא הפרשנות ההיסטורית המבקשת להיות חריפה וקולעת בהגדרותיה והכללותיה, מעין תגמול לקורא על ריבוי הפרטים הטכניים והמדעיים. כך למשל, ימי־הביניים במערב הם תקופה חשוכה אחת של "אנארכיה וברבריות", ואילו המהפכה הצרפ־תית נתאחרה לגביו והחלה לחסל את גיבוריה ב־1797 דווקא. מעוררת תמיהה לעצמה היא פרשת ההסברים המופיעים לאורך דפי הספר, בתוך סוגריים, או כהערות־שוליים. מי יסביר לנו מדוע זכה גיימס הראשון, למשל, להארה היסטורית חשובה כלי־כך המודיעה כי הוא הוא המלך שציוה לתרגם את התנ"ך לאנג־לית, בעוד צ'ארלס השני, המוזכר מספר עמו־דים אחריו, אינו זוכה להערה ברמה כזאת? וכך גם לגבי דמויות היסטוריות אחרות, שמהן זוכות לתשומת־לב וזולתן מוזכרות כלאחר־קולמוס. נראה כי ההוצאה המכובדת נהגה בספר ב"יד קלה" מדי. קלה מדי לגבי ספר שהיא משייכתו לסדרה של "ספרי־מופת ומחקרים בהיסטוריה צבאית". הערות־השור־ליים מוזרות ולוקות בחוסר־איזון וחוסר־טעם בולט. הקורא נשלח לעיין בתצלומה של חרב אחת באנציקלופדיה, בה־בשעה שכלי־נשק חשובים לא־פחות אינם זוכים לכבוד רם זה. ההוצאה מזדרזת לבשר לקוראיה כי כתביו של מקיאבלי יצאו לאור על־ידה, אך אינה מזכרת אתנו בציונים ביבליוגרפיים של מחק־רים אחרים המוזכרים בספר, שלא לדבר כבר על ייחוד התעתיק העברי של המונחים וחס־

* רחל קרסון: האביב הדומם; תרגום: יעקב שרת; הוצאת טבע ובריאות, 1966; 229 עמ'.

בהסתמרות נוכח כל מלה של פיקפוק ומשי-
כת־כתף בנוסח: "ככה זה במאה העשרים,
מה אפשר לעשות!" היא מניחה לעובדות
היבשות, המדעיות והכרונולוגיות להחריד גם
את הקורא הספקן.

יטעה הקורא אם יסבור כי הגברת קרסון
מציעה להפסיק אחת־ועד את השמדת המזי-
קים. באה היא להציע פתרונות חדשים—בזי-
לוגיים ואלקטרוניים—העשויים לפטור את
החקלאי מענשם של הפוגעים ביבולו ואת
האנושות מן הסכנה שמביאים עליה חכמי
הכימיה. פתרונות שלדעתה אף עשויים הם—
לאור נסיונות ומחקרים של אחרים—להצליח
ולהועיל יותר מאלה המקובלים כיום. תמיהה
מתעוררת רק לגבי הצידוק שמוצאת המחבר-
רת לטענתה כי אין צורך בשימוש נרחב
ומתרחב בחמרי־הדברה להבטחת יבולי החק-
לאות—וכל־כך למה?—משום שהמירוץ להג-
ברת תנובת השדות הוא מירוץ כוזב! "האין
הבעיה האמיתית שלנו עודף תנובה?"

דומה כי הידיעות האחרונות על הצטמקות
מלאי המזון בארצות־הברית—אסם התבואה
של עולם רעב ללחם ומרובה־אוכלוסים—אין
בהן לעודד הֶסְכָּמָה עם קביעתה כי אין הגד-
לת התוצרת החקלאית צורך המציאות אלא
צורך של "מצבים דמיוניים". עם זאת, אין
מתום בהזרתה כי "אסור שהשיטות בהן אנו
משתמשים לצורך זה יחסלו אותנו—בד־בבד
עם החרקים". מובטח לה לגברת קרסון שאי-
לו שלחה את טענתה זו למשרד־הבריאות
הישראלי, על־ידי מדור "המכתבים למערכת",
היתה זוכה למובהקת שבתשובות: "הענין
בטיפול".

י. ש.

מזימות במלחמה

ברברה טוכמן, שהתפרסמה כחוקרת האירוי-
עים המדיניים של מלחמת־העולם הראשון-
נה, מקדישה את ספרה השני למאורע יחיד
וחשוב, שקרה במחציתה השנייה של המלח-
מה. מברקו של ארתור צימרמן, שרה־החזן
הגרמני, לשגרירו במקסיקו מינואר 1917
כלל הודעה מוקדמת על מלחמת־הצוללות

יום, ללא פיקוח והגבלה, בידי רשויות ציבור-
ריות ובידי יחידים, מדלדלת בהדרגה וביסור-
דיות את עולם בעלי־הכנף, החי, הדגה והצור-
מח. בעיקר אמורים הדברים לגבי ארצות־
הברית, שם אין מעצורים לפולחן הייצור,
הפריון והייעול, אבל הסכנה מאיימת גם על
ארצות מפותחות אחרות במערב. גם בן הארץ
הזאת עשוי להתרשם מטענותיה, אף כי לו
מוכרים היטב רק הפסולת ועשן בתי־החרו-
שת, פגעי המזבלות, פרי חזונם של ראשי
עיריות חרוצים, ודריסתם של חוקים שביקשו
להגן על בריאות הציבור. עתיד מחריד צופה
המחברת לכרכיה ההומים של ארצות הברית:
סופם שלא יידעו אביב מהו! סביבם יהיו
אזורי־ארץ רחבים דלילי־צמחיה וחסרי־חי.
נוף של בטון וברזל, שבצבעו האפור והקודר
ישובצו רק גונייהם של חמרי האבקות המפוז-
רות משמיים. "בעליות־הגג, מתחת למרזבים
ובין הרעפים נראו פה־ושם בהרות־בהרות
של אבקה גרעינית לבנבנה. לפני כמה שבו-
שת, פגעי המזבלות, פרי חזונם של ראשי-
שאות, השדות והנחלים". אולם העתיד אינו
נראה רחוק מן העין כל־כך. כבר כיום,
"בשטחים הולכים וגדלים על־פני ארצות־
הברית, בא עתה האביב מבלי שיבשרוהו
תחילה ציפרים החוזרות מנדודיהן, ושעות
הבוקר המוקדמות, שהיו רוויות פעם ביפי
שירתן, דוממות עתה דממה מוזרה. אֵלֶם פת-
אומי זה שנגזר על הציפרים, מחיקה זו של
סגוניות ויופי וענין שהביאו לעולמנו, נת-
רחושו בחפזה ובגניבה, ובלא שיבחינו בכך
מי שיישויביהם טרם נפגעו". ולא רחוק היום
בו, כפי שחזינו לא מכבר בסרט אחד, יישמע
קול הזמיר רק מעל גבי לוח־הפטיפון, פרי
זריזותם של סוחרי הטבע.

מהרידה עוד יותר הסכנה האורבת מכל אלה
לגופו של האדם עצמו, שכן החמרים הכי-
מיים בהם הוא משתמש להגנת יבול שדהו
"מצטברים ברקמת החי והצומח... חודרים
אפילו לתאי הזרע, שם הם משמידים או
משנים את גורמי התורשה".

עיקר כוחו של הספר באיפוקו. שלא כ"נביאי-
טבע" אחרים, אין המחברת מטיחה את תו-
כחתה בפאתוס חמור־סבר וזעום־עפעפיים,

של עדות בעל־פה). אולם בתוך הספר גופו מעידה המחברת כי "מבחינה היסטורית, מה שקרה באמת קובע את המאורעות העתידיים להתרחש פחות משקובעת אותם העובדה שבה מאמינים בני־אדם כי קרתה". אף־על־פי־כן היא ממשיכה בתיאורי העובדות וה־אישים, כפי שנתבררו לה מתוך המסמכים הרבים שפורסמו ונחקרו עלי־דה, והיא מת־רחקת מן ההשערות ומסברות של סתם.

הדמות המרכזית בכל הספר היא זו של הנשיא וודרו וילסון. הוא הכריז על עצמו שהוא "גאה מכדי שיילחם" וניסה לפעול "כחווה ומבצע כאחד". הטראגדיה שלו היתה בכך שהמציאות לא נשמעה לשאיפותיו הא־דיאליסטיות—לא בתחום של יחס־חוץ ולא בתחום המדיניות הפנימית בארצות־הברית; העולם הרוחני והמוסרי שהקים לעצמו ש־מש לו איפוא מנוס אידיאלי מצרות היומ־יום. דמותו המלאה סתירות וסיבוכים נחש־פת על צדדיה הרבים ועל התגובות השונות שהיו מעשיו ומחדליו מעוררים בארצות־הברית ובעולם כולו.

לולא כתיבתה של גב' טוכמן אולי לא היה כדאי לחזור למאורעות הימים שלפני חמשים שנה. נוסח הכתיבה שלה מעורר ענין, ופ־רושיה המקוריים לעובדות נותנים אינטר־פרטציה מודרנית של כוונות ומעשים משכבר־הימים. מגלה היא אמנם את הידוע, שהאנשים הגדולים הנושאים באחריות לגורל עמים ואנשים רבים ונחשבים עושי־היסטוריה הם אנשים רגילים ופשוטים, ועל־הרוב אינם מתרוממים לגובה אחריותם. אך ידיעתה העמוקה את נושא־מחקרה, ובקיאותה בטבע האנושי, משוות לספרה דראמטיות רבה הח־בויה מתחת לצורתו האפית הרוגעת. סיפור המעשים מעורב בניתוחים מדיניים והסברי המניעים האישיים והחברתיים שפעלו במלח־מת־העולם הראשונה.

תרגומה של שולמית הר־אבן נקרא כמקור. סגנונה צלול ולשונה ברורה, הולמת את אוירתו של הספר.

י. פ.

הגרמנית ב־1 בפברואר של אותה שנה. כמו כן נכללה בו הצעה של ברית־מלחמה עם מקסיקו, ואם אפשר גם עם יפאן, נגד אר־צות־הברית, אם תחליט להצטרף לצדן של מעצמות־הברית נגד גרמניה. מברק זה "עשה היסטוריה", ומקובל לחשוב כי הוא שגרם שינוי יסודי בדעת־הקהל באמריקה, שהחלה ללחוץ על הנשיא וילסון להפסיק את חל־ו־מותו כמתווך וכעושה־שלום ולהכריז על כניסתה של ארצות־הברית למלחמה.

אפשר שלולא מברק זה היתה מתאחרת כניסתה של ארצות־הברית למלחמת־העולם הראשונה. אפשר גם שבעלות־הברית—אנג־ליה, צרפת ורוסיה—שכבר הגיעו עד אפס־כווץ ודילדול משאביהן החמריים, היו נאל־צות לפתוח במו־מ של שלום עם הגרמנים על מקום ההכרזות בדבר "נצחון ללא תנאי". תקוותן היחידה באותם ימים היתה הצטרפ־תה של אמריקה העשירה לצדן. אין בכוחן של הנחות אלו להקטין את ערכו של המב־רק, אשר "כשלעצמו לא היה אלא חלוק־נחל בדרכה הארוכה של ההיסטוריה, אך כידוע, חלוק־נחל קטן יכול להרוג גלית". המברק קטל את אשליות האמריקאים שיהיו בבחינת "גן־עדן" מרוחק מענייני אירופה ושם קץ לאמונתם התמימה שיוכלו שלא להתערב בגורלן של יבשות אחרות.

מסביב למברק מתארת המחברת את המצבים המדיניים באירופה ובאמריקה ומעלה את דמויות הגיבורים הראשיים בטראגדיה הג־דולה של מלחמת־העולם הראשונה: הקייזר הגרמני, המדינאים ורבי־הצבא הגרמניים, הנשיא וילסון, מיניסטר־החוץ הבריטי ארתור בלפור, ורבים אחרים ממושכני־החוסים בזירה הבינלאומית של אותם ימים. בראשית הספר מוסרת המחברת הודעה כי "כל הדברים המסופרים בספר זה הם מעשים־שהיו, כל הדמויות הן ממשיות וכל המסופר מבוסס על חומר תעודתי (פרט למקרה או שנים

* ברברה טוכמן: מזימות במלחמה, "מברק צימרמן"; תרגום: שולמית הר־אבן; הוצאת "מערכות", 1966.

המשתתפים בחוברת

שירים משל צבי אפרת נדפסו כבר בחוברות כט, לא של "קשת". סיפור קודם של המשפך הצעיר, יגאל בן-נתן, "שיכחה", נדפס ב"קשת" לא. עם המאמר הרביעי בסדרה "התנועה הלאומית הכורדית", מאת המזרחן הצרפתי הצעיר סרז' גאנטור, מסתיים פירסום סדרה זו (בתרגומו של אהרן אמיר) ב"קשת". החיבור כולו, בצירוף מבוא, השלמות, מפה ותצלומים, יופיע בקרוב בתבנית ספר, ראשון בנושא הכורדי בעברית. פרופ' אליעזר גורדונוב, העובד כיום באוניברסיטה העברית בירושלים, התחנך בגימנסיה "הרצליה" בשנות 13/14. בקיץ 1914 נסע לחופשה אל משפחתו ברוסיה, ולא חזר לארץ הזאת אלא ב-1964, מקץ חמשים שנה של הוראה ומחקר באוניברסיטאות של ברית-המועצות, בתחומי הגיאוגרפיה הכלכלית, המדינית והסוציאלית. פירסם ספרים רבים, בתוכם על מצרים, על בעיות התעופה האזרחית ועוד, וערך הרבה מן הערכים האפריקאיים באנציקלופדיה-הסובייטית-הגדולה. חנוך גיא, בן חדרה ומורה תיכון בבאר-שבע, פירסם כבר משיריו ב"קשת" לא. שירים של ורדה דואר נדפסו ב"קשת" בחוברות יב, ל. אסף דייק, כיום סטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים, פירסם ב"קשת" דברי פרוזה (בחוברות כג, לא) ושיר אחד (חוברת כד). יואב הלוי, בן עמק-הירדן (חבר קיבוץ בית-זרע), מפירסם זו פעם ראשונה מפרי עטו ברבעוננו. תיאודור התלגי משתתף ב"קשת" לסירוגים החל מן החוברת הראשונה, בשיר ובפרוזה, בעיון ובבקורת. שלמה וינר פירסם כבר משיריו ב"קשת" כט, ואילו שירים משל גלית חזן נדפסו ב"קשת" לא. קובץ חדש משירי יחיאל חזק, איש קיבוץ אפקים ומוותיקי המשתתפים ב"קשת", יופיע זה-מקרום בהוצאת "הקיבוץ המאוחד". הקובץ נקרא "אתה על פני". ז'קלין כהנוב, שהיתה מוכרת לקוראינו כאחת המשתתפות הקבועות ברבעוננו, לא הדפיסה ב"קשת" זה כשנתיים וחצי. הסיבה לכך תובן אולי מתוך תכנון של "למות מיחה מודרנית", המופיעה בחוברת זו. חלק שני—פובליציסטי יותר באפיו—של יצירה זו עצמה עתיד להופיע בחוברת-הקיץ שלנו. בחוברת זו אנו מסיימים את פירסום הסדרה מפרקי זכרונותיו של נחמן ליסט, מחיי התנועה הקומוניסטית בשנות ה-20 במישור הארצישראלי, המזרחי והעולמי. מובא כאן הפרק השביעי בסדרה, שראשית הדפסתה חלה בחוברת יח. שירים משל מירה מאיר, מקיבוץ נחשון, נדפסו לפני כן ב"קשת" כד, כז. אלקס קינן (קו), בן 50, הוא מהנדס במקצועו, העוסק זה שנים בעיון בכתבי קפקא. החיבור המתפרסם בחוברת זו—שהוא ראשון למחברו—דן ביסוד המציאותי של "המשפט". עמוס רודנר, יליד 1934, הוא בן הקיבוץ גבעתי-ברנר, הכותב רשימות סאטיריות והומוריסטיות מחיי הקיבוץ, שחלקן קרוב לראות אור במקובץ. "גבעת העזים" הוא פירסומו הראשון מחוץ למסגרת משקו ותנועתו. שותא רוסתאוילי הוא המשורר הלאומי הנודע של גרוזיה, שלא-מכבר חגגו את יום-השנה ה-800 להולדתו, ולפי המסורת מת בירושלים ונקבר במנזר-המצלבה. הפרקים המובאים בחוברת זו בנוסחם העברי, מן האפוס הגדול "עוטה עור-הנמר", תורגמו בידי תושב צעיר של הרפובליקה הגרוזינית של ברית-המועצות שמעולם לא יצא את גבולות ברה"מ. הצעיר, שתירגם את האפוס כולו (1), בתוך שאר תרגומים שהכין מן השירה הגרוזינית והרוסית, בוחר להתקרא כאן בשם "סמדר". דוד רוקח הוציא בימים אלה ממש אסופת שירים חדשה, "עיניים בסלע" (היצאת "דגה"). השיר "איירה", המופיע בחוברת זו, ראה כבר אור בתרגום צרפתי (בירחון Preuves) וגרמני (בירחון Neue Rundschau). טוביה ריבנר חזר לא-מכבר לקיבוץ מרחביה לאחר תקופה של ישיבה בשווייץ, מקום שם עסק, בתוך שאר דברים, גם בתרגומים מיצירות עגנון לגרמנית. יעקב שביט, בן קרית-ביאליק וסטודנט באוניברסיטה של תל-אביב, התוודע לראשונה אל קוראינו בשירים שהדפיס בחוברת לא. סיפוריו מתפרסמים באחרונה בתכיפות במוספים הספרותיים של העתונות היומית.

התצלום על עטיפת החוברת הוא משל אלקס אגור. עיצוב העטיפה: גד אולמן.

עם הספר מו"לים ומפיצים בע"מ

רח' ביאליק 9, ת"א. טל. 611244

ח ד ש

א. ה. קאר

יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות העולם
(1919—1936)

ספר קלאסי על תקופה מכרעת בתולדות האנושות
פרי עטו של היסטוריון מדיני מהגדולים בדורנו,
לשעבר דיפלומט בשירות-החוץ הבריטי (1916—1936)
תרגום: לאה זגגי
180 עמ' . 8 ל"י

משה גת

ד ל ג ל י ם

ישראל—מקסיקו—פורטוגל

102 עמ' ציורים, מהם 8 בצבעים. מבוא: מריס טל
הוצאת-פאר

יעקב משורר

מטבעות היהודים בימי הבית השני

מבוא: פרופ' מ. אבי-יונה

הספר כולל 32 לוחות ובהם 308 מטבעות, מהם רבים שנתגלו
רק לאחרונה ומתוארים בספר זה לראשונה
136 עמ' בתבנית 20.5×26.5 . כריכת בד. 22 ל"י

מתי מגד

הדראמה המודרנית

מבואות ומקורות

ספר ראשון בסוגו הבא להפגיש את הקורא העברי עם בעיות-היסוד של
הדראמה המודרנית, יוצריה וזרמיה. המדורים השונים מלווים
מבואות מקיפים, נספחים היסטוריים וביבליוגרפיים והערות
430 עמ' . בתבנית 23.5×16.5 . 14 ל"י

ייצאו לאור בקרוב

ספריה מוזיקלית לנוער (6 ספרים)
בשיתוף עם הוצאת לרנר (מיניאפוליס)

תרגום: עפרה ברושי

מאות רישומים בצבעים מרהיבים. תווי-נגינה ואיורים

בסדרת חיי יום-יום בעולם העתיק:

חיי יום-יום ביוון (בדורו של פריקלס)
מאת פלאסלייר

חיי יום-יום ברומא

מאת קארקופינו

מטבעות היהודים בימי הבית השני (מהדורה אנגלית)

מאת יעקב משורר

תרגום: ד"ר י. ה. לוין

היבשת השחורה

מאת ד"ר דן אבני

מחקר היסטורי-סוציולוגי. עשרות מפות ואיורים

עקרונות יסוד בהכשרת נגידים העבודה המעשית

מאת

פרופ' הרולד פ. אדמס

ופרופ' ג. דיקי

ספרי-יסוד לתלמידי המוסדות

להכשרת נגידים.

352 עמודים. המחיר: — 12 ל"י

נוסחת הנוכשל

מאת

פרופ' רוברט מק-איבר

סקירה ממצה על הממשל מימיקדם

ועד ימינו.

המחיר: — 12 ל"י.

הנושטרים הפוליטיים באירופה

בעריכת פרופ' טיילור קול

כרך ראשון: בריטניה, צרפת. כרך

שני: גרמניה, איטליה. תרגום: ד"ר

יוסף נדבה. כרך שלישי: התחום הסר-

בייטי. תרגום: דוד סיון, עריכה: ד"ר

א. ל. אונגר

יחדיו מוציאים לאור בע"מ

שד' רוטשילד 64, ת"א

כתבי

זיגמונד פרויד

ב-5 כרכים

יצא לאור

כרך ראשון

נובוא

לפסיכואנליזה

בכל חנויות הספרים 16.50 ל"י

הנחה ניפרת לחותמים על כל חמשת

הכרכים. דרוש פרוספקט בחנות הספ-

רים או ישר מבית ההוצאה: דביר

ת. ד. 149, תל-אביב

הופיעו בהוצאת "מסדה" בע"מ

שירים

מאת בר פומרנץ

אחרון המשוררים העבריים בפולניה שנשפה בשואה. משורר בעל

כוח ראשוני וניב מקורי חי ורענן. הבקורת ציינה את הופעת

הספר בצורתו הנאה כחג גדול לספרות ולשירה העברית המודרנית.

ארחות יצירה

מסות ומאמרים

מאת בנציון בנשלום

הספר דן בדרכי היצירה העברית בכללותה, ובייחוד בשירת

ביאליק וטשרניחובסקי ודור הסופרים שלאחריהם—בן-יצחק,

מתתיהו שוהם, יצחק שנהר. כן דן המחבר בבעיות שבתרגום

שירה לעברית ובענייני דיומא. ספר ללומד ולקורא המשכיל.

המרכז: דרך ז'בוטינסקי 21, טל. 251202-3, רמת-גן

סניף ראשי: רחוב הרצל 2, טל. 52668, ת"א

הוצאת ש. פרידנון בע"מ

בשתוף עם הוצאת HUTCHISON לונדון ו-HAWTHORN ניו-יורק

גאה להגיש את הסדרה האנציקלופדית

אופקים חדשים

אשר תכיל ששה כרכים :

יצאו לאור
הכרך הראשון והשני
**ארכיאולוגיה
היסטוריה**

ארכיאולוגיה
ספרות העולם
פילוסופיה
היסטוריה
מוסיקה
דתות

מחיר הכרך הבודד 32.00 ל"י
*
בכל 4 חדשים ייצא לאור כרך
נוסף והמפעל כולו
יושלם תוך 16 חודש

ככל כרך — 500 עמודים כפולייטורים מלאים ונדרושים בהדפסת סאר באותיות "פנינים", עם 160 עמודי תמונות ו-16 דפים בצבעים מלאים, כריכת בד מפוארת בזהב טהור ועטיפת לאכה צבעונית. הסידרה האנציקלופדית נערכה על ידי כ-160 פרופסורים, מדענים ומומחים מכל רחבי העולם. בעריכת המהדורה העברית משתתפים 27 ממיטב אנשיהמדע באוניברסיטאות ישראל :

ד"ר משה אטר דוקטור לכלכלה
פרופ' שמואל הוגו ברגמן

האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ' לאה גולדברג

ספרות, משוררת ומרצה באוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר ראובן גלעד אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר פ.ע. גרנדויץ { מוסיקולוגים
יהואש הירשברג

פרופ' צ. י. וורבלובסקי

דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, ירושלים
אורה זינגרמן האוניברסיטה העברית, ירושלים

פרופ' צבי יעבץ

דיקן הפקולטה למדעי הרוח, ראש החוג להיסטוריה
באוניברסיטת ת"א

ד"ר שלום י. כהן

ראש החוג לספרות אנגלית, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר יעקב לווינגר אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר א. מור פדגוג

אריה מור

מרצה בפקולטה לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר דוריאן מריעז

המחלקה לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר אברהם נגב

הפקולטה לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר יוסף נדבה מרצה באוניברסיטת בראילן

דוד סיון סופר ומתרגם

ד"ר א. פוזננסקי האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ' ש. פינס האוניברסיטה העברית, ירושלים

ד"ר צ. רוזן אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר אליעזר שביד האוניברסיטה העברית, ירושלים
ד"ר משה שווארץ אוניברסיטת בראילן

ש. שלום סופר ומשורר

עדי שמואלי אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' נתן שרון מכון ווייצמן, רחובות
פרופ' בן-עמי שרפשטיין

ראש הפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב

לחותמים מראש על כל הסידרה
(בתשלומים חודשיים קטנים) הנחה:
168.00 ל"י במקום 129.00 ל"י

מלא, גזור, צרף צ'ק או המחאת-דואר, הכנס למעטפה ושלח לכבוד
מפיצי אנציקלופדיה "אופקים חדשים"
רח' גרוזנברג 27, תל-אביב, ת.ד. 4337
הנני מזמין בזה את ששת הכרכים של הסידרה האנציקלופדית "אופקים חדשים" במחיר המיוחד של — 168 ל"י, במקום המחיר הרגיל — 192 ל"י, ואקבל מכם את שני הכרכים "ארכיאולוגיה" ו"היסטוריה" תוך 14 יום. אשלם בצורה הבאה:
הנני שולח עם הזמנה זאת תשלום ראשון בסך — 18 ל"י בצ'ק או בהמ"חאת דאר לפקודת "מפיצי האנציקלורפדיה אופקים חדשים" ואת היתרה (— 150 ל"י), אשלם ב-18 תשלומים חודשיים רצופים של — 8 ל"י כ"א ותשלום אחרון (בחודש ה-19) של — 6 ל"י. (נא ראו התחייבות זו כשטר לכל דבר).
שם.....
מס. תעודת זהות.....
כתובת: עיר.....רחוב.....
תאריך.....חתימה.....
מצורף צ'ק או המחאת-דאר
בסך.....
לפקודת "מפיצי אנציקלופדיה אופקים חדשים".
יה אופקים חדשים".
על הטופס רשאים לחתום בוגרים בלבד.

הוצאת הקיבוץ הנואחד

תל-אביב, רח' סוטין 27, טל. 246194

*

הופיעו:

גרעון תלפז / שכונת חאפ

סיפורים של ילדות בארץ—אשת חייל;
שכונת חאפ; הלוייתה של סבתא, ועוד.

מנחם קוטנר / בין פעימות

קובץ שירים ראשון של המשורר,
המדורים: בנשמך אותי; יצולי מנוחה;
אהובי במתים.

הוצאת ספרים ע"ש י"ל נואגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים

ספרים חדשים

בנימין אקצין

סוגיות במשפט ובמדינאות.

10-00 ל"י

אשכולות

קובץ מוקדש לחקר התרבות
הקלאית והסברתה.

קובץ ה': בעריכת דוד אשרי.

4-00 ל"י

אריסטו

המטפיסיקה. זיט. הנספחות
למסות על הטבע.

תרגמו חיים וחנה רוזן. 5-00 ל"י

פפיטה האזרחי

על הספקנות. 5-00 ל"י

יוסף היינמן

התפילה בתקופת התנאים
והאמוראים—טיבה ודפוסיה.

מהדורה שנייה מתוקנת. 10-00 ל"י

ז. ז. רוסו

על האמנה החברתית או
יודות המשפט המדיני.

תרגם י' אור. בעריכת ח"י רות.

מהדורה רביעית. 4-00 ל"י

L. A. MAYER

A Bibliography of Jewish Numismatics.

Edited by M. Avi-Yonah. I.L. 10.00

TEXTUS

Annual of the Hebrew University Bible Project.

Volume V: Edited by S. Talmon. I.L. 12.00

הנכירה הראשית:

"יבנה", רחוב נוזאה 4

תל-אביב

ספרית פועלים

זין פיאה

תפיסת העולם

של הילד

עברית: אליהו פורת

מהי תפיסת-העולם שהילד מעצב לעצמו
באיזו מידה הוא מבחין בין העולם החוץ
ובין העולם הפנימי, הסובייקטיבי? מהו השוני
שהילד עושה בהשקפותיו על סיבה ותוצאה
שאלות אלו וכיוצא בהן הן עיקר תכנון
הספר, ספר-עזר חשוב למחנכים והורגי

מהדורות חדשות

מה קרה לבובה של רותי

לילדי הגן; סיפור ובובות:

דינה דז'אטלובסקי

מהדורה שלישית

דואר העובד

**דאג
אתה
לעצמך
חסוך**

**ובנה ביתך
במפעל
החסכון
לבנין**

משדד השיכון

כעת כדאי גם לך
להצטרף אל
תגמולים בע"מ
קדן מרכזית לתגמולים
ופיצויים ע"י
**בנק הפועלים
בע"מ**

וליהנות
מיתרונותיה:
● צבירה מתוכננת
● חסכון ניכר
● במס'הכנסה
● ביטוח חיים
● פטור ממס'הכנסה
● על כל הרווחים.

בהר בתערוכה המתחדדת של 34 הפעלי כור

בת"א, רח' בן-יהודה 99
בת צו גה

פאר מוצרי מפעלי כור החל
מחדר אמבטיה מושלם על
כל אבזריו ועד מוצרי חשמל,
אלקטרוניקה, קרמיקה שני
טרית ואמנותית, עץ, מוצרי
מתכת ופלסטיקה.

התערוכה פתוחה מ" 8-00
בבוקר עד 4-30 אחה"צ.

המפיצים
סולכור בע"מ

ציון חברה לביטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:
רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א.

החברה הישראלית הנורכזית לנוסחר ולהשקעות בע"מ

המשרד הראשי:
תל-אביב, רח' לילינבלום 39

טלפון 615979, 614731
טלקס 816

מברקים CENTRALE

הון עצמי וקרנות:
מעל ל-59,000,000,000 ל"י

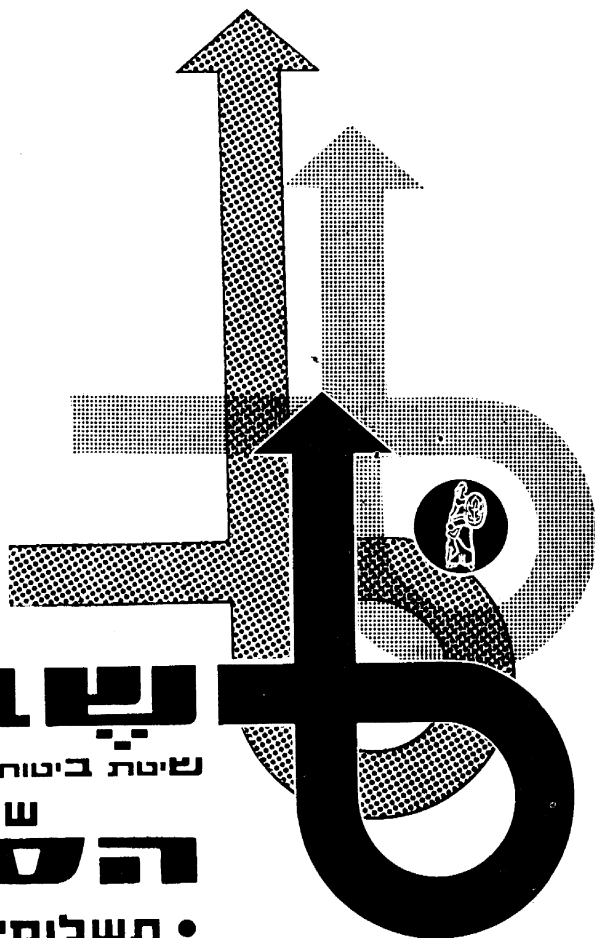
*

תעשייה

מסחר

בנקאות

פיתוח ובניין ערים

שְׁבִיחַ

שיטת ביטוח-חיים חדשה

של

הסנה

• תשלומים קבועים
• סכום ביטוח עולה

פרטים אצל כל סוכני הסנה

לשכות המודיעין העירוניות בתל-אביב-יפו

מספקות אינפורמציה לאזרח ולתייר על כל שירותי העיריה, משרדי הממשלה, מוסדות הציבור בעיר, הדרכה בענייני סיורים וטיולים בעיר ובארץ. הלשכות מגישות עזרה במציאת כתובות, שמות ומקומות הרחובות בתל-אביב-יפו, זמני וקווי הנסיעה באוטובוסים, רכבות, אוירונים, אניות וכו', תורנויות בתי-מרקחת, רופאים, אחיות ועוד. בלשכות המודיעין ניתן גם לסדר הרשמה ל"גחלת", רישום לשיכון של זוגות צעירים, העברות ילדים מבי"ס אחד לשני, ועוד. בלשכות המודיעין ניתן לקבל ולמלא טופסי בקשה להנחה ממסים, להגיש תלונות על מפגעים. בלשכות נמכרים כרטיסים מוזלים להצגות תיאטרון וקונצרטים מיוחדים לתושבי השכונות.

לשכות המודיעין

הכתובת	טלפון	בימי א'—ה'	בימי ששי
רחוב פרישמן 42	223692	20.00—8.00	14.30—8.00
כפר מלכי ישראל (בית העיריה)	243311	20.00—7.30	14.00—7.30
יפו, דרך ירושלים 45	821133	19.15—8.00	14.30—8.00
התקווה, דרך ההגנה 75	32845	19.15—8.00	14.30—8.00
שכונת שפירא, דרך שלמה 136	826776	19.15—8.00	14.30—8.00
רמת-אביב, רח' ברודצקי 19	445176	19.15—8.00	14.30—8.00
כפר המושבות — המנהרה	612395	19.15—8.00	14.30—8.00
התחנה המרכזית לאוטובוסים	39603	21.00—6.30	עד 6.30
כניסת השבת			

בתחנה המרכזית פתוח גם במוצאי-שבבתות יוחגים

חשבון
יתרון
נחתון
יתרון
של מתש

המרכז: רח' יהודה הלוי 27/29
104 סניפים ברחבי הארץ
הסניף בניו-יורק: פיפט אבניו 511

בנק דיסקונט לישראל